LOSS SÁNDOR †

(SZERK.)

SZOCIOLÓGIAI OLVASÓKÖNYV

EGYETEMI JEGYZET

Miskolc, 2008.

Előszó

A Szociológiai Olvasókönyv egyes fejezeteit Loss Sándor, a Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia Tanszékének (jelenleg Szociológiai Intézet) akkori vezetője felkérésére írták kollégái azzal a céllal, hogy nem szociológia szakos, de szociológiai tárgyú alapkurzust tanuló egyetemi, főiskolai hallgatók számára megkönnyítsék az eligazodást e tudományterületen.

Az írások jelentős része 2004-ben készült.

Loss Sándor még összegyűjthette az anyagokat, megszerkesztette azokat, de a jegyzet megjelenését 2004 őszén bekövetkezett tragikus halála miatt nem érhette meg.

A Szociológiai Intézet munkatársai mostanra gyűjtöttek össze – ha szabad ezt a kifejezést ehelyütt használni - annyi lelkierőt, ami a „Loss hagyaték" áttekintéséhez, kiadatlan írásai, dolgozatai feltérképezéséhez és e jegyzet megjelentetéséhez kellett.

Szeretettel ajánljuk hát a szociológia iránt érdeklődő hallgatóság figyelmébe az általa egybegyűjtött írásokat - és egyben kegyelettel adózunk emléke előtt is.

Miskolc, 2008. július 31.

Szabó-Tóth Kinga

TARTALOMJEGYZÉK

SZEPESSY PÉTER:
A szociológiatörténet vázlata 4
DR. LOSS SÁNDOR:
Bevezetés a szociológiai kutatások módszertanába – jogszociológiai példákon keresztül 22
DR. DEBRECZENI JÓZSEF:
Magyar társadalomtörténet 51
PROF. DR. CSEPELI GYÖRGY:
A szociálpszichológia vázlata 77
ZSOLT PÉTER:
A tömegkommunikáció alapjai 101
MIHÁLYI HELGA:
Bevezetés a demográfiába 123
DR. SZABÓ-TÓTH KINGA:
A családszociológia alapfogalmai, elméletei és főbb kutatási területei 146
GYUKITS GYÖRGY:
Társadalmi különbségek és az egészségi állapot 169
DR. BORSÁNYI LÁSZLÓ:
A kultúra szociológiája 201
SZABÓ CSILLA:
Az irodalomszociológia alapjai 219
TÉGLÁS JÁNOS VENCEL:
A tudományszociológia kibontakozása 229

A SZOCIOLÓGIATÖRTÉNET VÁZLATA

Szepessy Péter

Bevezető megjegyzések

Mi a szociológiatörténet? Ezt a kérdést meg kell, előzze egy másik kérdés, nevezetesen az, hogy mi a szociológia? A szociológia az újkorban kialakuló társadalmi formának, a modern társadalomnak köszönheti létét. Ezt az új társadalmi formát hívhatjuk piaci társadalomnak, vagy kapitalizmusnak, a legelfogadottabb, és legelterjedtebb elnevezése a "modern társadalom". A szociológia tehát együtt jár a modernséggel. A modern társadalmak Európában alakultak ki először, következésképpen a szociológia is "Európa-centrikus", legalábbis kezdetben. A szociológia a modern ipari társadalomra vonatkozó társadalomtudományi reflexiónak köszönheti létét.

Európában nagyon jelentős változások történtek a XVII.-XVIII. században, mind a társadalom, mind a politika, mind a tudomány területén. Kialakulnak a kettős forradalom előfeltételei. Kettős forradalomnak nevezzük az ipari forradalom és a politikai forradalmak együttes, egyidejű megjelenését Európában. E kettős forradalomnak köszönhetően alakult ki Európában az új, modern társadalom, amely jelentős mértékben különbözött az azt megelőző "régi rendtől". Megjelennek a gyárak, hatalmas lendületet vesz az urbanizáció. Korábban nem tapasztalt méreteket ölt a mobilizáció, átalakul a társadalom szerkezete. Megjelenik, és egyre erősödik az államtól, a politikai hatalomtól, és az egyházaktól független "civil", polgári társadalom. Ez az új, polgári társadalom a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás eszméin alapul. Minden ember számára, lehetővé válik - legalábbis elvben - az önmegvalósítás, a boldog élet elérésének lehetősége. Az új rendben nem a születési kiváltságok, hanem a teljesítmények számítanak. A szociológiának, mint új tudománynak a tárgya az új, polgári, modern társadalom lett.

Az új társadalomra vonatkozó új tudomány, a szociológia megszületését azonban nem kizárólag a jövőbe vetett optimista bizalom, a szép új világ utópiája ihlette csupán, hanem a csalódás, a kiábrándultság is. A modern társadalomra vonatkozó tudományos gondolkodás, a szociológia kérdései, és kétségei, már kezdettől fogva arra is vonatkoztak, hogy ez az új, modern társadalom nem olyan lett, mint amilyennek lennie kellett volna. A politikai forradalmak korában megfogalmazott ígéretek, utópiák, a XIX. század elején nem látszottak

megvalósulni. Éppen ellenkezőleg, korábban nem tapasztalt problémák, feszültségek jelentek meg. A nagyvárosi tömeges nyomor, a korábbi közösségek felbomlása következtében előállt orientációs és identifikációs válság, stb.

A XIX. században kialakuló, és fokozatosan intézményesülő szociológia mindkét - tehát a lehető legtökéletesebb társadalom megvalósíthatóságának lehetőségét hangsúlyozó, illetve az újításokból makacsul, rendre előálló társadalmi feszültségek előtérbe állító - hagyományt magáénak vallja. A szociológia e két tradíció, mint két szélső pont között feszülő intellektuális erőtérben fogalmazza meg magát. A szociológia mind a mai napig együtt változott, alakult, tárgyával, a modern társadalommal.

A szociológiának nem csak tárgyát, hanem módszerét is érdemes szemügyre venni. A szociológust a társadalom megismerésében is új szempontok vezérelték. Először is a felvilágosodásból levezethető hagyományként jelentős szociológiai iskolák úgy határozzák meg magukat, mint a progresszió, a társadalmi haladás elméleti előfutárait, a társadalmi fejlődés ideológiai megalapozóit. A szociológus tehát meg tudja álmodni, milyen a tökéletes társadalom, de nem csak elképzelni tudja azt, hanem a tökéletlen valóságot át is tudja alakítani. Ilyenformán a szociológus nem csak "társadalommérnök", hanem "társadalomtechnikus" is egyben. Azok a szociológiai iskolák, amelyek a felvilágosodás hagyományával szemben határozzák meg magukat, a "társadalommérnöki" koncepciót természetesen elutasítják. Ez utóbbiak vannak kisebbségben. A szociológusok döntő többsége ma is a felvilágosodás hagyományát folytatja, és úgy gondolja, hogy a tudományok segítségével el lehet juttatni az emberiséget a lehető legtökéletesebb társadalomhoz. Csak idő kérdése.

A szociológia kialakulásakor rögtön szembe találta magát néhány konkurens társadalomtudománnyal, amelyek szintén ebben az időben alakulnak ki, és szintén igényt tartanak a társadalmak átalakulásának tudományos szintű magyarázatára. Ezek közül legfontosabbak a közgazdaságtan, a kulturális antropológia és a statisztika. A statisztikát a szociológia integrálta, az antropológiával "békés egymásmellettélést" alakított ki. A közgazdaságtannal azonban mind a mai napig komoly vitái vannak, mind illetékességi mind tartalmi kérdésekben.

A szociológia tehát a modern társadalom vizsgálatával foglalkozik, és mint ilyen sokat változott az elmúlt kétszáz év alatt, követve a társadalmak folytonos, átalakuló mozgásformáit.

1. Szociológiatörténet

A mi kérdésünk azonban az, hogy mi a szociológiatörténet? A szociológia viszonya saját történetéhez más, mint egyéb tudományoké. Nincs olyan tudomány, amely ne reflektálna saját történetére, a szociológiában azonban ez sokkal fontosabb, központibb kérdés, mint más tudományokban. Minden új elmélet a klasszikus munkák értelmezésén alapuló interpretáció, és ennek segítségével egy új szintézis kifejtése. Az újabb elméletek szinte mindig, de általában is, a szociológusok rendre visszautalnak a nagy elődök munkáira, melynek következtében kialakulnak a "kanonikus" szövegek, amelyekre a szociológia, mint tudomány állandóan hivatkozik. A mai szociológiai elméletek megértéséhez, de általában is a szociológusok egymás közti kommunikációjában nélkülözhetetlen annak a nyelvnek, gondolatvilágnak az ismerete, amelyet a klasszikusok alakítottak ki. Hasonlatos mindez ahhoz a funkcióhoz, amit a jogtudományban a római jog betölt.

A szociológiatörténetet többféleképpen lehet művelni.

Eszmetörténeti módon járunk el, ha a szövegek értelmének rekonstrukciója a fő célunk. Ez az jelenti, hogy tudnunk kell ki, mit mondott és miért, és mit jelentett ez akkor, amikor mondta, vagy írta. Ahhoz, hogy ezt megtudjuk először, a szövegek jelentését kell tisztázni. Azonban ez sem olyan egyszerű, mint első ránézésre tűnik. Ahhoz, hogy a szövegeket megértsük, ismernünk kell a szavak, és a fogalmak jelentését. Tudnunk kell azt is, hogy a fogalmak jelentése a történelem során változik. Nem feltétlenül az ma egy kifejezés jelentése, mint volt akkor, amikor a vizsgált szöveg keletkezett. A fogalmaknak is van története. A szimpla fogalomtörténet elengedhetetlenül fontos a szövegek értelmezéséhez. Fontos továbbá szem előtt tartani, hogy az egyszerű szavak is mást jelenthetnek a különböző történelmi korokban, mást jelenthetnek kultúránként, nyelvenként is.

Tudománytörténeti a megközelítés akkor, ha elsősorban az adott tudomány intézményeinek létrejöttét, a tudományos közösségek kialakulásának történetét, és a tudományos kutatás rendszerét vizsgáljuk. Egy adott tudomány kialakulását köthetjük dátumokhoz, bár ez nem mindig szerencsés. A szociológia kialakulása is köthető dátumokhoz: például 1888, Durkheim bordeauxi egyetemi kinevezése vagy 1892, a chicago-i tanszék megalapítása. A szociológiának, mint minden más tudománynak a története is, bonyolultabb annál, mintsem, hogy néhány évszámmal le tudnánk azt írni. A tudományok maguk nem természetes képződmények. A tudományok adott rendszere nem valami ősködből, a természetes erővonalak mentén lassan, magától kialakuló rendszer. Elterjedt nézet, miszerint a tudományok egymásra épülő szinteket alkotnak. Az emberi gondolkodás a történelem során lassan felismerte azokat a természetes határokat, amelyek mentén a különböző tudományokat egymástól el kell választani. Ebből az következik, hogy a határok már eleve léteztek, azokat

csak fel kellett ismerni. Ennek a f-elismeréstörténetnek az eredménye a mai modern, valóságos és ésszerű tudományos rendszer.

Ezzel szemben meg kell jegyezzük, hogy a tudományok maguk és a tudomány rendszere nem a természetben már meglévő valóság leképezése, hanem a szó valóságos értelmében történeti termék. A dolog tehát nem úgy áll, mint a földrajzi felfedezések esetében, hogy tehát Amerika már ott volt, csak arra várt, hogy Kolumbusz odamenjen és felfedezze. A szociológia sem eleve adott határok mentén, mintegy e határok felismerése révén alakult ki. A szociológiát is "megcsinálták" a XIX. században.

A tudománytörténeti megközelítés a szociológia kialakulásának és intézménytörténetének évszámokhoz köthető leírása.

Elmélettörténeti a szociológiai megközelítés, ha a kutatót mindenekelőtt az érdekli, hogyan öröklődnek, illetve alakulnak át nemzedékről nemzedékre a tudományos törvények igényével fellépő megállapítások, kategóriák. Ennek a megközelítésnek köszönhetőek azok a nagy elméleti összefoglaló munkák, amelyekben az elődök állításait kritizálva, ugyanakkor fel is használva azokat, rendre új elméleteket alkotnak a szociológiában.

1. 2. A szociológiatörténet főbb periódusai

A szociológia egy olyan tudomány, amelynek története már jóval kialakulása előtt elkezdődött. Az emberiséget mindig is foglalkoztatta az a kérdés, hogyan lehet megfogalmazni a helyes, a jó együttélés formáit. Ez az ókorban a helyesen szervezett állam politika-filozófiai, és az etikusan viselkedő emberek morálfilozófiai vizsgálatának együttes tárgyalását jelentette. Az alapvető kérdés az volt, hogy mi a közjó? Ezt vallási vagy metafizikai feltevésekből kiindulva próbálták meg meghatározni. Ez az ókori hagyomány határozta meg az európai gondolkodást a XV.-XVI. századig.

A jelentős fordulópontot Niccoló Machiavelli (1469-1527) munkássága jelentette. Az Ő kérdése már nem az volt, hogy milyen a jó állam, hanem az, hogy milyen a célszerű politikai viselkedés? Leghíresebb műve, *A fejedelem* (1513), amelyben a kormányzáshoz szükséges tulajdonságokat és képességeket veszi sorra. Machiavelli első számú szempontja a politikai hasznosság. A kívánt politikai cél megvalósításához, ha szükséges, semmilyen eszköz használata nem megvetendő. Megjegyezzük, hogy ez nem azonos a *"cél szentesíti az eszközt"* axiómájával. Ezt a mondatot Machiavelli ilyen formában sosem írta le, és ez elméletéből sem következik. Machiavelli számára a morális értelemben rossz eszköz attól,

hogy jó cél megvalósítása érdekében használjuk fel, még nem lesz jó, csak szükséges. A morális jó célok érdekében a jó eszköz az, ami használ, és rossz az, ami használhatatlan. Az eszközök tekintetében tehát nem az etikai, hanem a célszerűségi mérce a követendő.

Az államról és az emberi együttélésről való gondolkodás történetében a következő fontos változás a XVII. században áll be. Megjelennek a *szerződéselméletek*, amelyek azután kb. két évszázadig uralják a politikai filozófiát. Szerződéselméletek címszó alatt egymástól lényegesen eltérő gondolatokat is kifejtettek a szerzők, mégis van néhány alapvető fogalmi szempont, ami alapján együttes tárgyalásuk indokolt. Először is a szerződéselméletek hasonló gondolati sémát követnek. Ezek szerint a természeti állapotban élő emberek életkörülményei már tarthatatlanok, ez készteti őket arra, hogy egymással szerződve egy élhetőbb, biztonságos világ alapelveit lefektessék. A természeti állapot nem valamely történetileg is létezett ősállapot, hanem egy gondolati konstrukció, amely arra vonatkozik, hogy milyen lenne az emberek együttélése, ha nem szerződéses törvények uralnák. Maga a szerződés sem egy történetileg ténylegesen megköttetett aktus, csupán egy feltevés, hogy az állam és a társadalom olyan, mintha az emberek szerződést kötöttek volna. A szerződés, mint fogalmi elem lehetővé teszi, hogy az elméletek a következő kérdésekre válaszoljanak:

- Az állam illetve a társadalom eredete.
- Az állami rend illetve a kormányzat jogszerűsége.
- A legitimáció, vagyis a hatalomhoz való jog kérdése.
- Az alattvalók, a polgárok jogai.
- Az egyenlőtlenség, az alárendeltség eredete és jogszerűsége.

A szerződéselméletek általában *individualisták*, ami azt jelenti, hogy a társadalmat nem valami közösségi elv, vagy eszme teremti és tartja fenn, hanem az egyének, az individuumok akarat. A szerződéselméletek jellegzetesen *racionalisták*, továbbá *voluntarista* jellegűek. Racionalisták, mert univerzalitás-igénnyel lépnek fel, mindig, mindenütt érvényes elveket hirdetnek meg, melyek az emberi ész által alkotottak, és csak az ész által ellenőrizhető rendet fogalmaznak meg. Voluntaristák pedig azért, mert a társadalom létét, és a politikai hatalom működését az emberi akarattól teszik függővé. A szerződéselméletek legjelesebb képviselői: Hugo Grotius (1583-1645), Samuel von Pufendorf (1632-1694), Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) Jean Jacques Rousseau (1712-1778).

A szerződéselméletek a felvilágosodás korában jelentős mértékben hozzájárultak a polgári forradalmak ideológiai megalapozásához. Ennek ellenére a XIX. században jelentőségét veszítette a szerződéselméleti megközelítés, és a XX. század hetvenes éveiben éledt újjá.

A XVIII. század társadalomtudományi gondolkodásának egy másik ága a szociológia számára fontosabb hagyományt jelent, mint a szerződéselméletek. Ez a hagyomány a skót felvilágosodás. A skót morálfilozófusok nem elsősorban az emberi akaraton múló megállapodásokkal, és törvényekkel magyarázták a társadalom működését, hanem a szenvedély és az érdek az, a két motívum, szerintük, amely integrálja az emberi közösségeket. A. Smith (1723-1790) szerint az emberek társas életet élnek anélkül, hogy ezt akarnák, vagy célul tűznék ki, mert bennük olyan szenvedélyek mozognak, amelyek ezt a társas életet spontán létrehozzák. Az emberi társadalom tehát nem az emberi akarat terméke, hanem a harmónia spontán módon alakul ki, - ezt nevezi a gazdaságtanban a "*láthatatlan kéz"* művének. Ezt a harmóniát senki sem akarta, nem szándékosan jött létre. Smith modellje természetesen a piac, ahol a cserére való hajlandóság következtében a különböző szükségletek egyensúlya létrejön.

A másik jeles skót gondolkodó, akit méltatlanul keveset emlegetünk, Adam Ferguson (1723-1816). Ferguson az első, akinél explicit formában megjelenik a társadalmi fejlődés gondolata. A társadalmak változásának gondolata korábban is ismert, elterjedt eszme volt. Több változatát is megkülönböztethetjük.

- A hanyatlás elmélet. Ez feltételezi, hogy az emberiség hajdanvolt aranykorától folyamatosan hanyatlik a pusztulásba.
- A ciklikus folyamatok elmélete. Ez az elmélet a biológiai élet analógiájára képzeli el a nemzetek és államok történetét. Tehát van minden társadalomnak fellendülő korszaka, érett kora, és hanyatló, öregkora.
- A harmadik elmélet tulajdonképpen maga a felvilágosodás, amely szerint az ember az ésszerű belátás segítségével képes előrehaladni.

Mindezen korábban is ismert tételekhez képest fogalmazott meg új elméletet Ferguson. Szerinte az ember rendelkezik a tökéletesedés képességével, ami több, mint egyszerűen ésszerűség. Ez a tökéletesedési képesség azt jelenti, hogy az ember nemcsak szellemileg, hanem gyakorlatilag is aktív lény. Ferguson egy egyenes vonalú, a jövőbe meghosszabbított fejlődést képzel el, amit nem zavar meg majd semmi. Fergusontól sokat vett át Morgan, Comte és Spencer, de közvetetten hatott Hegelre és Marxra is.

A következő korszakhatár 1789. A XVIII.-XIX. század fordulóján a kettős forradalom felborította a régi Európa rendjét. Megkezdődik a nagy átalakulás, a modernség két évszázados története. Mindez a szociológia számára születésének előfeltétele. A XIX. század elejétől kialakuló szociológia a kettős forradalom következtében létrejövő modern ipari

társadalom szellemi-elméleti feldolgozását próbálja meg elvégezni. A szociológia, kialakulásától (XIX. sz. első évtizedei) annak intézményesüléséig született társadalomelméleteket protoszociológiáknak nevezzük. Az 1880-90-es években Németországban, Franciaországban és az Egyesült Államokban a szociológia elfogadott "akadémiai" tudománnyá válik. Ettől az időtől fogva saját önálló történetét éli.

Nézzük először a protoszociológiák történetét. Mint fentebb említettük a szociológia a felvilágosodásban és a felvilágosodás elutasításában is eredezteti önmagát. A felvilágosodás hagyományát követők elsősorban (de nem kizárólag!) liberális jellegű társadalomelméleteket fogalmaznak meg, míg a felvilágosodás hagyományát elvetők általában (de nem kizárólag!) konzervatív megközelítésben láttatják a világot. A két nézőpont közötti kapcsot egy Auguste Comte (1798-1857) nevezetű úriember jelenti. Comte egy kissé szerencsétlen, örökösen anyagi gondokkal küszködő, elég furcsa értelmiségi volt. Eredetileg matematikusnak készült. Comte lett az új tudomány névadója. (A szociológia szó maga egy szörnyszülött, első tagja latin, a második görög.) A név egy tudományos vita következménye. Paradox, hogy Comte, aki maga matematikus volt a valószínűségszámítás módszereit nem tartotta alkalmasnak az új tudomány számára, ezért a társadalmi fizika elnevezés helyett a szociológia nevet ajánlotta. Bizarr az a helyzet, hogy az a tudomány, mely nevét a valószínűségszámítással szembeni polémiának köszönheti, ma a valószínűségszámításra épülő adatelemzési módszereken alapszik. Comte, aki a pozitivizmus tudományelméletét is megalapozta, úgy vélte eljön az emberiség történetében egy olyan korszak, amelyben a tudományoknak egységes rendszere jön létre. Ez teszi majd lehetővé, hogy korának (XIX. sz. első fele) társadalmi krízisét képesek legyenek megoldani. Ehhez Comte két dolgot tartott szükségesnek. Először a tudományok, köztük a társadalomtudományok pozitívvá válását, és egy a társadalmat integráló tényező meglétét. Ez utóbbi az egyházak ellehetetlenülésével és a vallás szerepének csökkenésével párhuzamosan tűnt el a társadalmak életéből. Comte tehát egyfelől a pozitivista tudományfelfogás híveként a civilizatórikus fejlődést valló liberális elméletek híve volt, másfelől a társadalmak létéhez és működéséhez elengedhetetlenül szükséges integráló erkölcsi normarendszer nélkülözhetetlenségét hangsúlyozó konzervatívokhoz is vonzódott. Élete végén sajátos megoldást választott. Megalapította a tudományvallást, ennek kereteként a pozitivista egyházat, és kinevezte magát az új egyház főpapjának.

A XIX. század liberális társadalomelméletei.

A liberális elméletek a felvilágosodás eszméinek egyenes folytatásai. Kétségtelenül meglévő különbözőségeik ellenére, mi együtt tárgyaljuk őket. A XIX. század elejének liberális társadalomelméleteit két eszme befolyásolta alapvetően, a smith-i gazdaságtan és az

utilitarizmus (haszonelvűség). A liberális elméletekre először is az jellemző, hogy individualisták, az egyén elsődlegességét hirdetik a közösséggel szemben. Az emberek között erkölcsi értelemben vett egyenlőséget tételeznek fel. A liberálisok saját elveiket, és eszméiket univerzális igénnyel ruházzák fel, és miután feltételezik, hogy a társadalmi hibák kijavíthatók, az intézmények tökéletesíthetők, úgy gondolják, hogy elveik igazságértéke, és érvénye még a valósággal szemben is érvényesíthető. Ennek a meggyőződésnek az alapja a filozófiai racionalizmusban keresendő. A racionalizmus hívei feltételezik, hogy tisztán gondolati úton, empirikus premisszákra való hivatkozás nélkül is tartalmi ismeretekhez juthatunk a világról. Az ész kritériumainak tudjuk alávetni a valóságot. A legtöbb liberális túllép ezen a ponton, és feltételezi, hogy ha a valóság az emberi ész által megismerhető, akkor az észelvek alapján be is rendezhető. Az emberi értelem képes arra, hogy megfogalmazza a helyes társadalmi berendezkedés elveit, és tervet készítsen az aktuális állapot elveknek megfelelő átalakítására. Ennek megfelelő a liberálisok időszemlélete is. Számukra a múlt nem fontos. A jelen a jövő első pillanata. A jövő az, amelyben az észelveknek megfelelő tökéletes társadalom megvalósulhat. A liberálisok számára kétséget kizárólag a legfontosabb érték a szabadság. Ezekben az elméletekben a szabadság nem eszköz, hanem maga a cél. A XIX. századi liberálisoknak a legnagyobb problémát elveiknek a demokráciával való összeegyeztetése jelentette. A probléma abból adódik, hogy a szabadság és a demokrácia fogalmilag eltérnek egymástól. Ebből következik, hogy tisztázni kell, a demokrácia származik-e a szabadságból, vagy fordítva. A liberálisok szerint a demokrácia származik a szabadságból, következésképpen semmilyen demokratikus választáson győztes többség sem kérdőjelezheti meg a szabadság elsőbbségét.

John Stuart Mill (1806-1873) a XIX. század legnagyobb hatású liberális gondolkodója. Gondolati rendszerének központi kérdése az, hogy hol van az egyéni cselekvés határa, illetve, hogy hol van az egyén felett gyakorolt állami hatalomgyakorlás határa.

Herbert Spencer (1820-1903) szintén angol, eseménytelen életet élő liberális gondolkodó, aki az evolucionista társadalomelméletek legnagyobb hatású képviselője. Spencer meghatározta az evolúció általános törvényét, amely a következőképpen foglalható össze. Az evolúció az anyag integrációja és a mozgás ezzel járó szétszóródása. Ennek során az anyag egy határozatlan, inkoherens homogenitástól halad egy határozott koherens heterogenitás felé. Ez a definíció csak látszólag bonyolult valójában nagyon egyszerű. Úgy vélte, hogy a világ egységes, az élő természet és a társadalom, hasonlóképpen fejlődik, és ennek a fejlődésnek a mechanizmusai is hasonlóak. Spencer kétféle társadalmat különböztetett meg a katonai, és az ipari társadalmat. Az ipari társadalom modellje

Spencernél egy liberális utópia. Hevesen elutasította a szocialista eszméket, mert szerinte az állami túlhatalom visszaszorítja az egyéni kezdeményezést, és háborúkhoz vezet. Szerinte hagyni kell, hogy mindenki azt tegyen, ami neki tetszik.

A felvilágosodás által előkészítet, és győztes francia forradalom nyomában hamar megjelentek az első elméleti reakciók, amelyek két csoportba oszthatók. Az egyik csoport, - főleg franciák alkotják, - akik szerint az új társadalom rosszabb, és velejéig romlott, következésképpen az előző jobb volt, vissza kéne térni az "ancien régimé"-hez. Ez az irányzat az utókor számára kevés elméleti muníciót hátrahagyva elhalt. A társadalmi átalakulások kritikusainak egy másik része azonban a modern *konzervativizmus* megalapítójává vált. A konzervativizmus a felvilágosodásban gyökerező liberalizmusra válaszként, ha tetszik reakcióként, jött létre. A konzervatívok nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a konkrét helyzetre reagáljanak, és ne az elvekből próbálják meg levezetni a valóságot. A konzervatívok nagyon gyakran elméletellenesek. Az "igazi" élettől távol készült "szobaszociológiáknál" csak a radikalizmus megvetendőbb a számukra. Ellentétben a liberálisokkal úgy vélik, hogy a közösség mind történetileg, mind logikailag megelőzi az egyént. A konzervatívok számára a jelen a múlt utolsó pillanata és nem a jövő első pillanata. Mindaz, ami a jelenben van a múlt által meghatározott. Nem alakíthatjuk a társadalmat kedvünkre, a múltban gyökerező és a jelenben fennálló struktúrák meghatározzák mozgásterünket, jövőbeli lehetőségeinket is. A társadalomban változtatni csak azt kell, ami feltétlenül szükséges. A konzervatívok a hagyománynak fontos szerepet tulajdonítanak. A tradíció az, ami közösséget teremt azáltal, hogy összeköti a múltat és a jelent. Fontos hangsúlyozni, hogy a modern konzervativizmus nem a régi visszaállításában, hanem a "fontolva haladásban" érdekelt.

A konzervativizmus első klasszikusa az ír származású *Edmund Burke* (1729-1797) volt. Burke a francia forradalomról írt tanulmányában hirdette meg először a liberális teóriák és a radikális forradalmiság elleni elveit. Burke műve a *Töprengések a francia forradalomról* 1790. novemberében jelent meg először. A forradalom radikális kibontakozása (a király kivégzése, jakobinus terror, stb.) még csak ezután következik be. Burke szinte emberfeletti látnoki képességeket elárulva, megjósolja az elkövetkező eseményeket. Ha nem is konkrét formájukban, de jellegüket, jelentőségüket és következményeiket tekintve. Burke volt az első, aki megkérdőjelezte, hogy a politikára, és a társadalomra nézve elméleteket lehet gyártani, hogy a társadalom öntörvényű mozgásába racionális eszközökkel be lehet avatkozni. A politika nem előre jelezhető. Az elméletek hibája továbbá, hogy végletesen egyszerűsítenek. Ennek oka az, hogy univerzális igazságnak képzelik magukat. Burke felhívja a figyelmet arra, hogy ami igaz a társadalom, illetve a politika bizonyos kérdéseire nézve a világ egyik pontján,

még nem bizonyítja hogy máshol is helyes, igaz. Kifogás továbbá, hogy az elméleti kérdések időn kívüliek, nem veszik figyelembe a konkrét történelmi szituációt. Burke határozottan állást foglalt a vallás értékein alapuló *erényes* politizálás mellett. Elutasított minden olyan társadalomelméletet, amely az egyéni érdeket és értelmet tette a legitimáció alapjává.

A konzervativizmus másik kiválósága a francia arisztokrata származású *Alexis de Tocqueville.* (1805-1859). Meg kell jegyezzük, hogy Tocqueville szellemi örökségéért a liberálisok is hadakoznak. Széles körben tapasztalható népszerűségének többek között az is oka, hogy kitűnő stílusban írt, és egész életében törekedett elfogulatlan maradni. Tocqueville alapvető problémája a szabadság és az egyenlőség egymáshoz való viszonya volt. Minél több van az egyikből, annál kevesebb van a másikból. Vannak forradalmak, amelyek a szabadság megvalósítását, illetve kiterjesztését eredményezik, és vannak olyanok, amelyek az egyenlőség megteremtésére törekszenek. A francia forradalom Tocqueville szerint, ez utóbbiak közé tartozik. Tocqueville demokrácia alatt nem csak egy sajátos politikai működési elvet értett, hanem a modern ipari társadalom megjelölésére is ezt a szót használta. Szerinte a szabadság a demokrácia derivátuma. A demokrácia egy olyan társadalmi forma, amelyben emancipációs folyamatok mennek végbe a társadalmi viszonyok és létfeltételek egyenlősége irányába, a szabadság pedig e körülmények között a politikai akaratképzés feltételeit biztosítja. A demokrácia paradoxonja abban rejlik, hogy a létfeltételek egyenlősége az önkényuralommal és a szabadsággal is egyaránt összeegyeztethető. A modern ember egyenlőség iránti vágya azonban minden más vágyat, beleértve a szabadság iránti igényt is, elnyom. Tocqueville szerint a többség zsarnoksága komoly veszély. Úgy vélte, hogy a tömegek gazdasági és jogi emancipációja következtében a többség politikai és kulturális "terror" alatt tarthatja a kisebbséget. Eljöhet az idő - gondolta - amikor néhány "maradi" szinte bűnösnek érezheti majd magát, mert bizonyos művészi alkotásokon az esztétikai értékeket kéri számon, szemben a többség által kedvelt tömegkulturális termékek kínálta "műélvezettel". Tocqueville a XX. századi tömegtársadalmak viszonyait sejtette meg előre.

A XIX. század harmadik nagy eszmeáramlata a *szocializmus.* Kiemelkedő képviselője *Karl Marx.* (1818-1883) Marx a Rajna menti Trierben született egy kikeresztelkedett zsidó családban. Fontos megjegyeznünk, hogy hatása a XX. századi társadalomtudományos gondolkodásra összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a fentebb említett liberális, vagy konzervatív gondolkodóké. Marx legfontosabb forrásai a skót felvilágosodás, az angol gazdaságtan és Hegel. Marx megfogalmazott egy igen jelentős történetfilozófiai koncepciót, amelyben megpróbálta elemezni, miért éppen Európában alakult ki a modern ipari társadalom. Megkülönböztetett prekapitalista és kapitalista társadalmakat, amellyel egy szemléleti

hagyományhoz kapcsolódott, azonban jelentősen megújítva azt. Legismertebb - bár a szociológia számára nem a legfontosabb - műve a *Tőke.* Mi most az 1845-ben íródott *A német ideológia* című tanulmánya alapján foglaljuk össze legfontosabb állításait, természetesen egyszerűsített didaktikus formában. Marx első állítása, hogy az emberi társadalom legfontosabb mozzanata a termelés. Felfogása szerint a munka anyagi tevékenység, célja a közvetítés természet és társadalom között. A második állítás szerint az, ahogyan az emberek élnek a termelés módjától függ. A munka, a termelés módja határozza meg a társadalom szerkezetét. Egy következő meglátás szerint a termelés és a tudat termelése között analógiát tételez fel. Az emberek ugyanúgy termelik képzeteiket, mint, ahogyan anyagi javaikat. Ebből az is következik, hogy a vallások, erkölcsi rendszerek nem tartják meg önállóságukat. Marx úgy gondolta a termelési folyamat és a tudati jelenségek között oksági kapcsolat áll fenn, ahol az ok az anyagi termelés. (A lét határozza meg a tudatot.) Marx egy következő kategóriája, amely kétségkívül óriási hatással volt a XX. század szociológiájára és filozófiájára, az *eldologiasodás*, vagy *elidegenedés* fogalma. Marx szerint a kapitalizmus piaci viszonyai között minden eldologiasodik. A munkás is mint használati érték jelenik meg a munkaerőpiacon. Amivel dolgozik, amit előállít, tőle idegen dolog. Ember, ember közötti kapcsolatokat is egy dolog, a pénz közvetíti. Azok a kapcsolatok. amelyek lényegüknél fogva társadalmi, emberi kapcsolatok lennének, dologivá válnak, elidegenednek az embertől. A modern társadalomban elkülönült ellentétes érdekű személyek, és osztályok állnak egymással szemben. Ez a szembenállás a kapitalizmus keretei között feloldhatatlan. Marx szerint egy új szaktudományra van szükség, amely egy új társadalmi mozgalommal, a proletariátus mozgalmával összekapcsolódva megdöntheti a tőkés rend uralmát.

Az előzmények és a protoszociológiák után elérkeztünk a tulajdonképpeni szociológia legjelentősebb klasszikusaihoz. A XIX.-XX. század fordulóján szinte egy időben intézményesül Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban a szociológia. Franciaországban *Emile Durkheim* (1858-1917) az, aki a legtöbbet tette a szociológia önállóságáért. Durkheim elzászi zsidó családban született, apja rabbi volt. Sok tekintetben Comte örökösének tekintette magát. Ő is, akárcsak Comte pozitivista volt, és ennek megfelelően dolgozta ki tudományos módszertanát, legalábbis pályája első részében. Feltételezte, hogy egy tudomány akkor önálló, ha vannak olyan tények, amelyek különböznek más tudományok által ismert tényektől. Egy tudománynak csak akkor van létjogosultsága, ha megmutatható a tényeknek egy jól körülhatárolt területe, amely elkülönül más tudományok tárgyterületétől, amellyel még semelyik más tudomány sem foglalkozik. A tudományok és a

tények egymásra épülnek. A tudomány előfeltételezi a tényeket. Durkheim szerint a szociológia feladata a társadalmi tények vizsgálata. A társadalmi tények azok, amelyek képesek kényszerítő erővel hatni az egyénre, egy adott társadalomra általánosan jellemzőek, és az egyéni megnyilatkozásoktól független önálló léttel bírnak. A társadalmi tényeket dolgoknak kell tekintenünk. Egy jelenséget dologként kezelni azt jelenti, hogy a tudomány számára kiindulópontot jelentő adatot látunk benne. Ha a tudomány alapját képező adatok társadalmi tényként önálló életet élnek, függetlenek a megfigyelő személyétől, vagyis a tudománynak függetlennek kell lennie az előítéletektől, és minden előzetes feltevéstől. Ha a társadalmi tények független dolgok, épp olyanok, mint a fizikai tények, akkor nincs különbség a társadalomtudomány és a természettudomány között. Mind a kettő hasonló módon dolgozik, elméletfüggetlen dolgokat figyel meg, és ezekben talál biztos bázist. Durkheim koncepciójából az is következik, hogy a tudomány feladata nem az, hogy az ismeretlent magyarázza meg az ismerttel, hanem az ismert tényeket egy mindeddig ismeretlen elmélettel. Ez a különbség az empirikus általánosítás és az elméleti magyarázat között.
Durkheim első jelentős műve *A társadalmi munkamegosztásról* (1893) címet viselte. Ebből a könyvből a társadalmi munkamegosztásról szinte semmit nem tudunk meg, viszont a tradicionális és modern társadalmak közötti különbséget Durkheim alaposan körüljárta. Ebben a tanulmányban definiálja a *kollektív tudat* kategóriáját. A kollektív tudat a tradicionális társadalmakban élő emberekre jellemző. Az egyéni tudat két részből áll, Durkheim szerint. Van egyrészt egy olyan része, amely csak az egyénre jellemző, másrészt van egy olyan tartománya is, amelyben a másokkal együtt vallott eszmék, értékek helyezkednek el. A közös tudati rész arra szolgál, hogy a világ jelenségeiről, dolgairól ugyanazt gondolják mindannyian. Minél nagyobb részt foglal el az egyének tudatában ez a kollektív tudati rész, annál integráltabb, összetartóbb egy társadalom. A modern társadalomban ez a kollektív rész azonban szinte teljesen eltűnik. A társadalmi integrációt a munkamegosztás - enyhén kényszer jelleggel - oldja meg. Durkheim írt egy könyvet az öngyilkosságról, pályája második felében pedig a vallás társadalomintegráló szerepéről írt monumentális monográfiát. Ebben a tabu, a totem, a rítus, stb. társadalmi nélkülözhetetlenségéről értekezik, módszertanát tekintve némileg eltávolodva a pozitivizmustól.

Németországban a századforduló legjelentősebb szociológusa *Max Weber* (1864-1920). Weber porosz hivatalnok családból származott, apja jogász volt, anyja mélyen vallásos hugenotta. Apja egy időben parlamenti képviselő is volt. Weber módszertanát tekintve jelentősen különbözik Durkheimtől. Már az sem egyezik, amit a szociológiai kutatás

tárgyának tekintenek. Weber szerint a szociológia feladata az, hogy a társadalomban cselekvő egyén, tetteire vonatkozó szubjektív és szándékolt értelmét próbálja meg megérteni. *A szociológia feladata tehát egy értelmezés megértése* (hermeneutikai hagyomány). Meg kell érteni azt, hogy a cselekvő hogyan értelmezi saját helyzetét, lehetőségeit, mások helyzetét, lehetőségeit a társadalmi világban. A szociológiai kutatás tárgya tehát nem egy dolog, amely adatolható, mint Durkheimnél, hanem a világ szubjektív interpretációja. Mindez csak akkor lehetséges, ha feltételezzük, hogy a társadalmi jelenségeknek van értelme. Értelmet a jelenségeknek az azokat körülvevő kultúra adhat. Weber tehát a cselekvőre, annak értelmére koncentrál. Ez a különböző *cselekvéselméletek* közös alapja, kiindulópontja. Weber és Durkheim különbözött tudományfelfogásukat tekintve is. Weber az újkantiánus filozófiából kiindulva különbséget tesz természettudományok és kulturtudományok között, tárgyukat és módszerüket tekintve is. A tudománynak értékmentesnek kéne lennie, a társadalomtudománynak azonban értékekkel is kell foglalkoznia. Ez komoly nehézségeket jelent. Weber különbséget tesz értékelő és ténymegállapítások között. Az áthidalhatatlan különbség azért áll fenn, mert az *értékítélet csak helyes vagy helytelen lehet, de nem lehet igaz vagy hamis.* Mindebből az is következik, hogy tényállításokból nem vezethetők le értékítéletek és viszont. Van még egy különbség a két állítástípus között. Egy társadalomtudományi bizonyítás módszertanilag akkor helyes, ha egy kínai is helyesnek ismeri el. E mögött az áll, hogy a tudomány, amely gondolatilag rendezi a valóságot, mindenki számára hozzáférhető, vagyis univerzális, az értékítéletek viszont kultúrafüggő, partikulárisak, tulajdonképpen nem is kommunikálhatóak, relatívak.

A tudománynak mégis foglalkoznia kell az értékekkel, több vonatkozásban is. Weber szerint tudományos az a vizsgálat, hogy az eszköz, amelyet a cselekvő használni akar megfelel-e a célnak. Ez az eljárás nem sérti az értékmentesség elvét, mert csak annyit állít, hogy ha X el akarja érni A-t, B-t kell tennie. A konklúzió egy értékállítás ugyan, de a premisszák között is volt már érték - ti. X A-t akarta - tehát a következtetés korrekt. A tudós nem tudja bizonyítani X választását, miszerint A-t akarja, de meg tudja mondani, mi kell ahhoz, hogy elérje. A másik eset, amikor a tudomány értékállításokkal kerül kapcsolatba az, amikor megmutatja, hogy milyen nem várt, esetleg káros következményekkel járna a cselekvés a kívánt célon kívül. Itt a "mibe kerül a cselekvés" kérdésre adunk választ. A tudomány figyelmeztethet, felhívhatja a figyelmet a sérülő értékekre, de nem mondhatja meg a cselekvő helyett, hogy megéri-e az ismert körülmények között a cselekvés. Ez már értékítélet, a cselekvő dolga a döntés. A harmadik eset, amikor a szociológia értékekkel foglalkozik, a végső értékaxiómák kérdése. Vagyis azok az értékek, amelyeken a cselekvők elképzelései, választásai alapulnak.

A lényeg az, hogy a szociológus kimutathatja a cél-eszköz összefüggéseket, a nem kívánt következményeket, az értékaxiómákat, de nem választhat a cselekvő helyett. *A tudomány nem választhat értékeket mások nevében!* A weberi szociológia központi gondolata, hogy a társadalomban döntéseket hozó, választásokat végző cselekvőkkel van dolgunk, tehát ha valamit meg akarunk magyarázni, akkor a döntéseket végző cselekvőket kell megérteni.

Weber legismertebb műve *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* címet viseli. Ez a könyv 1905-ben jelent meg, és rögtön nagy feltűnést keltett. Weber két koncepcióval száll vitába. Az egyiket munkatársa Sombart képviselte, a másikat az ekkor már húsz éve halott Marx. Sombart a kapitalizmust olyan rendszernek írta le, amely feltételez egy meghatározott technikai fejlettséget, bizonyos intézményrendszert, és kell egy sajátos ethosz, ami működésben tartja. Ezt az ethoszt nevezte Sombart a kapitalizmus szellemének. Weber átvette Sombart kapitalizmus-fogalmát, de néhány, lényeges ponton meg is változtatta azt. Sombart a kapitalizmus szellemét egy vallási etikából a zsidó-judaista vallásból vezette le. Weber azonban - több kevésbé lényeges pontban is módosítva Sombart elképzeléseit - a protestáns felekezeteket jelölte meg a kapitalizmus szellemének etikai alapjául. Weber ebben a művében használja legerőteljesebben az *ideáltípust,* mint módszertani eszközt. Az ideáltípus egy modell, amit a kutató hoz létre, de nem önkényesen. A modell a valóság bizonyos, a tudós által fontosnak tartott elemeit kiemeli, még másokat elhanyagol. Fontos kiemelni, hogy az ideáltípus gondolati konstrukció, amely a valóságban empirikusan sohasem fordult elő. A kapitalizmus szelleme és a protestáns etika két ideáltípus. Weber nem azt akarja bizonyítani, hogy a protestáns vallás létrehozott volna egy gazdasági rendszert, hanem csak azt, hogy a protestáns etikából alakult ki a kapitalista szellem. Oksági kapcsolatot nem, csak strukturális kapcsolatot tudott a két ideáltípus között kimutatni. Ennek részleteit hely hiányában nem áll módunkban elemezni. Annyit azonban meg kell jegyezzünk, hogy Weber Durkheimhez hasonlóan életművének nagy részét a vallásszociológiának szentelte. Véleménye szerint minden nagy vallási rendszer valamilyem módon az életvitel racionalizálására törekszik. A racionalizáció egy tipikusan vallási problémából a boldogság és az erény viszonyának megoldatlanságából ered. A probléma egyrészről az, hogy az ember nem csak boldog akar lenni, hanem azt is akarja tudni, hogy joggal boldog. A másik probléma az, hogy mivel nagyon sok ember nem boldog, de úgy véli, hogy erényes életet él, megoldást akar találni arra a kérdésre, hogy miért van az, hogy az erényes emberek nem boldogok, a boldog emberek, pedig nem erényesek. Ugyanennek a kérdésnek van egy másik oldala is. A szenvedés igazolása. A szenvedés valami nagyobb jó megszerzésének az eszköze. A szenvedés teodiceája nemcsak vigasztalja a szenvedőket, hanem értelmes világgá teszi az egyébként

értelmetlen világot. Weber szerint ez a legfontosabb. Az az elképzelés, hogy a szenvedés a legnagyobb jó, az üdvözülés megszerzésének eszköze, értelmessé teszi azt a világot, amiben egyébként csak szenvedés van. Vagyis racionálissá teszi. A racionalizáció a szenvedés teodiceája esetében azt jelenti, hogy az adott állapotokat jó okkal mindenki előtt elfogadható módon igazolni lehet. Ha a racionalizáció értelmessé teszi a máskülönben értelmetlen világot, ez azt jelenti, hogy belátható logikailag érvényes következtetésekkel bemutatható összefüggés alakul ki az egyéni sors és a világban uralkodó rend között.

Amerikában ebben az időben *Georg Herbert Mead* (1863-1931) az, aki a szociológiáért a legtöbbet teszi. Chicagóban tanított. Mead újdonsága abban állt, hogy a társadalomtudomány középpontjába nem annyira az egyedet, hanem a kommunikációt állította. Ez egy bonyolult probléma. Hogyan lehet megoldani azt a kérdést, hogy az egyén magatartását a társadalmi csoport szervezett viselkedése alapján magyarázzuk? Mead a tudatot a csoporttevékenység alapján értelmezte. A jelentéseket a csoportfolyamatokból próbálta levezetni. Ezért rendkívül fontossá vált a mindenkori *másik* szerepe, tehát az a kapcsolat, amely a kommunikáció folyamatában az egyének között kialakul. A társadalmi ellenőrzésnek alapvető formája a mindenkori másik attitűdjének átvétele. A *jelentős másik* az a személy, aki az egyén cselekvése és fejlődése szempontjából kiemelkedő fontossággal bír. Az *általános másik* tulajdonképpen a társadalmat reprezentálja az egyénnel szemben. A normákat szabó, elvárásokat megfogalmazó társadalmat, amelyet a konkrét szituációban bárki képviselhet. Az általános másikat a szocializáció során az egyén interiorizálja, vagyis felépíti önmagát.
Mead a szimbolikus interakcionista irányzat megalapítója.

Foglalkozzunk röviden még egy másik amerikai tudóssal. *Talcott Parsons* (1902-1979) a funkcionalista rendszerelmélet legnagyobb hatású képviselője. Sokan félistenként tisztelték, sokan azonban kíméletlen kritikát gyakoroltak irányába. Elsősorban nehézkes stílusa miatt. Egy jeles kortársa így jellemezte egyik könyvét: “ 50 százalék szószaporítás, 40 százalék szociológiai közhely, a maradék 10 százalékot empirikus vizsgálatnak lehet alávetni” (W. Mills: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 291. l.) Parsons a 1920-as években hosszabb európai tanulmányutat tett. Megismerkedett Durkheim, Weber munkásságával. Amerikába hazatérve a harmincas években Weber nyomán cselekvéselméleti kutatásokba kezd, azonban az ötvenes évek közepére egy nagyon határozott rendszerelméletet dolgoz ki. Ennek lényege röviden a következő. Parsons szerint minden

rendszerben, így a társadalmi rendszerben is, ahhoz, hogy fennmaradjon négy alapvető funkciót kell teljesíteni. A négyfunkciós sémát AGIL sémának nevezik, a funkciók angol kezdőbetűiről. A négy funkció a következő: adaptáció, célelérés (goal attainment), integráció és mintafenntartás (latency). A négy funkciónak négy társadalmi alrendszer felel meg. Az adaptációért a gazdasági alrendszer felel. A célelérés a politikai alrendszer feladata, az integráció az integrációs alrendszerhez tartozik, a mintafenntartó alrendszer az egész rendszer önazonosságának fenntartásáért felel. E funkcionális séma két dimenziója az eszköz-cél (vízszintes) és a külső-belső (függőleges) dimenzió. A társadalmi rendszerben a központi mozzanat az integrativ alrendszer. A társadalom központi problémája ugyanis az integráció. Az integrativ alrendszerre furcsa szót használ Parsons, szocioetális közösség. Ilyen magyar szó nincs de, természetesen angol sincs. A szocioetális közösség a társadalom normatív szerveződése. Parsons rendszere hierarchikus, tehát minden alrendszer felbontható újabb alrendszerekre.

Parsons elméletét közkedvelt, de nagyon leegyszerűsített módon a következőképpen szokás ábrázolni:

1. táblázat: Parsons rendszerelméletnek modellezése

	eszközök	célok
külső	funkció: adaptáció, alrendszer: gazdaság	funkció: célelérés, alrendszer: politika
belső	funkció: mintafenntartás, alrendszer: latency	Funkció: integráció, alrendszer: szocioetális

A különböző alrendszerek között úgynevezett *médiumok* közvetítenek. A gazdasági alrendszer médiuma a pénz, a politikáé a hatalom, a szocioetális, integrativ alrendszerben a befolyás, a mintafenntartóban, pedig az értékelkötelezettség. (commitment)

A XX. században több jelentős szociológiai iskola, és irányzat is kialakult, megerősödött. Ezek közül hármat említünk meg. A *tudásszociológia,* amelynek egyik megalapítója *Mannheim Károly* (1893-1947) volt. A következő a *fenomenológiai* szociológiák összefoglaló néven ismert irányzat. Első jeles képviselője *Alfred Schütz* (1899-1959). A harmadik pedig a marxizmust jelentősen megújító *kritikai társadalomelmélet.*

A tudásszociológia elsősorban az individuális és társadalmi ismereteknek és tudásnak *léthezkötöttségét, létbeágyazottságát* vizsgálja. Minden kulturális objektiváció többrétegű

jelentéskomplexumot hordoz. Ezeket a jelentéseket meg kell fejteni, és interpretálni kell. Mindez természetesen komoly episztemológiai (ismeretelméleti) felkészültséget is feltételez a szociológus részéről. A tudás létbeágyazottsága nem azt jelenti, amit Marxnál a *lét határozza meg a tudatot* kitétel. Tehát nem a társadalmi státusz az önmagában, ami a dolgokról való véleményünket, álláspontunkat meghatározza. A *létbeágyazottság* tana ennél többet mond. Az eltérő élethelyzetek eltérő gondolkodási struktúrákat alakítanak ki. Az eltérő léthelyzet eltérő perspektívát is jelent, továbbá más feldolgozási elveket is. Tehát más módon fogjuk a külvilág felől érkező ingereket, benyomásokat feldolgozni, mert más a gondolkodási struktúránk.

A fenomenológiai szociológia ismertetése jelen körülmények között nem áll módunkban, elsősorban azért nem, mert tárgyunk megértését előfeltételezi a fenomenológiai filozófia legalább minimális szintű ismerete. Röviden annyit mondhatunk a fenomenológiai szociológiáról, hogy tárgya az *életvilág*, a mindennapok világának elemzése. Nem csak tárgyát, hanem kategóriarendszerét is a hétköznapi világból meríti ez a szociológia. Komoly módszertani problémát okoz, az a kérdés, hogyan lehet racionális, vagyis tudományos módszerekkel vizsgálni a hétköznapokban élő, nem mindig racionálisan, vagyis sokszor irracionálisan cselekvő individuumok indítékait, motívumait.

A kritikai társadalomelmélet a marxi hagyományokra épül, annak ellenére, hogy nem kevés ponton megtagadja, néhány esetben, pedig kifejezetten ellentmond Marx eredeti elgondolásainak. A kritikai elmélet új "stílust" jelent a hagyományos elméletekkel szemben. A hagyományos elméleteket az jellemzi, hogy az ismereteket felhalmozza, hipotetikus-deduktív módszert alkalmaz, matematikai jelrendszer segítségével egységesíteni akarja a tudományt és a tudományos kijelentések érvényessége, attól függ, hogy az elméleti állítások és az empirikus ellenőrzés tapasztalatai evidensen egybeesnek-e? A kritikai elmélet elsősorban etikai szempontból bírálja a hagyományost. A hagyományos elmélet a társadalom megőrzésére és megreformálására törekszik, a kritikai, pedig feltárja a piaci viszonyok ellentmondásait, a tőkés rendszer diszfunkcionalitásait. A kritikai elmélet szerint a társadalomelméleteknek az emancipációt kell szolgálniuk, és meg kell próbálniuk meghaladni a racionális egyén és az irracionális társadalom között feszülő ellentmondást. A kritikai elmélet tehát egy értékelkötelezett elmélet. Sajátos módszertani elveket követtek, amely szemben állt a pozitivizmussal, sokat merítve a hermeneutika és a fenomenológia hagyományából. Ennek elsősorban az volt a z oka, hogy a kritikai elméletet a *Frankfurti-iskola* néven ismertté vált szociológus kör képviselte, akik a német klasszikus filozófiai hagyományon szocializálódtak. Ma is élő jeles képviselője az iskolának *Jürgen Habermas*.

Ajánlott olvasmányok

Felkai G. (szerk.): *A szociológia kialakulása.* Új Mandátum, Bp., 1999.

Némedi D.: *Durkheim. Tudás és társadalom.* Áron, Bp., 1996.

Molnár A. K.: *Max Weber olvasókönyv.* Novissima, Miskolc, 1999.

BEVEZETÉS A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK MÓDSZERTANÁBA
- JOGSZOCIOLÓGIAI PÉLDÁKON KERESZTÜL

Dr. Loss Sándor

Először áttekintünk néhány olyan általános kérdést, amelyek az elméleti modellek és az igazolásukra szolgáló kutatási módszerek összefüggésével kapcsolatosak, majd pedig röviden bemutatjuk a szociológiában illetve a jogszociológiában használatos kutatási módszerek két fő csoportját, a *makroszociológiai* és a *mikroszociológiai módszereket,* végül pedig részletesebben ismertetünk egy jellegzetes jogszociológiai módszert, a *dokumentumelemzést.*

1. Empíria és teória

1.1. Az „ideális adatbázis" kérdése

A klasszikus szociológiai szemlélet szerint az „ideális adatbázis" az volna, ha egy adott társadalom *minden tagjáról mindig mindent tudnánk:* vagyis egy tetszőleges időpontban tudnánk, hogy ki *mit cselekszik*, *miért* cselekszik, *mit szándékozik tenni a jövőben, mikor, milyen körülmények között végzi cselekvéseit* – s a kérdések még nyilván sorolhatók volnának *ad infinitum.* Csak egy ilyen adatbázis alapján lehetne minden kétséget kizáróan igazolni azokat a társadalom működésének összefüggéseit, a társadalmi mozgások „törvényszerűségeit" feltáró, többé-kevésbé általános állításokat, amelyekre a szociológia törekszik.

Természetesen (mondhatni a dolgok természetéből következően) azonban soha senkinek nem áll rendelkezésére egy ilyen „ideális adatbázis". Ez elvileg és gyakorlatilag egyaránt kizárt. Elvileg lehetetlen, mert például az emberek egy része – valószínűleg meglehetősen nagy része – nem tudja, hogy adott esetben valamit pontosan miért is csinál, s pláne nem tudja, hogy a következő pillanatban mit fog csinálni (ez a probléma az emberi cselekvés *spontaneitásának* kérdéseként jelenik meg a filozófia és a lélektan kutatói számára). Gyakorlatilag az ilyen adatbázis fenntartásához pedig arra volna szükség, hogy minden ember mellé egy megfigyelőt rendeljünk, ráadásul úgy, hogy a megfigyelt lehetőleg ne tudjon erről, hiszen a megfigyelés ténye már önmagában is hathat a megfigyelt személy cselekvésére – ez persze kivitelezhetetlen vállalkozás.

1.2. A makroszociológiai és a mikroszociológiai megközelítés

Az tény, hogy a szociológusok lelki szemei előtt lebegő „mindentudás” elérhetetlen, azért még nem akadályozza meg őket abban, hogy az „ideális adatbázis” megszerzésére törekedjenek. Erre vonatkozóan alapvetően két irány alakult ki a szociológia eddigi történetében. Az egyik jellegzetes irány azon alapszik, hogy a társadalom életében vannak olyan jelenségek, amelyeket *kemény tényeknek* tekinthetünk, mint például adott pillanatban a népesség száma, adott időintervallumban a születések és a halálozások száma, a megtermelt nemzeti jövedelem és hasonló mennyiségekben megjelenő, ezért *megszámlálható* dolgok. Az ilyenfajta tényeket tehát szó szerint számba lehet venni, s e számbavételnek a múlt század óta jelentős intézményi apparátusa alakult ki – például a népesség-nyilvántartás rendszere –, illetve a statisztika tudományának rohamos fejlődésével lehetővé vált a számba vett tények tudományosan értékelhető adatokká rendezése. Persze jóval nehezebb dolog az emberek vélekedésének és szándékainak számbavétele: a szociológusok azonban mindent megtettek és megtesznek azért, hogy megpróbálják valamiféleképp ezeket is mérhető mennyiségekké változtatni a *kérdőívek* és a *közvélemény-kutatás* legkülönbözőbb módszereinek segítségével.

A másik módszertani megközelítés alapja az, hogy a tényfeltárást olyan kisléptékű közösségekben vagy társadalmi csoportokban végzik, ahol elegendő egy vagy néhány megfigyelő, akik (aki) viszont huzamosabb ideig végzik az adatgyűjtést, s lehetőleg igyekeznek „beleolvadni” a közösségbe, hogy magának a megfigyelésnek a ténye ne befolyásolja az adatközlőket. Az ilyen jellegű megfigyeléssel elsősorban nem a mennyiségekben kifejezhető kemény tényeket, hanem sokkal inkább az emberek szokásainak, gondolkodásának *puha tényezőit* lehet feltárni. Ez az ún. *résztvevő megfigyelés*, amelynek módszerét Bronislaw Malinowski, a kulturális antropológia egyik alapító mestere dolgozta ki századunk 20-as éveiben.

Az előbbi módszertani irányt *makroszociológiainak*, míg a utóbbit *mikroszociológiai módszernek* nevezzük. A makroszociológiai módszer tehát alapvetően a mennyiségekben kifejezhető, statisztikailag értékelhető tények extenzív jellegű kutatására irányul, míg a mikroszociológiai módszer a gondolatok, vélemények s általában a kulturális minták megismerésének leíró, intenzív jellegű módszere. Az előbbi módszer alkalmazásának elsősorban az szab határt, hogy az így nyert eredményeket nehezen lehet konkretizálni a társadalom kisebb csoportjaira nézve, míg az utóbbinak épp ellenkezőleg, az a legfontosabb problémája, hogy az általa nyert adatokat hogyan lehet általánosítani egy nagyobb közösség vonatkozásában.

Mivel mindkét módszernek megvannak a maga előnyei és korlátai, ezért gyakran megpróbálják kombinálni őket egy-egy kutatás folyamán. Például a kérdőíves módszerrel beszerzett és statisztikailag értékelt adatokat kiegészítik „mélyinterjúk” készítésével.

Ugyanakkor látni kell, hogy a szociológusok a legritkább esetben bukkannak oly módon valamiféle összefüggésre a rendelkezésre álló adatok között, hogy azt csak úgy, „ránézésre” kiolvassák belőlük. Az adatok a legritkább esetben „beszélnek önmagukért”. Valójában a helyzet az, hogy a szociológusok hipotéziseket állítanak fel valamilyen jelenség magyarázatára vonatkozóan, s azután azt megpróbálják utólag adatokkal igazolni (*verifikálni*) vagy cáfolni (*falszifikálni*).

Ebben az eljárásban a legkényesebb fázis annak a meghatározása, hogy az adott elméleti modellt *milyen adatokkal* lehet alátámasztani vagy cáfolni, és hogy ezeket az adatokat hogyan lehet „beszerezni”. Az elmélet és az igazolására szolgáló adatok közötti összefüggés megteremtését szokás *operacionalizálásnak* nevezni.

Egy adott hipotézis vagy elméleti modell operacionalizálhatósága persze nem kis mértékben függ magától az elmélettől is: minél *absztraktabb, általánosabb* egy elméleti modell, annál nehezebben operacionalizálható. Minél inkább közelítünk az elvont törvényszerűségektől egy adott történelmi jelenség magyarázatául, *interpretációjául* szolgáló hipotézis szintjéhez, annál könnyebb az adatokkal való igazolás.

Így például míg egy olyan makroszintű elmélet, mint amilyen a luhmanni autopoetikus rendszerelmélet gyakorlatilag nem operacionalizálható (ezért aztán az is kérdéses, hogy mennyiben tekinthető egyáltalán szociológiai elméletnek), addig általában az interakcionista elméleti modellek bizonyos vonatkozásai akár kísérletekkel is alátámaszthatóak.

2. A makroszociológiai módszerek

Az alábbiakban az empirikus *szociológiai kutatás*[1] során felvetődő elméleti és módszertani problémákat egy kutatási terv sémáját követve mutatjuk be (1. ábra).

1. ábra: A kutatási folyamat

[1] Babbie, 1995; Nowak, 1981; Kolosi – Rudas, 1998.

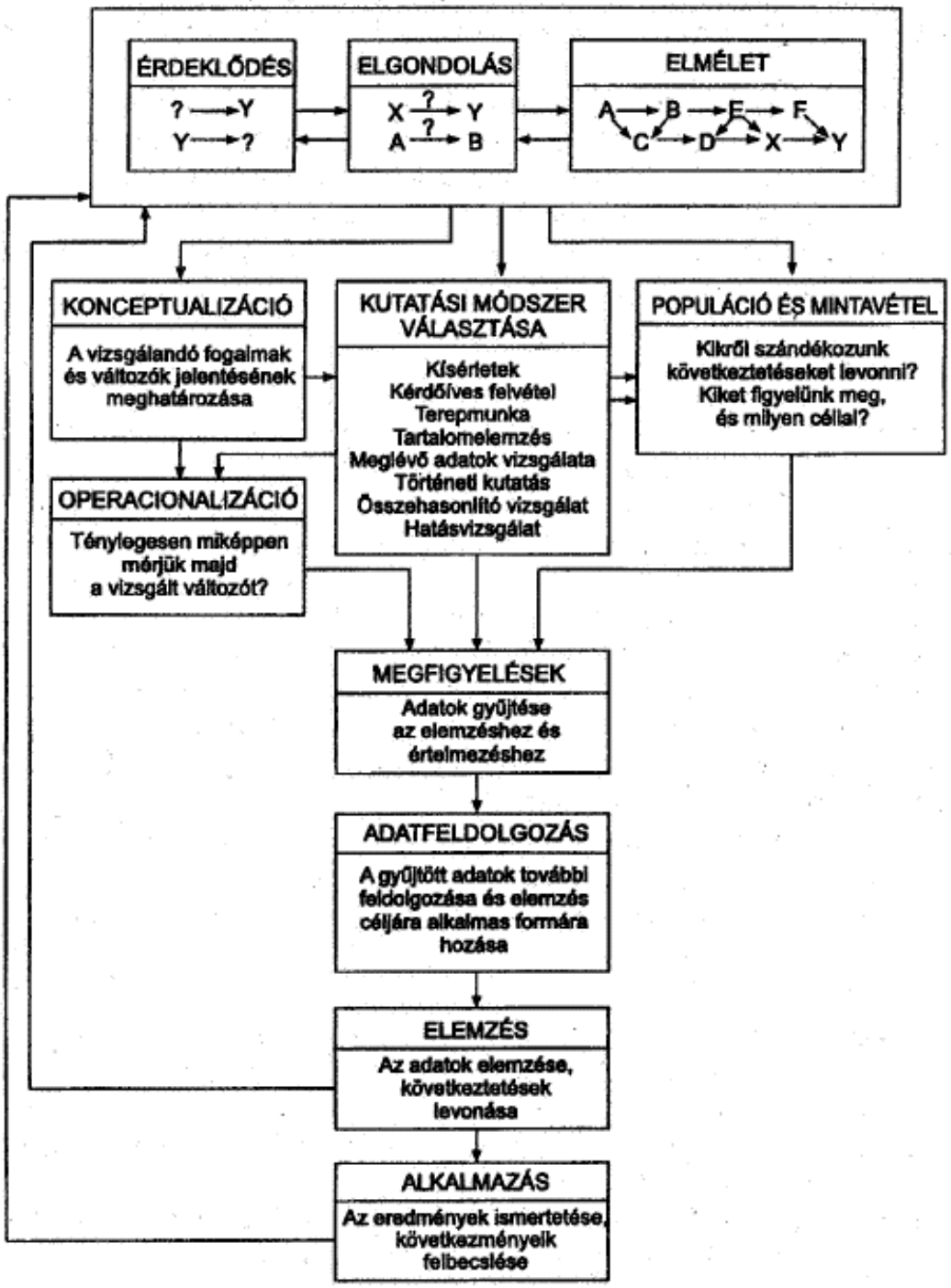

(forrás: Babbie, 1995, 128. o.)

A szociológiai kutatás *célja* leggyakrabban az általa kutatni kívánt téma, dolog, jelenség, intézmény, esemény stb. *felderítése, leírása, magyarázata*.

A *felderítő vizsgálat* arra irányul, hogy egy adott témáról kielégítse a kutató kíváncsiságát és a jobb megértés iránti vágyát; a kutató eldöntse, van-e értelme egy komolyabb kutatás lefolytatásának; segítse a kutatót a később esetlegesen alkalmazandó eljárások és módszerek kiválasztásában. A felderítő vizsgálatok ritkán adnak kielégítő válaszokat a kutatott kérdésekre, legtöbbször iránymutató, eligazító funkcióval bírnak.

A *leíró kutatás* arra irányul, hogy a kutató megfigyelje, majd pontosan és szakszerűen leírja, rögzítse azt, amit megfigyelt, tapasztalt.

Magyarázat esetén nemcsak a leírás a cél, hanem a tapasztalt dolgok magyarázata is. Megkülönböztethető a három cél (felderítés, leírás, magyarázat), de legtöbbször egy konkrét kutatásban mindhárom elemet megtaláljuk. Egy konkrét példán megvilágítva: kutatónk egy adott közhivatalban a lehetséges korrupciót tanulmányozza. A felderítő vizsgálat esetén derül ki, hogy egyáltalán tudja-e tanulmányozni a problémát, hiszen a korrupcióban érintett feleknek nem érdekük névtelenségük elvesztése. Bizonyos esetek viszont napvilágra kerülnek (pl. büntetőjogi felelősségre vonás esetén), de még ekkor sem biztos, hogy az alanyok pl. mélyinterjúra vállalkoznak (kutatási technika). Viszont, ha a személyes motivációkról nehéz is képet alkotni, a korrupciós esetek mégis kiindulási lehetőséget nyújtanak. Miért abban a bizonyos hivatalban, ügyszakban, hatósági cselekvéskor, tisztviselőknél stb. került napvilágra a legtöbb eset? Ha az ügyszakok közötti eltérések miértjéről szól a kutatás, akkor magyarázattal találkozunk, ha csak a kutatott esetek pl. statisztikai eloszlásáról egyes ügycsoportok között, akkor leírással van dolgunk.

A kutatás *elemzési egységekre* (a vizsgálat alapegységeire) irányul.

Leggyakoribb elemzési egység az *egyén*. Társadalmi csoportokat és interakciókat általában egyénekre vonatkozó megfigyelések összesítése és feldolgozása alapján írunk le és magyarázunk. Az egyéneket szociológiai jegyekkel jellemezhetjük (nem, életkor, iskolázottság, jogkövető magatartás, előítéletesség stb.).

Csoportok is lehetnek elemzési egységek. Ha azért vizsgáljuk egy autólopással foglalkozó csoport tagjait, hogy fogalmunk legyen az autólopással ügyködőkről, akkor az egyes bűnöző az elemzési egység. Ha az egész országra kiterjesztjük vizsgálódásunkat, mert a különbségekre vagyunk kíváncsiak a fővárosi, vidéki, kicsi és nagy csoportok között, akkor az elemzési egység a csoport.

A *szervezetek* is elemzési egységet képezhetnek, pl. a rendőrség, egy körjegyzőség vagy egy hivatal stb.

A „*tárgyak*” és *interakciók* egy további nagy egységet képeznek az elemzési egységeken belül. Ilyen tárgy lehet egy jogszabály, egy szerződéstípus, a vasúti biztosítóberendezés, ill. interakció a bírósági per, a házasság, a közúti baleset vagy egy parlamenti meghallgatás.

Az elemzési egységek kapcsán két fogalmat ki kell emelni. A *téves következtetést* és a *redukcionizmust*.

Téves következtetésről beszélünk az elemzési egységekkel összefüggésben, ha pl. egyénekre vonatkozó kijelentéseket vonunk le, kizárólag csoportok megfigyelése alapján.

Redukcionizmust valósítunk meg, ha a vizsgált elemzési egység szempontjából fontos fogalmak, jellemzők körét túl szűkre szabjuk, redukáljuk. Az előbbire példa, ha kutatásunk ott mutat nagyobb bűnözési rátát, ahol nagyobb szegénységet tapasztalunk, ebből még nem következik az, hogy szegények is követik el a cselekményeket. Az utóbbira utal az, ha a parkolási díjfizetés elmulasztását pusztán közgazdasági vagy csak a szankció elmaradásában való reménykedés néhány kategóriájára szűkítenénk.

Az elemzési egységeket vizsgálhatjuk azok *jellemzői*, *orientációi*, *cselekvései* alapján. Ha elemzési egységünk pl. egy hivatalnok vagy egy rendőr, akkor azok *jellemző vonása* lehet neme, életkora, családi állapota, iskolai végzettsége stb. Ha az említett egyének formális szervezetei, egy közigazgatási hivatal vagy egy rendőrőrs képezik az elemzési egységet, annak jellemzői lehetnek pl. méretük, belső szerkezetük, tagjaik összesített jellemzői stb. Ha ezen személyek vagy szervezetek interakcióit vizsgáljuk (pl. egy ellenőrzés, kihallgatás stb.), jellemző lehet, hogy hol és mikor kerül sor rájuk, milyenek a bennük részt vevő egyének. *Orientáció*nak nevezzük az egyén esetében pl. attitűdjét, hitét, meggyőződését, előítéletét. Jellemezhető egy tisztviselő pl. így: vallásos, politikailag liberális, intellektuálisan kifinomult, tudományos beállítottságú, etnikai csoportok tagjaival szemben elfogult stb. Csoportok, szervezetek jellemezhetők céljaik, politikájuk, eljárásaik vagy pl. tagjaik orientációinak összesítése alapján. Interakciók is jellemezhetőek hasonlóan, pl. egy parlamenti meghallgatásnál az abban résztevő személyek politikai motiváltsága. *Cselekvések* esetén vizsgálható az egyénnél pl. népszavazásban történő részvétele, egy konkrét szabálysértése stb. Csoportok esetében pl. az alapítványok megszűnése. Interakciók esetében elemezhető pl. a peren kívüli egyezség, hogy egy konfliktus megegyezéssel zárul vagy perrel folytatódik-e.

A jellemzők, orientációk, cselekvések ideáltipikus szétválasztása egy elemzési egységnél (azaz annak meghatározása, hogy egy tulajdonság most éppen micsoda) a kutató dolga, a lényeg az, hogy olyasvalami, amit vizsgálni lehet.

Az *idő* fontos szerepet játszik egy kutatás tervezésében és végrehajtásában. Nemcsak a kutatáshoz szükséges idő aspektusából jelentős, hanem abból a szempontból is, hogy egy kutatás eredménye a jelenre vonatkozik-e vagy öt évvel ezelőtti helyzetet is jellemez, vagy esetleg két év múlva is jelenthet valamit.

A *keresztmetszeti vizsgálat* egy jelenséget vagy dolgot egy adott időben kutat, és a jelenség vagy dolog metszetéből próbál elemezni. A probléma az, hogy egy ok-okozati folyamat megértésére irányul, amely egy időintervallumban zajlik, a következtetésekhez alapul szolgáló megfigyelések viszont csak egy időpillanathoz kötődnek. Jól szemlélteti ezt egy bírósági per időintervalluma, és a perről egy adott pillanatban készült fénykép viszonya.

A *longitudinális vizsgálatok* esetén hosszabb időn át folyik a kutatás. A Legfelső Bíróság ítélkezési gyakorlatát pl. csak hosszabb időn át nyomon követve tudjuk megfelelően értelmezni. A longitudinális vizsgálat speciális változata a *trendvizsgálat*, a *kohorszvizsgálat* és a *panelvizsgálat*. A trendvizsgálat egy nagyobb populációban időben bekövetkezett változásokat kutat, pl. megvizsgálja a „visszaeső" bűnelkövetők arányát bizonyos időciklusokban. Ugyanezen a példán szemléltetve, a *kohorszvizsgálat* (kohorsz, többnyire életkori csoport) speciális alpopulációt kutat, pl. a fiatalkorú visszaesőket. A *panelvizsgálat* hasonló a trend, ill. kohorszvizsgálathoz, csakhogy itt a kutatás időszakában mindig ugyanazokat az embereket vizsgálják, különböző időpontokban.

Az *érdeklődés*, *elgondolás*, *elmélet* és ezek egymáshoz kapcsolódása a kutatás kiindulási pontjait jelentik. Irányulhat egy kutató *érdeklődése* pl. arra, hogy milyen kép él az emberekben az ügyvédekről? Lehet, hogy a kutatónak konkrét *elgondolása* van az előbbiről, pl. az, hogy általában rossz. Kiindulhat a kutató egy létező elméletből, amely több változót kezelve egy differenciált képet mutat. A kezdeti érdeklődés nyomán megfogalmazódhat egy elgondolás, azt egy nagyobb elméletbe illeszthetjük, az elméletből újabb elgondolások születhetnek, újabb érdeklődési irányok nyílhatnak. Mindegyik elem kiindulási pontja lehet egy empirikus kutatásnak. Egy kutatásnak tehát célja lehet egy érdeklődési terület felderítése, egy elgondolás kipróbálása vagy egy létező elmélet igazolása.

A *konceptualizáció* folyamata azt jelenti, hogy a kutatás folyamán homályos és pontatlan képzeteinket, elvont fogalmainkat pontosabban meghatározottá és precízebbé tesszük. Vizsgálni akarjuk az emberekben élő ügyvéd-képet. Mit értünk ügyvéd-képen? Talán

valamilyen előítéletet? Mit értünk előítéleten? Többféle előítélet létezik. Használható-e *Allport* előítélet fogalma? És a kérdések folytatódnak.

Az *operacionalizálás* azoknak a konkrét kutatási eljárásoknak, műveleteknek a kialakítása, melyek eredményeképpen a konceptualizálás során kialakított finomított és specifikált fogalmakat empirikusan megfigyelhetjük. Az operacionalizálás során határozzuk meg véglegesen, hogy egy adott változó attribútumait miről ismerjük fel a valóságban.

Az *attribútum* valamely dolog tulajdonsága, minősége. Ilyen lehet pl. az, hogy valaki nő, elítélt vagy öreg.

A *változó* a logikailag egymáshoz tartozó attribútumok halmaza. A „nem" változója a férfi és a nő attribútumok halmazából áll. A konceptualizáció és az operacionalizáció során határozzuk meg a változókat és az őket alkotó attribútumokat. Az operacionalizáció során a változók meghatározásánál el kell tudni dönteni, hogy a változó mely *dimenzióira* vagyunk kíváncsiak. Ha a rendőrséggel kapcsolatos állampolgári attitűdöket vizsgáljuk, és arra is kíváncsiak vagyunk, hogy az embereknek mi a véleménye a korrupcióról, többek között a következő dimenziók lehetségesek: „Úgy vélik-e, hogy van korrupció a rendőrségen?", „Mekkora ez a korrupció?", „Mi az oka?", „Milyen intézkedésekkel zárható ki?" stb.

A változókat *mérni* akarja a kutató. Két tulajdonsággal kell rendelkeznie a változónak. Az egyik, hogy az őt alkotó attribútumok felsorolásának *teljesnek* kell lennie. Ha az egyének párthovatartozásáról akarunk információkat kapni, akkor az egyes konkrét pártok (mint lehetséges attribútumok) felsorolásának az adott országban teljesnek kell lennie, és persze olyan lehetőségnek is lenni kell, pl. a kérdőíves válaszadás kapcsán, hogy egyiknek sem a tagja. A másik pedig az, hogy az elemzési egységet csakis egy attribútum alá lehet besorolni, vagyis az attribútumoknak egymást *kölcsönösen kizáróknak* kell lenniük.

Nominális (megnevezéses) *mérési szintűek* azok a változók, melyek attribútumai egyszerűen csak különböznek egymástól, pl. az „előéletnél" a büntetettség vagy büntetlenség. *Ordinális* (rendezéses) *mérési szintűek* azok a változók, amelyek attribútumait sorrendbe állítani, rangsorolni lehet valamilyen módon. Egy cselekedet megítélése, mint változó a következő attribútumokból állhat, pl.: „nagyon elítélem", „elítélem", „kevésbé ítélem el", „nem ítélem el" stb. Az *intervallum mérési szintű* változók attribútumai nemcsak rangsorba állíthatók, hanem egyforma távolság van közöttük. Erre lehet példa az intelligencia hányados (IQ teszt), vagyis a 90 és 100 pont közötti távolságot ugyanannyinak tekintjük, mint a 120 és 130 pont közöttit. Az *arányskála mérési szintű* változó (pl. életkor, jövedelem stb.) annyiban különbözik az előbbitől, hogy a skálának valódi nullpontja van, vagyis a 0

intelligenciahányados tulajdonosát nem tekintjük teljesen észt nélkülöző embernek, míg az életkor vagy jövedelem esetén releváns a 0 életkor vagy a jövedelemnélküliség.

A *kutatási módszer* megválasztásakor sok lehetőség áll a kutató előtt. Miden módszernek vannak előnyei és hátrányai. Bizonyos témák jobban vizsgálhatók egy módszerrel, mint egy másikkal. Röviden ismertetjük a leggyakrabban használt kutatási módszereket.

A *kísérlet*. A kísérlet lényege, hogy teszünk valamit, majd megfigyeljük ennek következményeit. Kíváncsiak vagyunk arra pl., hogy milyen az ügyvédekkel szembeni előítéletesség mértéke és milyen eszközökkel csökkenthető. A hipotézisünk az, hogy bizonyos alapvető információk megléte az ügyvédekről csökkenti a negatív előítéletet. Első lépésben egy kérdőív segítségével megvizsgálnánk, mennyire előítéletesek a kiválasztott mintában szereplő emberek. Második lépcsőben levetítenénk egy olyan filmet az ügyvédi munkáról, ami a legalapvetőbb információkat közölné erről a szakmáról. Harmadik lépcsőben újra megvizsgálnánk az előítéletesség mértékét, hogy megállapíthassuk, csökkent-e az előítéletük a film hatására.

A kísérlet esetében kell beszélnünk a *függő* és *független változó,* az *előzetes* és *utólagos tesztelés*, ill. a *kísérleti* és a *kontrollcsoport* fogalompárjairól. A fenti példánkban a *függő változó* az előítélet, a *független változó* az ügyvéd munkájával való megismerkedés. A független változó az ok, a függő változó az okozat. Ha a film hatására csökkent az előítéletesség, azt mondhatjuk, hogy a film megtekintése okozta az előítélet megváltozását, illetve, hogy az előítélet mérséklődése a film megnézésének a következménye. Az *előzetes* és *utólagos mérés* esetében a függő változó értékét mérjük a kísérlet előtt és után, a függő változó értékében bekövetkezett változást a független változó hatásának tulajdonítjuk. Kísérletezéskor a *kontrollcsoport* az a csoport, amelynek lényeges paraméterei megegyeznek a kísérletben résztvevőkével, de kísérleti ingerben nem részesültek (pl. nem látták az ügyvédekről szóló filmet). A kontrollcsoport alkalmazása lehetővé teszi, hogy kísérlet tényleges hatását ellenőrizzük. Az előbbiek során nem beszéltünk sok olyan tényezőről, amelyek roppant fontosak a kísérletezésnél, nem szabad figyelmen kívül hagyni szerepüket és jelentőségüket. Ilyen pl. a minta kiválasztása. Kik fognak bekerülni a mintába és miért, olyanok, akik már találkoztak az ügyvédekkel egy konkrét ügyük kapcsán, vagy akik még nem, fiatalabbak vagy idősebbek, nők vagy férfiak stb. A kísérlet időpillanatában, pl. a sajtóban volt-e olyan híranyag, amely az ügyvédi hivatást bármilyen értelemben is

minősítette. A kísérleti körülmények milyensége, fárasztó volta és még sok más tényező befolyásolhatja a kísérletet.

A *kérdőíves vizsgálat* esetében kérdőíveket veszünk fel a válaszadóknak egy alapsokaságból vett mintáján. Különösen alkalmas módszer nagy alapsokaságok leíró vizsgálatára. A kérdőívekkel adatokat gyűjthetünk vagy úgy, hogy az embereknek kérdéseket teszünk fel, vagy úgy, hogy megkérjük őket, hogy különböző álláspontokat kifejező kijelentésekről mondják meg, egyetértenek- e velük. A kérdés lehet *nyitott*, ekkor a válaszadó a saját válaszát írja be vagy mondja el. *Zárt* kérdés esetén a válaszadó előre elkészített válaszlehetőségek közül választ. A kérdőívkészítésnél figyelemmel kell lenni néhány közhelyszerű, ugyanakkor megszívlelendő szempontra: – a rövid kérdések általában jobbak a hosszúaknál; – a tagadó formájú kérdéseket jobb elkerülni, mert megzavarhatják a kérdezettet; – kerülni kell az olyan kérdést, amely sugalmazza az esetleges választ. Az *önkitöltős* kérdőívek esetén a válaszadó maga tölti ki az előre megszerkesztett kérdőívet.

A kérdőív felvétele történhet *kérdezőbiztos* segítségével is. Az önkitöltős kérdőív előnye, hogy gazdaságos, gyors, névtelenséget és az egyedüllét lehetőségét kínálja, amely kényes, „rázós” témáknál segítheti az őszintébb választ. A kérdezőbiztossal felvett kérdőívek előnye, hogy kevesebb a hiányosan kitöltött kérdőív, kevesebb a félreértett kérdés. Mindkét esetben problémát okoz, hogy lehet-e a természetes közegükben zajló folyamatokról így teljes képet kapni. A kérdőívek milyensége döntő lehet. A standardizált kérdésekkel csak az emberek attitűdjeinek, orientációinak, körülményeinek és tapasztalatainak legkisebb közös nevezőjét tudjuk vizsgálni. A kérdőívek *másodelemzése* azt jelenti, hogy az egyik kutató által összegyűjtött és feldolgozott adatokat egy másik kutató, gyakran egészen másra kíváncsian, újraelemzi. Nem érintettük azokat a problémákat, amelyek pl. a kérdezőbiztosok viselkedésénél jelentkeznek (öltözködés, hangnem stb.)

A *terepkutatás* olyan módszer, melyben a társadalmi jelenségeket közvetlenül, természetes környezetükben figyeli meg a kutató (pl. egy bírósági tárgyalás, egy piaci szóbeli szerződéskötés stb.). A kutató felfedheti, de el is titkolhatja, hogy megfigyeléseket végez. Ez befolyásolhatja a megfigyelt tényt. A terepnaplóban kerülnek feljegyzésre a megfigyelések. A terepkutatás kvantitatív (mennyiségi) adatgyűjtésre kevésbé, inkább kvalitatív (minőségi) információszerzésre alkalmas. A kísérlethez és a kérdőíves vizsgálathoz képest a terepkutatás eredményeinek érvényessége általában nagyobb, megbízhatósága viszont kisebb. Kevésbé tudunk általánosítani, mint a szigorú mintavételen és a szabványosított kérdőíveken alapuló kutatásoknál. (A terepkutatás más aspektusait lásd a mikroszociológiai módszerekről szóló alfejezetnél.)

Az itt következő módszerek esetében a kutató távolról, a folyamatok, történések legcsekélyebb befolyásolása nélkül vizsgálhatja a társadalmi életet.

A *tartalomelemzés* módszerével lényegében bármilyen közlés, társadalmi produktum elemezhető, pl. könyvek, parlamenti beszédek, jogszabályok, bűnüldözéssel foglalkozó televíziós műsorok stb. (Részletes kifejtését lásd a dokumentumelemzés alfejezetben). Szóbeli, írott, vizuális közléseket kódolunk, ill. sorolunk osztályokba valamely fogalmi keretnek megfelelően. Fontos megemlíteni a közlések esetében a közlés *manifeszt* és *látens* tartalmát. A manifeszt tartalom kódolása (a látszó, felszíni tartalom, az objektívan azonosítható jellemzők) közel áll a standardizált kérdőívekhez. Összegyűjtünk pl. egy regényben használatos jogi szakkifejezéseket, és ezekből próbálunk következtetést levonni a mű vagy az ábrázolt eseménysor jogias jellegéről. Vizsgálhatjuk a közlés látens tartalmát (rejtett, mögöttes tartalmát, a kutató megítélése szerint) is. Itt már a szerző vagy mű joggal kapcsolatos pl. pozitív vagy pejoratív elképzeléseit kutatjuk.

A *meglévő adatok vizsgálatának* módszerére jó példa a *statisztikák* használata. Itt viszont az a probléma léphet fel, hogy a meglévő adatok, statisztikák, táblázatok nem azt és nem úgy tartalmazzák, ahogyan azt mi szeretnénk. Felmerülhet pl., hogy a statisztika készítője ugyanazzal a fogalmi apparátussal kódolta-e az információkat, ahogyan a helyében mi tennénk. A bűnügyi statisztikák által vázolt bűnügyi helyzetkép csak az általa mérni tudott bűncselekményekről tud reális ismereteket adni, a látens cselekményekről nem.

A *történeti kutatás* és az *összehasonlító elemzés* módszere a vizsgált dolgok időbeli alakulására, különböző korokban és kultúrákban történő összevetésére kínál lehetőségeket. Itt nemcsak a történeti szaktudományok elemzéseire mint adatbázisra gondolhatunk (pl. egy intézmény levéltárakban fellelhető iratanyagára), hanem az „oral history" (adatközlők által megélt, elbeszélt, leírt) információkra is.

A *hatásvizsgálat* alkalmazására alapvetően akkor kerül sor, amikor kíváncsiak vagyunk valamely társadalmi beavatkozásnak vagy társadalmi kontextusban végrehajtott akciónak a sikerére, kudarcára vagy a kívánt, kiváltott hatás milyenségére. A legnehezebb azonban a siker, ill. a kudarc paramétereinek, mint viszonyítási pontoknak a meghatározása. Ilyen típusú kérdések megválaszolásához kerülhetünk közelebb pl.: „Javítana-e a börtönmorálon, ha növeljük az elítéltek időleges hazautazásának lehetőségét?", „A kábítószerek fogyasztásának liberalizálása milyen fogyasztói szokásokat és társadalmi következményeket okoz?", „Egy új jogintézmény bevezetése milyen anyagi beruházásokat és személyi feltételeket igényel, milyen változásokat indukál a meglévő jogszabályokban?" stb. A hatásvizsgálatok mögött megbújik az a pragmatikus szempont, hogy be akarunk és be

tudunk avatkozni a társadalmi folyamatokba, történésekbe. A hatásvizsgálatok eredményeinek gyakorlati alkalmazására azonban nem mindig úgy kerül sor, ahogyan a kutató azt elképzeli, leírja. Pozitív hatás kimutatásánál sem biztos, hogy liberalizálják a kábítószer fogyasztását. Kimutathatja egy komoly vizsgálat, hogy a pornográf kiadványok nem növelik a szexuális bűncselekmények elkövetésének valószínűségét, viszont a törvényhozó erkölcsi vagy politikai, ill. egyéb megfontolásokból mégsem liberalizálja annak jogi szabályozását. A hatásvizsgálatok irányulhatnak költséghaszon elemzésre is, mely az adott projektum közgazdasági összefüggéseit is érinti.

A fogalmak, mérési eljárások, kutatói módszerek kiválasztásán és pontosításán túl arról is dönteni kell, hogy *kit* vagy *mit* vizsgáljunk. Azt az emberekből álló csoportot, melyről meg akarunk állapítani valamit, *populációnak* nevezzük. A populáció összes egyedét vizsgálni valamilyen bennünket érdeklő aspektusból csak ritkán lehetséges. Legtöbbször *mintát* kell közülük vennünk, lehetőleg olyat, amely jól *reprezentálja* a bennünket érdeklő populációt. Egy minta akkor reprezentálja az alapsokaságot, amelyből vették, ha a minta összesített jellemzői jól közelítik a sokaság ugyanezen összesített jellemzőit.

A kutatás során összegyűjtött *adatokat*, információkat minőségi vagy mennyiségi elemzés céljára alkalmassá kell tenni, pl. *kódolni* kell, hogy számítógép által olvasható legyen. Az összegyűjtött adatok feldolgozásának célja, hogy megfogalmazzunk valamilyen következtetést a bennünket érdeklő területről, elgondolásunkról, elméletünkről. *Elemzésünk* eredményei visszahathatnak a dologgal kapcsolatos elgondolásainkra. Ez a visszahatás (feedback) újabb kutatásra ösztönözhet bennünket. A kutatási folyamat utolsó fázisába a végzett kutatás és az abból levont következtetések *alkalmazása*, *felhasználása*, *hasznosítása* tartozik.

3. A mikroszociológiai módszerek

A mikroszociológiai módszer alapja – mint azt már korábban említettük – a *részt vevő megfigyelés.* Ennek lényege, hogy a megfigyelő *személyesen szerez be* adatokat a megfigyelt jelenségről vagy egy kisebb csoport, közösség életéről. A *személyes jelenlét* legfőbb előnye, hogy a megfigyelő közvetlenül, szó szerint „saját szemével” győződhet meg a dolgok állásáról, s így kiszűrhető számos torzítás, ami az információk hosszas vándorlása során természetszerűleg fellép. Másrészt viszont – s leggyakrabban ezt szokták e módszerrel

szemben felhozni – nagyon sok függ a megfigyelő személyétől, tehát fenn áll a veszély, hogy a megfigyelő *szubjektumában rejlő mozzanatok* fogják befolyásolni az eredményeket.

Természetesen sokféle technikát dolgoztak ki arra nézve, hogy csökkentsék a részt vevő megfigyelés szubjektivitásából fakadó hibalehetőségeket: így például előnyös, ha a megfigyelést több személy végzi azonos időben („több szem többet lát"), ha a megfigyelő előre meghatározott szempontok szerint naplót vagy jegyzőkönyvet vezet a megfigyelésről, ha lehetőleg minél hosszabb ideig, tartósan vagy többször visszatérően végzi a kutatást.

Ennek ellenére látni kell, hogy a részt vevő megfigyelés esetében sokkal több függ a megfigyelőtől, mint mondjuk egy kérdőíves közvélemény-kutatás esetében a kérdezőbiztostól. Az előbbi esetében a siker elsősorban a megfigyelő személyétől függ, míg az utóbbi esetben azért főként a kérdőív szerkesztőjétől. A részt vevő megfigyelő csak akkor képes feladatát jól megoldani, ha átlátja a kutatás egészét, s tudja, hogy mire kell figyelnie, ezért nagyon sok múlik a megfigyelő szakmai felkészültségétől. Ugyanakkor legalább ilyen súllyal esik latba, hogy bizonyos „rátermettséggel" is rendelkezzék, hiszen emberekkel kell kapcsolatot teremtenie, vagy egy közösségbe kell a lehető legrövidebb idő alatt beilleszkednie. Ennek a bizonyos „rátermettségnek" központi eleme alighanem az *empátia* – a beleérző képesség – megléte.

A megfigyelő helyzete emberileg meglehetősen bonyolult, hiszen amellett, hogy törekednie kell saját személyének elfogadtatására, s arra, hogy ő maga is minél inkább elfogadja vagy „beleélje magát" a megfigyelt emberek életébe, gondolkodásába (hiszen ez előfeltétele annak, hogy helyesen értelmezze a látottakat), ugyanakkor igyekeznie kell elfogulatlannak maradni: ez egyrészt jelenti azt, hogy le kell győznie a saját neveltetése során esetleg benne kialakult negatív értékeléseket, előítéleteket, amelyek nyomban működésbe lépnek, mikor azt látja, hogy mások egy bizonyos dologról teljesen másképp vélekednek. Másrészt azonban óvakodnia kell attól is, hogy túlságosan beleélje magát a megfigyelt emberek gondolkodásába, s elveszítse a „kívülálló" semleges helyzetét. A probléma kicsit hasonlít az atomfizikai kísérletek módszertani problémájához: a megfigyelés ténye hatással van a megfigyelt folyamatra, vagyis a megfigyelő *részévé válik* a megfigyelt jelenségnek. Valójában a részt vevő megfigyelés esetében egy interakció alakul ki, s ennek hatása alól maga a megfigyelő sem képes kivonni magát. A részt vevő megfigyelés a *megfigyelőt is* alakítja emberileg. Az antropológusok és az etnográfusok, akik elsőként alkalmazták a részt vevő megfigyelés módszerét munkájukban, maguk is nagyon hamar felfigyeltek e kölcsönhatás személyiségformáló erejére:

Paul Bohannan-nek például az a véleménye, hogy a terepmunka valami olyan „térhatású társadalmi látásmóddal” vértezi fel az antropológust, amely képessé teszi őt arra, hogy a világot egyidejűleg két vagy három lencsén keresztül is nézhesse. E látásmód teszi lehetővé, hogy ne csak saját kultúrájának kategóriáival tudja megragadni a valóságot, hanem a kutatott társadaloméival is. Ez a „kettős kultúrát” feltételező intellektualitás elengedhetetlen az antropológus számára, hiszen ez óvja őt meg attól, hogy a „mások” szokásaiban rejlő alternatívákat szem elől tévesztve saját társadalma hagyományos normáit tekintse az egyedüli viszonyítási alapnak. A terepmunka, ha a tudomány iránti kellő „alázat” vezérli a kutatót, szinte automatikusan formálja az embert „más” közösség tagjaihoz hasonlatossá. Egy vérbeli antropológus aligha bír ki tíz percet beszélgetés közben anélkül, hogy valamilyen összefüggésben szóba ne hozná az „ő népét”, azaz azt a népet, amely között hosszabb időt élt. De az olyan antropológiai vagy etnológiai tanszékek száma is elenyésző, ahol legalább egy kutató ne akadna, aki „Afrika népei” vagy a „Dél-amerikai indiánok” című kurzus keretében ne tartana terjedelmes beszámolókat a „terepen” szerzett személyes élményeiből. [2]

Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a részt vevő megfigyelés esetében nem csupán a *személyes jelenlét* kivitelezése nehéz feladat, hanem az eredmények megfelelő „tálalása” is. Míg ugyanis egy makroszociológiai módszerrel végzett kutatás esetében a kutatást lezáró tanulmányban számokra és statisztikai eloszlásokra lehet hivatkozni, addig mikroszociológiai módszer esetében magának a *leírásnak* kell megteremteni a *hitelességet.* A leírás pedig egyáltalán nem független a szöveg *esztétikai* megformálásától. Erre a problémára hívja fel a figyelmet *Clifford Geertz*, neves amerikai antropológus, mikor hangsúlyozza, hogy a kutatónak nem csupán „személyesen”, hanem *szerzőként* kell jelen lennie a „terepen”. Szerzőként „jelen lenni”, s ezt írásban is érzékeltetni, mindenesetre legalább ugyanolyan nehéz, mint a személyes „jelenlét” kivitelezése, amihez végül is alig van többre szükség, mint egy helyfoglalásra és egy beutazási engedélyre, arra, hogy el tudjunk viselni bizonyos mértékű magányosságot, a magánszférába való behatolást és fizikai kényelmetlenséget, enyhe kiütéseket és megmagyarázhatatlan lázakat, tudni kell mozdulatlanul várni művészi támadásokra és elég türelmesnek kell lenni ahhoz, hogy végtelen szénakazlakban láthatatlan tűk után kutassunk. A szerzői jelenlét magvalósítása egyre nehezebbé válik. Figyelmünk legalább egy részét sikerült a terepmunka bűvöletéből kiragadni, mely oly sokáig tartott minket rabságban, és ezt a figyelmet irányítottuk az írás varázsára. Ennek nemcsak az az előnye, hogy ez a nehézség érthetőbbé válik, hanem az is, hogy meg fogunk tanulni

[2] Borsányi, 1988.

érzékenyebb szemmel olvasni. Százötven évnyi (ha hivatásunkat szokás szerint Tylortól számítjuk) kijelentő módban írt próza és irodalmi ártatlanság éppen elég volt ehhez.[3]

A részt vevő megfigyelés módszerét a kulturális antropológia területén dolgozták ki századunk 20-as éveitől kezdődően. Innen került át közvetlenül a jogi antropológiába a 40-es évektől fogva, ahol létrejött egy speciális módszere is, az ún. „esettanulmányok" készítése („case studies"). A 70-es években merült fel annak a lehetősége, hogy a modern társadalmak különböző szegmenseinek – az ún. „fél-autonóm társadalmi mezők" – kutatásába bevonják a jogantropológiában meghonosodott módszereket. Ettől kezdve napjainkig egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a mikroszociológiai módszernek, s a legkülönfélébb kutatási területeken alkalmazzák azt a vendégmunkások, kisebbségi csoportok jogéletének vizsgálatától kezdve, a jogászok és az ügyfelek közötti interakciók elemzésén át az eutanázia társadalmi hátterének kutatásáig.

Ugyanakkor a mikroszociológiai módszer más tudományterületeken keresztül is jelentős hatással bír a jogszociológiára, így külön említhetjük például a szociolingvisztika és a szociálpszichológia diszciplínáit is. A mikroszociológiai módszer egyébként elsősorban az interakcionista elméleti hipotézisek és modellek igazolására alkalmas.

4. Dokumentumelemzés

4. 1. Fogalom és meghatározások

A jogszociológiai dokumentumelemzést *Jean Carbonnier* módszertanából kiindulva az alábbiakban mutatjuk be.[4]

Egy *dokumentum* – a szó legáltalánosabb értelemben véve: legyen az akár egy bárki által is írt könyv, egy festmény, vagy hangos dokumentum – még ha semmiféle jogi vonatkozást sem mutat, a jogszociológia számára mégis hordozhat fontos üzenetet. A tartalmi elemzés az a módszer, amely ennek az üzenetnek a megfejtésére törekszik. Ez a módszer már bizonyította létjogosultságát az általános szociológiában. Ezt különösebb nehézség nélkül átveheti a jogszociológia: mivel hasznosnak bizonyult már korábban a jogászok gondolkozásbeli szokásainak – ebben az értelemben magának a jognak a – vizsgálatára, hiszen az természetesen kézzelfogható: szöveg formában jelentkezik.

[3] Geertz:, 1994. 368. o.
[4] Carbonnier, 1972.

A *tartalomelemzés* olyan eljárás, amely az izolált kutató számára egyszerűnek, hozzáférhetőnek tűnik. Minden figyelmes olvasás, mondják néha, valójában tartalomelemzés. Ugyanakkor fontos hozzátenni, hogy minden módszeres olvasást már előre rögzített kutatási cél szokott vezérelni. Ezen kívül, a mennyiségi szempontúság modern tendenciája itt ugyanúgy jelen van, mint a többi társadalomtudományban, amellyel együtt jár egyre inkább az intézkedések és a legfontosabb eszközök komolyságának igénye (egy hivatal felszereltségének foka, a technikai ellátottsága, a számítógépesítettsége mind tekintélynövelő tényezők). A *minőségi elemzés* mellett – mely minden dokumentumelemzés alapját képezi (a sejtje, ha mondhatjuk így) – hamar megjelent a *mennyiségi típusú elemzés* is a jogszociológiában.

A minőségi elemzésnél a vizsgált dokumentumokat természetük szerint kell megkülönböztetni. Ez a megkülönböztetés jellemző a jogszociológiára, mivel szembe állítja a *jogi tartalmú dokumentumokat* azokkal, amelyek a *jog számára idegenek*, e két különválasztott kategória egyébként még tovább bontható. A különbség nem egyszerűen csak formai, az a kutató munkája során gyakran előbukkan: a jog számára idegen dokumentumoknál, a *jog*szociológiában maga a szöveg természetesen kevésbé fontos, keletkezésének vizsgálata azonban annál inkább, ám ez jóval nehezebb is.

4. 2. A jogi dokumentumok elemzése

A *jogi dokumentumok* elemzésénél alapvető kritérium, hogy a dokumentumnak legyen közvetlen kapcsolata a joggal. De nyilvánvaló, hogy a dokumentum fogalmát tágan kell értelmezni: jogi dokumentum lehet ítélet vagy perirat, közjegyzői vagy magánokirat, különálló szöveg vagy szövegek együttese, ügyirat, elméleti vagy népszerűsítő mű, perbeszéd vagy napilap *jogi tudósítása*. Egyet kell csak ezek közül megkülönböztetni a többitől, kevésbé valamely alapvető tulajdonsága, mint inkább egy gyakorlati szempont miatt: ez pedig az igazságszolgáltatási döntés, határozat, melyet már publikáltak külön (hivatalos) gyűjteményben. Ez szolgál az igazságszolgáltatás *szociológiai elemzése* tárgyául, melyet érdemes pedagógiai szempontból külön tárgyalni. Az ítéletek indokolásának hasonlóságai, a bennük lévő források széleskörű kezelhetősége, a jogászok számára megnyitja az utat a szociológiához.

Bármilyenek is a vizsgálandó jogi dokumentumok, van kettő maxima, melyet állandóan szem előtt kell tartani:

(1) A jogi dokumentumot *jogszociológus*, nem pedig jogdogmatikus szemével kell olvasni. Amit abban keresni kell, az nem egy jogszabály alkalmazása, hanem egy *jogi jelenség* manifesztálódása. Egy semmis aktus, egy hibás szövegmagyarázat szociológiai szempontból jelentéssel bírhat. A jogi dokumentum így csak az azt létrehozó szociológiai rekonstrukcióban fontos. Ennek gyakorlati következményei: először, ha lehetséges, vissza kell helyezni a dokumentumot az azt meghatározó társadalmi körülmények közé (pl. – egy végrendeletnél, amely par excellence individuális aktus, milyen társadalmi csoporthoz, réteghez tartozott a végrendelkező?, – milyenek voltak a gazdasági körülmények abban a korban?), ezek ténybeli kérdések. Azután, hogy ha egy dokumentumot össze lehet kapcsolni másokkal, korábbiakkal vagy későbbiekkel, hasznos inkább a belső kapcsolatokat elemezni, mint magukat a láncszemeket. Ez a fajta diakronikus elemzés különösen ajánlott a családjogi jelenségeknél: a történelmi demográfia szintén a családok rekonstrukciójára törekszik, összekapcsolva az alapítók házassági aktusát az utódok keresztelői aktusaival, ugyanígy a jogtörténészek is megrajzolják egy adott házasság, majd egy család örökségi vonalát, a házassági szerződések sorozatán és a hagyatéki leltárakon keresztül.

(2) A jogi dokumentumot úgy kell tekinteni, mint egy *dokumentumot*, vagyis jelek összességeként, és nem a valóság objektív ekvivalenseként, melyet az kifejezni igyekszik. Másként szólva, a dokumentumok sokszor megtévesztőek, félrevezetőek is lehetnek, de a kutatót nem csaphatják be.

Ha *konstitutív* dokumentumról van szó (közjegyzői leltár, *rendőrségi jegyzőkönyv*), ennek adatait történelmi kritikának kell alávetni.

Ha *akaratnyilatkozatról* van szó (végrendelet, szerződés), meg kell próbálni megtalálni és értelmezni azokat a pszichológiai, szociálpszichológiai elemeket, melyek abban szerepet játszottak.

A *kontraktuális* dokumentumok szociológiai elemzése a gyakorlat elmélyült ismeretét igényli. A szerződő felek a másik tudta nélkül, de egyetértve is elszakadhatnak a valóságtól. Az ilyen színlelésnek vannak olyan formái, melyek csak tükrözik a kollektív jelenségeket: az adócsalás, a közjegyző előtti félelem, mert ezek a jog világában az árnyékban jelennek meg.

A szövegnek szüksége van szociológiai korrekcióra, ha a felek egyike, aki abban a helyzetben volt, hogy feltételeket diktálhatott, a maga hasznára túlzott egyoldalú előnyöket, határidőket, kiváltságokat, büntető klauzulákat és más drakóni kikötéseket rögzíthetett. Lehet, hogy ezek nem túl gyakoriak és a megfélemlítő formulák csak az antikvitás átok-formuláinak továbbélését jelzik a szkeptikusabb korokban: ezek célja a félelemkeltés, fegyverül szolgálni

rendkívüli nehézség esetére, ezek nem a betű szerinti végrehajtást szolgálják, hanem inkább azt, hogy szerződő felek békességre törekedjenek.

Az igazságszolgáltatás szociológiai elemzése

Az igazságszolgáltatás olyan különleges természetű dokumentumok elemzését jelenti, mint az igazságszolgáltatás gyűjteményei (vagyis, a jogászok szókincsében: a bírósági döntések gyűjteményei). A mennyiségi vizsgálat itt nem alkalmazható. Az igazságszolgáltatás mennyiségi elemzése csak akkor lehet kifejező, ha a gyűjteményekben publikált döntések kimerítő, teljes sorozatot jelentenek, mely gyakorlatilag nemigen lehetséges máshol, csak a legfelsőbb jogszolgáltatási döntéseknél (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság, Semmítőszék). Azon kívül a mennyiségiség azt kockáztatja, hogy veszni hagyja a várt szociológiai eredmény gazdagságának jórészét.

Itt mindenekelőtt az *esettanulmány*, jogesettanulmány – pontosabban a jogesetek közül a bírói esetek, ítélet alá vett esetek elemzéséről van szó. De vannak olyan esettanulmányok – és főleg bíróiak – melyek nem képviselhetik az igazságszolgáltatás általános elemzését: ezek az akta-tanulmányok, ítélet-tanulmányok.

Mi az tehát, ami az igazságszolgáltatás jogszociológiai elemzésének különlegességét adja? Tisztán formai vonás, mely tudományos szempontból elhanyagolható és inkább gyakorlati okból fontos: az elemzés azokat az ítéleteket érinti, melyeket igazságszolgáltatási gyűjteményekben (hivatalos lapokban) közreadnak. Emiatt van az, hogy ez a módszer nagyon is elérhető a jogászok számára. Ugyanezért ez kényelmes szociológiai megismerési módszer a jogi karokon is. Ugyanúgy minden jogász számára természetes – hiszen már hozzászokott- az igazságszolgáltatás elemzéséhez. Csakhogy az ilyen eljárás valójában jogdogmatikai eljárásnak tekinthető.

Ebben az esetben kétségtelenül egy bírói döntés tartalmának *elemzéséről* van szó (vagy egy döntés-sorozatról). De egyszer a *jog* az elemzés tárgya; más esetben pedig a *tény*. A dogmatikai tanulmányozás révén a jogász arra törekszik, hogy feltárja a döntésben alkalmazott jogszabályt. A szociológiai tanulmányozás számára a szociológus az élet egy szeletét tárja fel, a társadalmi, személyközi, sőt személyi jelenségek együttesét, melyek a döntésben napvilágot látnak.

A jogtudományi dogmatikai tanulmányozás révén a pozitív jog jobb megismerését várhatjuk, azon megoldások szintézisével, melyeket az ítéletek magukkal hoznak. Hogy

engedelmeskedjen az eljárás szellemiségének, a jogász arra kényszerül, hogy a lehető legjobban lecsökkentse a tényeket a döntésekben, melyeket kommentál. Meg kell kísérelnie ténylegesen felállítani egy homogén igazságszolgáltatási sorozatot, mely képes lesz alátámasztani a jogi kijelentést. Kivételesen, kétségtelenül kiemelheti, megállapíthatja a tényeket avégett, hogy egy soron kívüli határozatot igazoljon, nem ügydöntő határozat esetén. De legtöbbször azért kényszerül arra, hogy válogasson, selejtezzen a tények között, hogy a jog jobban kitűnjön az absztrakciójában. Viszont az *ügy tényei* vonzzák első helyen a szociológiát, mert ezek az erkölcsök állapotát tükrözik. Ezért van az, hogy a válóperes ítéletek rendszerint igen szegényesek jogi indokban és így ezért ilyen gyengék dogmatikai szempontból, de feltárandó mező a szociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai megfigyelések számára a családi életről.

Ugyanezért az apák felelősségéről szóló ítéletek a gyerekük által okozott balesetek miatt szociológiailag jelentéssel bírhatnak az autonómia – mely elismert az ifjúság számára a mai társadalomban – fokát illetően.

Általánosabb módon, minden bírói döntés, feltételezhetően, feltűnni enged egy konfliktusos viszonyt, mely maga a bírósági eljárás. Tehát egy *konfliktusviszony* önmagában érdekes jelenség a társadalompszichológiában. A jogvita szociológiai elemzésében általános érdek a specifikus érdekek találkozása.

De a szociológiai elemzés nem korlátozódhat csupán az ügy tényeire. A *peres fél* követelései külön szociológiai vizsgálatot érdemelnek, mert ezek az igények leleplezhetnek egy bizonyos jogérzetet a felelősségre vonásról, azokról a modellekről, melyek gyakran átjárják, kísértik, kínozzák a felek meggyőződését. Ebből a szempontból lehetséges, hogy egy fél követelései dogmatikailag minél inkább tévesek, annál inkább instruktívabbak lehetnek szociológiailag, mert elárulják, felfedik a rosszul elfojtott népies, populáris jogot, a képzeletbeli törvényeket, a tökéletlen végrehajtást, a jogi akkulturációt, a különböző jogi modellek közti konfliktusok rétegeit.

További lépés maga a *bírói döntés*, mely a szociológiai kutatás mezejébe lép. Nem a pozitív jog konstitutív részeként lép be, hanem csak, mint egy mélyebb szociológiai tény szimptómája – legalábbis, ha hozzáadjuk azt a kétségtelenül általános nüánszbeli, árnyalati megállapítást, hogy a bíró valójában megtöri a társadalom érzéseit, érzelmeit.

A jogszociológia többi módszerével összehasonlítva az igazságszolgáltatás szociológiai elemzése gyengébb és erősebb pontokat is mutat.

Alacsonyabbrendűsége nem a kisebb mértékű realizmusából következik. Ennek oka nem az, hogy az igazságszolgáltatás elemzését a dokumentumok és nem pedig az emberi kapcsolatok tanulmányozásával közelíti meg. Az igazságszolgáltatás elemzése egyenlő értékű a többi dokumentumelemzési módszerrel. Csak az a különbség, hogy ezek a dokumentumok különféle speciális torzulásokat mutathatnak:

(1) Az első lehetséges torzulás a *publikált jogvita* és a valódi jogvita közötti különbségekből ered, ez utóbbi összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb. Kétségtelenül rengeteg idő takarítható meg a vizsgálat során akkor, ha közvetlenül a kihirdetett döntéseket tanulmányozzuk. Ez az *igazságszolgáltatás* így azonban csak megválogatott töredékeket jelent. A torzulás a publikálttól a publikálhatóig kétségtelenül ott a legkisebb, ahol létezik az adott legfelsőbb bíróságnak olyan hivatalos lapja, mint Magyarországon a BH, de a legfelsőbb bíróságok határozatai nem mindig a „legszociológusabbak". Viszont az alacsonyabb bíróságok számára, melyek csak magánjellegű panaszok kapcsán nyílnak meg, a szociológiai veszteség végtelenül nagy és az ügyek válogatása is jogi szempontú, nem pedig szociológiai.

(2) Másik torzulás az lehet, hogy nem minden jogi vonatkozású konfliktus jelenik meg az eljárási szakban. Vannak először is olyan ügyek, melyek eldöntését a felek *választott bíróságra* bízzák (Magyarországon lásd: 1994. évi LXXI. tv. a Választottbíráskodásról) és mivel a választottbírósági határozatok döntő többsége nem szerepel az igazságszolgáltatási gyűjteményekben, belső fallal találkozhatunk itt, ugyanis az igazságszolgáltatás nem foglalkozik ezekkel és ez már nem szociológiai, hanem dogmatikai kérdés. Nincs ez másként az apróbb jogsérelmeknél sem (a polgári jogban ezek az úgynevezett *tyúkperek*, de a büntetőjog, a kriminológia is ismeri ezt a jelenséget, akár a nagyobb súlyú, ám erkölcsi vonzatú ügyeknél is), ahol az érdek(sérelem) túl csekély súlyú ahhoz, hogy az bíróság előtt megjelenjen, *üggyé váljon*, különösen a magasabb bírói fórumok előtt, melyek az írott igazságszolgáltatási gyűjteményeket jegyzik.

(3) Végül szerepeljen itt egy még súlyosabb torzulás: mégpedig az, hogy nem minden vitából lesz ügy és nem minden emberi viszony romlik el, válik vitássá. A jogi antropológia felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden kultúra tekinti elsődleges megoldásnak a vitás ügyek rendezésére az intézményes jogi fórumokat, eljárásokat, bíró(ságó)kat. A régi Kínában egyenesen szégyennek számít erkölcsileg, ha egy (jogi) konfliktusviszony szereplői

képtelenek megoldani maguk a vitát és bíróhoz fordulnak. A jogszociológia, *Ehrlich* óta, kitart azon álláspont mellett, hogy a konfliktusok (bírósági perek) patologikus zónáin túl létezik egy rendkívül széles jogi valóság, mely valójában békés és kiegyensúlyozott: ez pedig a szerződések világa, melyek nehézségek nélkül teljesülnek, beteljesednek, ugyanígy a házasságoké is, melyek hibátlanul működnek, válás nélkül. Az igazságszolgáltatás esetei, a bírósági perek tehát nem képviselhetik a teljes jogi valóságot.

E módszer *fölénye* a többihez képest a következőkben áll. Az eljárás jól alkalmazkodik a jogi patológiához, mely sajátja. A szociológiai interjú rosszul is elsülhet a konfliktushelyzet megismerésekor. Az interjúk elveszhetnek a részletekben és a pereskedők kétségtelenül megpróbálnak titkolózni az interjúkészítő előtt. Azt gondolhatjuk viszont, hogy saját ügye mindenkit arra vezet, hogy kiürítse tarisznyáját a bíróság előtt, ám ez nem így van. Azon kívül, a perek ellentmondásai, - miként a bírói kontroll is - az ellentétes nyilatkozatok kritikáját eredményezik.

A következő jellemző a bírósági eljárásban az *ügy történetiségével* kapcsolatos. Amíg a szociológiai interjú általában „pillanatfelvétel", azonnali kérdés-felelet viszony, mely kiragadja a jogi jelenséget az időből, folyamatából egy adott pillanatra vetítve, addig az igazságszolgáltatás elemzése az eseményeknek olyan összefoglalását nyújtja, mely a jogilag releváns viszonyok kialakulását, történetét jobban nyomon követi, ezáltal az eseményeket pontosabban megragadhatja, visszaadhatja.

A módszer további előnye, hogy olyan jelenségeket is képes érzékelni, melyek más módon nem ragadhatók meg. Bizonyos társadalmi kategóriákat lehet itt említeni (arisztokrácia, nagypolgárság, újgazdagok szociológiája) melyek az interjúkban elvésznek, eltűnnek, viszont a jogvita, a pereskedés során előjöhetnek. Azután, a már eltűnt generációkról is szólni kell: az igazságszolgáltatás elemzése a korabeli gyűjtemények révén egészen a régmúltig visszanyúlhat, míg az interjú viszont csak az élőkre korlátozódhat.

4. 3. A nem jogi dokumentumok elemzése

„Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy magyar szépségverseny. Afféle dizájnos, mert széplányok helyett dolgok versenyeztek. Már, hogy hidak, fakutyák, vagy hárombetűs rendszámtáblák csatároztak volna, arra már nem emlékszem. Végülis mindegy, az az érdekes, hogy mondjuk, már a példa kedvéért mondjuk, a küzdelmet a hárombetűs rendszámtáblák között a nyalka és egyúttal derék Antiqua nyerte. Már az első díjat. Viszont

a megrendelést az a cég kapta, amelyik újabbmódi helvetika betűkkel pályázott. Kiszimatolta a dolgot egy élelmes hírlapíró és lecsapott az illetékesre.

– Hogy lehet, hogy nem a győztes készíti a rendszámtáblákat?

– Úgy, hogy nekünk, a pályázat kiíróinak, jogunk van annak adni a megbízást, akinek akarjuk.

– Ha így van, akkor mért nem a lemaradtat hozták ki győztesnek?

– Mert a másik szebb."[5]

Tudományos szempontból talán kritizálható lehet olyan kutatási módszert meghatározni, mely az adott tudományág (a jog) számára – első látásra – negatív, azon kívül esik. Mégis, a nem jogi dokumentumok tartalomelemzése felhívja a figyelmet a jogra ezekben a dokumentumokban, amelyek nem jogi nyelven nyernek kifejezést, vagy kimondatlanul, rejtve marad az erkölcsök vagy a politika sűrűjében. Ilyenkor a jogszociológiai vizsgálat csak szüntelen „fordítási", kibogozási munkával képzelhető el. Ez a fajta munka a jog elmélyült ismeretét kívánja meg, mivel a nem jogi munkákban elég ritkán fordul elő, hogy a jogi kérdések közvetlenül kifejezést nyernek.

A természetük szerint nem jogi dokumentumok közül a jogszociológia számára az etnográfiaiak, a néprajziak a legfontosabbak, e jelzőnek szélesebb értelmet adva (mely megegyezik egyébiránt a szó etimológiai értelmével: egy nép leírása). Az ilyen dokumentumok azt vizsgálják, hogyan él egy nép – a múltban vagy a mában –, megfigyelik ismétlődő gesztusait, viselkedését, szokásait, magatartását. Leggyakrabban ezek közül nem különböztetjük meg csak a szokást és talán az erkölcsöt; néha mégis éppen ezek bizonyulnak joginak. A felfedezendő terület el van szórva az utazók, a történészek, a folkloristák és az etnográfusok leírásaiban.

A jogszociológiának kettős feladata van a nem jogi dokumentumok elemzésekor:

(1) *Desztillálja a jogi jelenségeket*, elválasztva a nem jogi társadalmi vonatkozásaitól és a mindennapi személyestől;

(2) *Jelentést ad* a térben és időben sokasodó összeszedett információknak, azokat sorba rendezi, más szóval ezt az eljárást történeti-összehasonlító módszernek lehet nevezni.

A tartalomelemzés legáltalánosabb formáit fogjuk a következőkben bemutatni. Néhány ezek közül a gyakorlatban már külön, önálló kutatási területté vált. E dokumentumok – újságok, regények, képek – felfedezése kétségtelenül kevésbé unalmas, száraz, mint a jogi szövegeké. A következő három pont ezekkel foglalkozik.

[5] Czakó - Banga , 1990. 128. o.

A sajtó elemzése

A sajtóról szólva elsőként az írott sajtóra szoktunk gondolni, de az elektronikus műfajait: a rádiót, televíziót is itt kell megemlíteni. A szociológia ilyen irányú tartalmi elemzése sokat nyert a technikai tökéletesedéstől. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a műfaj sokkal inkább hajlik a mennyiségi elemzésre, mint más módszerek. A hagyományos felszíni kutatás, mely a jelek, jelzések gyakoriságából kiindulva azt vizsgálja, hogy bizonyos kérdések, tények (jogiak, különösen bíróságiak) milyen teret kaptak és mennyi helyet foglaltak el a különféle újságokban egy időszakban: feltehetően üzenetértékűek arra nézve, hogy a közvéleményt akkor milyen aktuális problémák foglalkoztatták.

De az, hogy az elemzés mennyiségi vagy minőségi legyen, a vizsgált esemény jogi jelentésétől függ. A sajtó ebben nem nyújthat segítséget, mivel annak elsődleges feladata a tájékoztatás és azt nem érinti a vizsgálat lefolytatásához szükséges technikai módszer megválasztásának kérdése. Előfordulhat, hogy az esemény jogi jelentése nyilvánvaló lesz: ez a helyzet a *bírósági tudósítások*ban, melyeket a napi sajtóban találunk, ezek elbeszélik a megmutatható jogot, bár az ilyen írások elsősorban a nem jogász olvasók kíváncsiságát hivatottak szolgálni. A *napi hírekben* éppen ellenkezőleg, a jog elrejtőzik az erkölcsök alatt; de a szociológusok számára ez igazi kincsesbánya. Itt a jogvitákon, peres ügyeken kívüli jog jelenik meg, a jogászi utak, mechanizmusok előtt: és a színes magazinok cikkei mögött, melyek a napi híreket előállítják, megláthatjuk a kóros, szociológiailag árulkodó jelenségeket.

Irodalmi szövegek elemzése

Az *író* és az *olvasó* találkozása jogszociológiailag sokat elárul, ám ennek eredménye előre nem tudható, minden az egyiktől és a másiktól függ.

> *„Akkoron, mikoron a magyarok kihalni készültek, föl-fölhorgadt bennük a nemzeti hogyishívják. Ilyenkor valamelyik elszánt hazafi kipenderült középre, s elmagyarázta a rászorulóknak, hogy az állam bűnös: nemhogy nem támogatja, hanem egyenest fékezi a népszaporulatot, mi több, még adóztatja is. Mi tagadás, ez az utolsó szóig igaz volt, ennek ellenére a népek elhitték. Hogyne hitték volna, amikor elnyugodhattak a tömérdek, statisztikailag igazolt okosságban: ők nem felelősek azért, mert egykéznek, vagy egykéznek, úgyszólván közük sincsen ivadékaik számához, az a vérbuja állam, az felelős mindenért.*

Így aztán napról napra fogytak derekasan. Lehorgasztott fővel rótták az utcákat, hátha lelnek a kutyagumik között egy hányódó háromszáznyolcvanezer-dollárost – azzal talán belefoghatnának egy babahistóriába, vagy ha nem kapkodnák el, akkor megforgatnák azt a kis zsozsót, csinálnának belőle egy kilencmillió-kétszázhuszonhatezrest és akkor ...

Mindenesetre a nőorvosok is tisztában voltak a nemzet lelkével. Némelyikük vissza se fojtotta elképedését, midőn egy asszonyka abortusz helyett szülni kívánt nála. Az álla is leesett, ha másodikat, vagy uram Atyám! harmadikat. Nem csoda, hogy a főnővér így jelentette komámasszonyt:

– Főorvos úr! Itt egy asszony, aki az ötödiket várja!

Mire a doktor a paraván mögül:

– Miféle, Manyika? Cigány, vagy vallásos?"[6]

Többféle típusú *író*ról lehet beszélni, függően azoktól a gyümölcsöktől, melyeket a jogszociológia várhat.

(1) Az első típusú író a *megfigyelő*. Az ő segítségnyújtása a jogszociológia számára öntudatlan. Megelégszik azzal, hogy megfigyeli maga körül a társadalmat: a dolgok erejénél fogva, összegyűjti a társadalmi életbe kevert jogi elemeket. Szociológiai hatékonysága a *realizmus*. Jogszociológiai szempontú hatékonyságát növelheti személyes jogi érdeklődése, jogi tanulmányai (Magyarországon nagyon sok jogi végzettségű író, költő volt).

Az ilyen eljárás olyan szociológiai információkhoz vezethet, melyeket egy közvetlen vizsgálattól hiába várnánk, mivel ezek a dokumentumok az időben többnyire már távoliak: ebben a szellemben a történeti szociológia állandóan visszafordul az antikvitás, vagy a középkor irodalmi forrásaihoz, hogy kiigazítsa a jogi forrásokat. De, azon kívül – és ez a mai irodalomra is igaz – az irodalmi művekben olyan jogi részleteket is találhatunk, melyekről a jogászok nem beszélnek, mert az számukra túlságosan is jelentéktelen, vagy éppen: bizalmas. Különösen igaz ez a jogalkalmazásra nézve (mely a jogszabályok betűjétől akár el is térhet).

Az író azonban tévedhet is bizonyos jogi kérdésekben: jogi tévedése különös jogi jelenségek illúzióját keltheti. Azon kívül a *drámai felnagyítással* is számolni kell, mely még az önmagát realistának valló író esetében is szakmai követelmény. A felnagyítás jobban érvényesül a színpadi művekben, mint a regényekben a rövidítettség és a sűrítettség okán. Sok

[6] Czakó, - Banga, 1990. 108. o.

olyan politikai, történelmi tárgyú irodalmi alkotás van, mely jogi vonatkozást, utalást tartalmaz.[7]

(2) A második típusú író az, akit *teoretikusnak* nevezhetünk, aki megkísérel szociológiai, akár jogszociológiai tényeket kifejezetten rögzíteni művében. Az ilyen szisztematikus szemlélet lehetővé teszi a társadalmi valóság alapos elemzését és az ilyen elemzésből nem hiányozhat a jog érintése sem. *Emile Zola*, *Móra Ferenc*, *Móricz Zsigmond*, *Sánta Ferenc* művei igen fontosak a (család)szociológia számára.

Móricz Zsigmond a *Forr a bor* c. regényében (mely egyébként a *Légy jó mindhalálig* és a félbemaradt *Kamaszok* folytatása, megjelent 1931-ben) a milleneumi-évek iskola-kaszárnyáit „előkészítő-poshasztó"-nak bélyegzi, a közélet züllöttségének okait a hivatalnokok, mihaszna ál-értelmiségiek bűneiben, neveltetésük hiányosságaiban látja. Az ifjúságot az iskolában nem a szabad gondolkodásra, munkára nevelik, hanem csalásra és protekció-lesésre. *„Abból a rétegből lett a Mai Magyarország, amely harminc évvel ezelőtt elindult. Látnom kellett, hogy az ifjúság, amely a matúráját így csinálta meg, ma ugyanúgy végzi az állam életének vezetését. A nyolc év alatt nem a tanulás technikáját gyakorolta be ennek a kornak a diáksága, hanem a csalást... Lehet-e egy ilyen módon nevelt generációtól mást várni, mint ami van? ... Egy nemzetnek legfőbb kötelessége mindig csak az lehet, hogy gyermekeiről gondoskodjék, s azt igyekezzék belenevelni a jövő helyes és szép élésébe..."* A regényben szereplő egyik tanár a diákok közönye miatt, érdeklődésük teljes hiánya miatt a következőképpen háborodik fel: *„Egyáltalán minek járnak magul iskolába? Minek maguknak a görög nyelv? Meg a földrajz, ha ilyen csekély tudással el tudnak jutni a matúráig? Menjenek kapálni. Menjenek a pult mellé. Aki a rőföt a kezébe veszi, annak nem kell a görög aorisztoszokról tudni. Mit akarnak maguk? Hivataltölteléknek készülnek? Hogy lesz magukból ügyvéd, meg fészkes micsoda? Na, jól néz ki az az ország, amelyiknek maguk lesznek a vezetői. Tíz év múlva, húsz év múlva. Pöffeszkedni fognak az állásokban. Tudatlanul."* Móricz írói programját ebben a regényben Nyilas Misi mondja ki: *„Én azt hiszem, minél nagyobb egy író, annál nagyobb kötelessége a legfontosabb dolgokban színt vallani és megmondani, mi az igazság és mi a kötelesség".*

[7] pl. Tompa Mihály: *A madár fiaihoz*, Batsányi János: *A franciaországi változásokra*, Vörösmarty Mihály: *Országháza*, Petőfi Sándor: *A nép nevében*, *A szájhősök*, *Az Országgyűléshez*, Arany János: *A walesi bárdok*, *A fülemüle*, Ady Endre: *A perc-emberkék után*, József Attila: *Levegőt*, *Hazám*, Radnóti Miklós: *Töredék*, *Nem tudhatom*, Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról stb.*

(3) A harmadik típus az *intuitív* író. Vannak ugyanis az írók, költők, látnokok között olyanok, akik éleslátásuk, lelki szemük révén olyan dolgokat is meglátnak és be tudnak az olvasónak mutatni, melyet mások nem.

„Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
Nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt a térkép? gyárat, s vad laktanyát,
de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát;
az gyárat lát a látcsőn és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg,
erdőt, füttyös gyümölcsöst, szöllőt és sírokat,
a sírok között anyókát, ki halkan sírogat,
s mi föntről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
az bakterház, s a bakter előtte áll s üzen,
piros zászló kezében, körülötte sok gyerek,
s a gyárak udvarában komondor hempereg”[8]

A jogi intézmények érzékelhető formái mögött elrejtőzhet olyan szellem(iség), mely elvész a jogtechnikus elől, mely még a pusztán megfigyelő író elől is elbújik, de amit a költői zsenialitás ösztönösen megragad (*Dickens*, *Kafka*).

Az irodalmi művel szemközt az *olvasó* található, aki számára a műben jogszociológiai olvasmányt próbálunk találni. Milyen úton érhető ez el? A szerző összes munkáiból válogathat a kutató általánosságban, böngészhet a művek között, melyek szociológiailag kapcsolódnak a joghoz. Ez a jól ismert „X és a jog”, „Shakespeare és a jog” módszer. Vagy inkább, még jobban szintetizálva: téma szerint is lehet keresni, ugyanannál a szerzőnél, vagy több szerzőt is vizsgálva.

De ez nem más, mint előkészítés. Az igazán lényeges ezen túl mutat: milyen szellemben olvassunk? Vannak objektív és vannak *elkötelezett* olvasók. Az olvasó lehet ideológiailag orientált, amikor arról van szó, hogy kiragad egy szövegből néhány jogszociológiai (vagy esetenként akár jogi) utalást. Így nem kell csodálkoznunk az irodalmi alkotások korábbi hivatalos marxista vagy „pártos” interpretációin (pl. ókori, középkori szerzők műveinek *osztályharc*-szempontú elemzésén).

[8] Radnóti Miklós: *Nem tudhatom*

A képi dokumentumok elemzése

Azokban az ábrázolásokban, melyek nem szándékoltan jogiak, nem kell feltétlenül jogi vonatkozást keresni. Az írásbeliséggel rendelkező civilizációkban a jogászok elvesztették azt a szokást, hogy a jog kifejeződhet rajzban, ábrában, jelképben: síkban vagy térben, tárgy formájában. A régi idők joga kevésbé irtózott az illusztrált megjelenéstől. Egy karikatúra azonban ma is többet mondhat el egy jogi jelenségről, mint az szavakkal visszaadható lenne. A karikatúra többnyire humoros, tömör, lényegre törő képi megoldásai a műfaj eszköztára révén alkalmasak a jogi relevanciájú közlésekre, üzenetekre.

A „Jog Képzeletbeli Múzeuma”[9] eközben tele van festményekkel, szobrokkal, melyek célja azonban többnyire kevésbé jogi, mint inkább esztétikai (vagy talán néha dokumentarista). De azért mert egy mű célja nem jogi, a tárgya, a témája lehet még az, vagy gyakrabban: bírósági. Vannak azonban kifejezetten jogi témájú festmények is[10].

A nem kifejezetten jogi tárgyú művekben is – ugyanúgy, ahogy egy legszigorúbb értelemben vett irodalmi műben – felbukkanhatnak jogi csemegék, a képzőművészeti alkotásokból a (jogász) műélvező érzékelhet (rejtett) üzeneteket (jelenet, portré, táj, halál-ábrázolás). A jelenet megszerkesztése, a szereplők arckifejezése, az együttes szellemiség felfedhetik azokat a lényeges üzeneteket, melyek fölött a jogtechnikusok átugranak. Különösen a családi ábrázolásokat lehet kölcsönvenni összehasonlításként. A család-ábrázolás fejlődése mögött felismerhetjük maguknak a családi szerkezeteknek a fejlődését. A családtagok képen elfoglalt helye, távolságuk, mérete tükrözi a családban – társadalomban elfoglalt helyüket is.

4. 4. A dokumentumok mennyiségi elemzése

Tág értelemben elképzelhető olyan mennyiségi vizsgálat, amely független mindenféle tartalomelemzéstől. Ez a vizsgálat *mennyiségi* lesz, de teljesen *felszínes*. Ilyenkor a dokumentumok összeszámlálásáról, vagy méréséről lehet szó, de csak kívülről: a jelentésükre, tartalmukra tekintet nélkül. Bár elvileg lehetséges e módszerrel a bírósági döntések vagy a közjegyzői határozatok vizsgálata, ez a módszer azonban inkább a jogalkotói vagy normatív szövegeknél használható. Alkalmazásának célja a szövegek számbavétele, egyik-másik

[9] Malraux, 1976.
[10] Munkácsy Mihály: *Siralomház*, Tornyai János: *Juss*, Derkovits Gyula: *Kenyérért* (*Terror*), *Kivégzés*, Hollósy Simon: *Az ország bajai*, Madarász Viktor: *Zrínyi Ilona bírái előtt*, *Dózsa népe*. A külföldiek közül: Ambrogio Lorenzetti: *A Jó Kormányzat allegóriája*, *A Rossz Kormányzat* (freskók, városháza, Siena, 1338), Goya: *Kivégzés*, Renato Guttuso: *Hontalan római család*. A realizmus, neorelizmus nagyon sok alkotása kötődik a joghoz – erős társadalomkritikai törekvései miatt (színház, film, irodalom)

korszak különféle jogalkotói tevékenységének mérése, kapcsolódva a többi politikai, katonai, gazdasági stb. tényezőhöz.

Ezzel szemben a *belső* szempontú mennyiségi elemzés gyakrabban használatos és hasznosabb is, mert *megsokszorozza* a tartalomelemzés hatását: átlépi az adott ügy kereteit és a vizsgált jelenség tömeges előfordulására, általánosságaira is felhívja a figyelmet. A statisztikai és szondázási módszerek meghatározóak e tekintetben. Hagyományosan végső soron e módszerek tények, jelenségek összeírását, számlálását végzik, ezzel foglalkozik pl. az igazságügyi statisztika. A szondázás (mintavétel) módszere gyorsabb és olcsóbb is és ugyanazt a valószínű eredményt hozhatja mint a statisztika. 20000 közlekedési bűncselekmény vizsgálatakor pl. a valószínűség számítással foglalkozó matematikusok szerint elegendő ezret megvizsgálni véletlenszerűen, reprezentatív mintavétel alapján ahhoz, hogy az összes ügyről átfogó képet nyerjünk. Az aktákat időrendbe állítva minden húszadikat kiválasztjuk és egy *elemzési rácson* (szitán) „áteresztjük" az ügyeket, e rácsot többféle kérdés szerepeltetésével állíthatjuk össze (kor, nem, társadalmi-szakmai kategóriák, a per tartama, kár, igényérvényesítés stb.). De hogyan legyen e rács megszerkesztve? Ez már a következő kérdéshez tartozik.

További lehetséges módszer a kutatás céljának meghatározása. Ez lehet elemzési háló (rács), vagyis azon kérdések és a rájuk adott válaszok összerakása, melyek minden ügyben külön – külön felmerültek. Ez lehet ugyanakkor *témavizsgálat* is. Ilyenkor a vizsgálatot előre meghatározott fogalmak keresésére, előfordulására, gyakoriságára lehet irányítani, akár a múltban, akár a jelenben. A jogszociológiai vizsgálat számára nagy kihívás ugyanakkor, hogy megmutassa: a leggyakrabban, legkitartóbban ismételt és hivatkozott jogfogalmak, jogintézmények nem szükségképpen a leghatékonyabbak is egyúttal.[11]

Irodalom

Babbie, E.: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi, Bp., 1995.

Borsányi L.: A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában In.: *Ethnographia,*1988/1. sz. 59. o.

Carbonnier, J.: *Sociologie juridique*. Armand Collin, Paris, 1972.

Czakó G. - Banga F.: *A szépségverseny* (77 magyar rémmese). Szépirodalmi, Bp., 1990.

[11] lásd pl. a *jogállam, jogállamiság* kérdését. E fogalmak rendszeres használói (politikusok, jogászok) nem mindig ismerik ezek valódi (jogi) jelentését.

Geertz, C.: Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne In.: *Az értelmezés hatalma,* Századvég, Bp., 1994. 368. o.

Kolosi T. - Rudas T.: *Empirikus problémamegoldás a szociológiában.* Társadalomkutatási Módszertani Tanulmányok I. OMIKK-TÁRKI, Bp., 1988.

Malraux, A.: *Az obszidián fej*. Európa, Bp., 1976.

Nowak, S.: *A szociológiai kutatás módszertana.* KJK, Bp., 1981.

MAGYAR TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Dr. Debreczeni József

1. A tárgy jellege

A magyar társadalomtörténet átfogó képet kíván adni a magyar társadalom fejlődésének főbb tendenciáiról: a honfoglalást megelőző időktől kezdve egészen a huszadik század végi rendszerváltozásig. Ez a kép -- a dolog jellegéből adódóan -- csak vázlatos és elnagyolt lehet. A történeti jellegű áttekintést a ***szociológiai nézőpont*** határozza meg: ebben a gazdaság- és a politikatörténet még vázlatos formában sem kaphat helyet, e két terület esetében csupán a legfontosabb intézményi keretek és tendenciák felvázolására szorítkozunk. Az egyes korszakok bemutatása során elsősorban a társadalmi szerkezet alakulására, az etnikai és vallási tagozódásra, a demográfiai viszonyokra, a településszerkezet, az életmód, az életszínvonal változásaira stb. koncentrálunk.

Az áttekintés természetesen időbeliségében is erősen súlyozott. A bevezető fejezetben szükségesnek tartjuk valamilyen egyetemes társadalomtörténeti keret vázlatos felrajzolását: a keleti (ázsiai) és a nyugati (európai) civilizációs modell bemutatását. Ez a későbbiekben afféle koordinátarendszerül szolgál a magyar társadalomfejlődés főbb tendenciáinak és karakterének értelmezéséhez. Hasonló célzattal -- és vázlatossággal -- kerül sor a következő részben külön az európai társadalomfejlődés áttekintésére az antik kezdetektől a mai polgári társadalmakig. A harmadik és negyedik fejezetben a magyar társadalom viszonyainak alakulását mutatjuk be -- még mindig igen elnagyoltan -- az őstörténeti előzményektől a XIX. század kezdetéig. Ezt követően -- kissé már közelebbről -- két részben vizsgáljuk e kulcsfontosságú század magyar társadalmát, amit elsősorban az indokol, hogy ekkor zajlott le a hatalmas változásokat hozó polgári átalakulás. A hátralévő mintegy hét fejezet a XX. századi magyar társadalom viszonyait és olykor fundamentális változásait tekinti át, immár nagyobb részletességgel: a dualizmus bukását követő 1918-20-as átmeneti éveket, a Horthy-korszak társadalmát, Magyarország 1944 és 49 között lezajló szovjetizálását, a Rákosi-korszak éveit, a Kádár-kor viszonyait, végül pedig a rendszerváltozás társadalmi hatásait, illetve napjaink magyar társadalmának legfontosabb vonásait.

2. A keleti (ázsiai) és a nyugati (európai) társadalmi modell

Az emberiség története -- erősen leegyszerűsítve -- két nagy civilizációs irány, két markánsan elkülönülő társadalmi modell képét rajzolja föl a múló időben. A keleti vagy ázsiai és a nyugati vagy európai modellét. (Az elnevezések nem szoros földrajzi, hanem tágabb történetfilozófiai értelemben használatosak.)

Az ősi, közösségi, vérségi alapú társadalom fölbomlása nyomán *az első tagolt, területi alapon szerveződő, államalkotó civilizációk az ókori Keleten*, nagy folyamok völgyeiben alakultak ki, a Krisztus előtti IV. évezredet követően. A sumer, az egyiptomi, a babiloni, az indiai, a kínai társadalom a termékeny, laza öntéstalaj bronzekés művelése és a csatornázó *öntözéses gazdálkodás* bázisán épült fel. Ez a gazdálkodás -- jellegénél fogva -- központi tervezést, irányítást és ellenőrzést igényelt (háztartási vagy oikoszgazdálkodás), ami lényegileg kizárta a földmagántulajdon, illetve a piacgazdaság kialakulását: a föld állami vagy más közösségi (egyházi, faluközösségi) tulajdonban maradt. A *társadalom* ennek megfelelően nem tulajdon szerint, hanem a munkamegosztásban elfoglalt pozíció alapján *hierarchikusan* tagolódott, a merev alá- és fölérendeltség viszonyai jellemezték. Ez a gazdasági-társadalmi szisztéma a *politikában* természetszerűleg erős, központosított államot, *despotizmust* alakított ki, ahol az uralkodó korlátlan uralma nem csupán a roppant erőszakapparátusra, hanem az állami földtulajdonra, továbbá a világi és a vallási hatalom egységére épült (istenkirályság). E szisztéma egy másik változata is kialakult (katonai despotizmus), ahol a korlátlan uralom alapját nem az oikoszgazdaság, hanem a zsákmányszerző, hódító berendezkedés igénye teremti meg (asszír és perzsa birodalom).

Az emberi *társadalomfejlődés másik nagy ága, a nyugati* (európai) mintegy háromezer évvel később, a Krisztus előtti I. évezredben, *a görög világban* fejlődött ki. Itt *merőben mások voltak a természeti körülmények*, mint Keleten. A *vaseke* alkalmazásával a történelemben először nyílt rá lehetőség, hogy ne csak nagy folyóvölgyekben, de a kötöttebb talajú területen is megtelepedjen a földművelő társadalom. A nagy folyók hiánya lehetetlenné, a csapadékos mediterrán éghajlat pedig szükségtelenné tette az öntözés kialakulását, aminek híján a gazdaság nem igényelt központi irányítást. A koncentrált állam létrejöttének a területi széttagoltság (hegyek-völgyek, szigetvilág) is gátat szabott. A Földközi-tenger centrumában való elhelyezkedés, továbbá a tagolt partvidék ellenben kiváló lehetőséget kínált a tengeri kereskedelem számára, ami egy idő után -- az iparral együtt -- fontosabbá vált a mezőgazdaságnál. A *gazdaság* a központi irányítás helyett így a *magántulajdonra és a piacra* épült, a *társadalomban* pedig megjelent és meghatározóvá vált *a tulajdonnal és politikai szabadsággal bíró polgár* -- szemben a keleti szisztéma tulajdon és jog nélküli alattvalójával.

A *politikában* ennek megfelelően létrejött a *demokratikus köztársaság*, melynek legfejlettebb formája az athéni poliszban alakult ki. Az antik kor másik nagy európai civilizációja a köztársasági Róma volt.

A két nagy társadalmi szisztéma léte azonban nem korlátozódik csupán az *ókorra*. A *középkor* végén a keleti vagy ázsiai berendezkedés jegyeit mutató civilizációkra leltek Kolombus követői nyugaton, Amerikában (azték, maya, inka), de ilyennek tekinthető a magyar történelemre jelentős hatást gyakorló oszmán-török birodalom is (hódító, katonai despotizmus). Jellegadó vonásait tekintve aligha kétséges, hogy az ázsiai berendezkedés *újkori*, modernizált változatát a Szovjetunió teremtette meg (állami tulajdon, központi tervgazdaság, hierarchia, totális pártállami diktatúra, bebalzsamozott múmia a Vörös téren stb). A nyugati antik fejlődés örököse a középkorban az európai feudalizmus és rendiség, az újkorban pedig a modern polgári társadalmak.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a keleti vagy ázsiai berendezkedés az erőkoncentráció s a szervezettség igen magas fokára volt képes (öntözőrendszerek, piramisok, kínai nagy fal; hódító birodalmak; vízierőművek, űrhajók, nukleáris fegyverrendszerek stb.), de ez a szisztéma hosszabb távon nélkülözi a megújulás képességét, s egy idő után történelmi zsákutcának bizonyul. A fellendülés, a hódítás nagy korszakai után törvényszerűen jön a stagnálás, a hanyatlás, a széthullás időszaka. A nyugati vagy európai civilizáció ezzel szemben rövid távon kevésbé látszik képesnek erői koncentrálására, ám hosszabb távon rendelkezik a megújulás, a minőségi átalakulás, a fejlődés képességével. Ennek motorjai azok, a tényezők, amelyek a másik szisztémából hiányoznak: az individuum, az autonómia, a magántulajdon, a piac, a verseny, a szabadság.

A nyugati civilizáció nagyobb teljesítőképessége és minőségi fölénye számos esetben mutatkozott meg látványosan a történelem folyamán. Az ókorban a görög-perzsa háborúk, majd Nagy Sándor keleti hódításai során. A középkorban a török fölemelkedése majd veresége által, de még inkább a felfedezések és a gyarmatosítás folyamatában, amikor is a nyugat-európai országok fokozatosan maguk alá rendelték a világ más, ázsiai vagy ősközösségi szinten rekedt területeit. Az újkorban a szovjet birodalom fölemelkedése, majd az Egyesült Államokkal vívott hatalmi versengésben való alulmaradása és széthullása igazolta a nyugati civilizáció fölényét a keletivel szemben.

3. Az európai társadalomfejlődés íve az V.-től a XX. századig

A feudális társadalom a *hanyatló antik (római) és a bomló közösségi (germán)*

társadalom találkozásából született az V. század után Nyugat-Európában. A *korai feudalizmus gazdasága* nagy visszaesést mutatott a korábbi virágzó antik árutermeléshez képest. Az ipar és a kereskedelem elsorvadt, az *önellátó mezőgazdaság* dominált. A rabszolgamunkát felváltó jobbágymunka azonban hosszabb távon újabb fölemelkedés forrásává vált, az utóbbi ugyanis -- az előbbivel szemben -- érdekelt volt a termelés növelésében. A gazdaság alapja a feudális *kettős földtulajdon*, ami három részre osztotta a területet. Az egyik a földesúr (nemes) saját kezelésű birtoka volt (allódium, majorság), amelyet jobbágyrobottal műveltetett. A másik a telek, amely szintén a földesúr tulajdona volt, de ezt korlátozta a jobbágy örökletes használati joga (ennek fejében tartozott szolgáltatásokkal a földesúrnak). A harmadik a közös legelők, erdők stb. területe. A *társadalom* meghatározó csoportjai: a katonáskodó *nemesség*, a termelő *jobbágyság* és a lelki üdvért munkálkodó *papság* voltak. A társadalom fő szervezési elve a *hűbéri viszony*, amely az adománybirtokért cserébe teljesített katonai szolgálatra épült. Az *állam* a királyi földbirtokra és a keresztény egyház támogatására épülő erős monarchia, amelyet az *uralkodói szuverenitás* jellemzett.

A X. századra fokozatosan megváltoztak a viszonyok, kialakult az *érett feudalizmus* strukturája. A *gazdaságban* lassan újra különvált az ipar és a kereskedelem, megjelentek a céhek, az önellátás mellett egyre inkább teret nyert az *árutermelés és a pénzgazdálkodás*. A mezőgazdaságban ennek nyomán csökkent az allódium területe, következésképp a robot, helyette előtérbe került a termény-, majd a pénzjáradék, ami végül a jobbágyok szabad költözködési jogát eredményezte. A *társadalomban* mindennek nyomán kialakult egy új csoport, a *polgárság*, ismét felvirágoztak a városok. A hűbéri viszonyt lassan felváltotta a *rendiség*. A rendek a hasonló társadalmi helyzetben lévő, azonos privilégiumokkal rendelkező, saját politikai érdekképviselettel bíró emberek csoportjai voltak: a nemesség (fő- és köznemesség), a papság és a polgárság. (A társadalom több mint kilencven százalékát adó jobbágyság kiváltságok és érdekképviselet híján a rendi struktúra alatt helyezkedett el.) A *politikában* kialakult a *rendi monarchia*. A hűbéri szisztéma működtetése során földbirtokait korábban eladományozó és szuverenitását elvesztő uralkodó a városi kiváltságait tőle kapó polgárság adóira támaszkodva újra megerősítette hatalmát a nemességgel szemben. Fizetett hivatalnokszervezet és zsoldoshadsereg segítségével kormányzott, de a törvényhozást kénytelen volt megosztani a rendi gyűléssel.

A *feudalizmus harmadik, hanyatló szakaszát* a nagy földrajzi felfedezések és a *gyarmatosítás* hatásai alakították a XV. századtól. A tengerentúlról hatalmas mennyiségben áramlott Nyugat-Európába a nemesfém s az egyéb gyarmati termék, ami mennyiségi és minőségi változásokat indukált a *gazdaságban*, majd a társadalomban és a politikában is.

Kialakult a profitra és folytonos növekedésre törő *tőkés árutermelés*, a céheket felváltották a nagyüzemi manufaktúrák. A *társadalomban* megjelent, majd megerősödött a *tőkés polgárság* (és a proletáriátus), a nemesség és a papság sokat veszített befolyásából. A polgári és a feudális társadalmi erők közt egyensúly jött létre. Az uralkodó a *politikában* erre támaszkodva építette ki az *abszolutizmust*, mellyel a rendi alkotmányt félretéve újra szuverén módon gyakorolta a hatalmat. Az abszolutizmus hosszabb távon elősegítette a polgári erők térnyerését, végső soron a feudális rend fölszámolását.

A *polgári átalakulás* óriási változásokkal járó komplex folyamat, amely három lépcsőben bontakozott ki. Az *előjáték* a hanyatló feudalizmus századaiban zajlott a fent jelzett gazdasági és társadalmi változások révén, plusz a szellemi élet ezekkel összefüggő nagyhatású áramlataiban (reformáció, felvilágosodás). Ám e változások még feudális társadalmi és politikai korlátok közé szorítva folytak le. Az utóbbiakat a *polgári forradalom* söpörte el (vagy reformok építették le). A gátak eltűnése óriási energiák előtt nyitott teret, ezek fölszabadulását jelezte az *ipari forradalom* s a vele járó hatalmas társadalmi, szellemi és politikai változások, amelyek kiteljesítették a polgári átalakulást.

Ennek nyomán a *gazdaságban* uralkodóvá vált a tőkés jelleg, amelynek sajátja az állandó növekedés és technikai megújulás. (A világ ipari termelése 1900 és 1980 között pl. a harmincszorosára növekedett.) A gazdaságon belül előbb rohamosan nőtt az ipar részaránya a mezőgazdasággal szemben (Angliában pl. az agrárium részesedése 1800-ban: 36%, 1900-ban: 9%, 1989-ben: 2% volt), majd a harmadik szektor (szolgáltatás, informatika stb.) vált meghatározóvá. A termelés és a kereskedelem mindinkább nemzetközivé fejlődött kialakult a globalizáció.

A *társadalomból* a polgári átalakulás kiiktatta a feudális elemeket: a nemes-jobbágy viszonyt, a céheket, megteremtette a polgári földtulajdont, a tőke és a munkaerő szabad mozgását; a társadalmi presztizs forrásaként a születés helyét a vagyon váltotta föl. A burzsoá-proletár dichotómiát egy idő után oldotta a középosztályosodás. Az ipari forradalommal együtt demográfiai robbanás zajlott le (Anglia népessége: 1750-ben: 6 millió, 1850-ben: 18 millió, 1950-ben: 44 millió volt). Ez azonban a XX. század második felére megtorpant, fogyás állt be, a modern nyugati társadalmak elveszítették biológiai reprodukciós képességüket, ami súlyos társadalmi problémákat vetít előre (bevándorlás, a nagy ellátó rendszerek csődje stb). A változások velejárója volt a rohamos urbanizáció is (1800-ban Németország népességének 10 %-a városlakó, 1970-ben már a 68 %-a). Nőtt az életszínvonal, kialakult a jóléti társadalom.

A *politikában* a polgári átalakulás jogállamot, plurális demokráciát teremtett.

4. A magyar társadalom a kezdetektől a XVI. század elejéig

A *honfoglalás előtti* időkről a megbízható források hiánya miatt kevés biztos tudással rendelkezünk. A finnugor nyelvrokonság ténye egyértelmű, de a hozzá társított néprokonság hipotézisét számos ellenérv gyengíti. Őseink már a honfoglalás előtt zömmel állattenyésztő-földművelő, illetve részben vándorló, részben letelepült életmódot folytattak, *bomló törzsi-nemzetségi* társadalomban éltek, ahol már előrehaladt a *tagozódás* (úr--bő--ín), továbbá megjelentek az *államszervezet* bizonyos elemei (kende--gyula). A honfoglaló magyarság létszáma közel félmillióra becsülhető.

A honfoglalás és a *római keresztény feudális állam megalapítása* roppant jelentőséggel bírt az Ázsia felől érkezett magyarság életében. Megtörtént végleges letelepülése, bekapcsolódása az európai civilizáció áramába, s ez a megmaradás biztosítéka volt. Leggyorsabban a politikai és a kulturális integráció haladt előre: Géza és István uralkodása nyomán kiépült a királyi földbirtokra, a vármegyerendszerre és az egyházszervezetre támaszkodó nyugati típusú feudális monarchia. A következő századokban ezt követte a feudális gazdálkodás és társadalom lépésről lépésre történő kialakulása a feudális földtulajdonnal, a földesúr-jobbágy viszonnyal és a hűbériséggel.

A *korai feudalizmus* idején, az *Árpád-korban* (1000-1301) önellátó (naturális) gazdálkodás uralkodott, de a XII. században megjelentek az árutermelés és a pénzforgalom nyomai. A társadalomban kialakultak a fő feudális osztályok: az egykori törzsfőkből és előkelőkből a nagybirtokos bárók; a királyi serviensekből és várjobbágyokból a (köz)nemesek; a volt szabad pásztorokból, parasztokból, továbbá a szolgálónépekből a jobbágyok; valamint a papság. A magyar társadalom *etnikai* képe kezdettől vegyes: a honfoglaláskor itt élő kései avarok (?) és szlávok jórészt beolvadtak; a később bevándorolt besenyők, úzok, szlovének, bolgárok, kunok és nyugati hospesek szintén. Nem asszimilálódtak az erdélyi szászok és románok, a felvidéki szlovákok és rutének. A tatárjárás hatalmas népességpusztulást eredményezett, a veszteség 20-30 százalékosra becsülhető. A királyi hatalom kezdetben szuverén (I. István, I. László, Kálmán, III: Béla), később a birtokadományozások nyomán gyengült (II. András), a korszak végére kialakult az anarchia.

Az *érett feudalizmus* ideje Magyarországon az Anjouk korától Mátyásig tehető (1308-1490). A naturális gazdálkodást fokozatosan háttérbe szorította az *árutermelés*, kialakult a céhes ipar, a kereskedelem, bár az árutermelés szintje alatta maradt a nyugati országokénak, az iparon belül pedig a bányászat volt a vezető ágazat. A mezőgazdaságban nálunk is

csökkent az allódium, és nőtt a jobbágytelki föld aránya, ezzel együtt csökkent a robot és növekedett a pénzjáradék. A társadalomban megjelent a polgárság, a városfejlődés, bár nagy az idegen elem (németek) aránya, s a szabad királyi városoknál elterjedtebbek voltak a mezővárosok. Kialakultak a *rendek*: (főnemesség, köznemesség, papság, polgárság). A politikában Károly Róbert majd Hunyadi Mátyás révén kiépült a *rendi monarchia,* még akkor is, ha a királyi jövedelmekben a regálék szerepe sokáig nagyobb volt az adókénál, azokon belül pedig a jobbágyságé meghaladta a polgárságét, s a zsoldossereget előbb a banderiális helyettesítette.

Összegzésül elmondható, hogy bizonyos késéssel és módosulással kialakultak mindazok a jelenségek és intézmények, amelyek a nyugat-európai országokat jellemezték, s *a magyar társadalom fejlődése a XV. század végéig a nyugati fejlődés nyomvonalán haladt.*

5. A magyar társadalom a XVI. századtól a XIX. század elejéig

A XVI. század elejétől a korábbiakkal szemben jelentős *elkanyarodás* ment végbe társadalmunk fejlődésében a nyugat-európai tendenciákhoz képest. Utóbbiak -- mint láttuk -- a felfedezések és a gyarmatosítás nyomán következtek be, s lényegében a polgári átalakulás felé történő irányvételt jelentettek. A mi térségünkben -- akik az Atlanti óceántól való távolság miatt természetszerűleg kimaradtunk a gyarmatosítás "áldásaiból" -- ezzel ellentétes folyamat indult, amit *refeudalizálódásnak* nevezhetünk. (Földrajzi helyzetünkön túl súlyosbította a dolgot az is, hogy Mátyás után ekkor rendült meg nálunk az erős központi hatalom, nem sokkal később pedig egy hódító ázsiai birodalom, a török részleges uralma alá kerültünk, az ország elvesztette szuverenitását és három részre szakadt.) A refeudalizálódás nem csupán azt jelentette, hogy nem indult meg a tőkés fejlődés és a polgárosodás, hanem hogy épp ellenkezőleg: újra megerősödtek bizonyos feudális tényezők. Polgárosodás és erős királyi hatalom híján a nemesség stabilizálta pozícióit. Újra bekapcsolódott az árutermelésbe, növelte az allódiumot és a robotot, a jobbágyokat ismét röghöz kötötte. A *királyi Magyarország, a török hódoltság és az erdélyi fejedelemség* gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai olyannyira eltérően alakultak, hogy nem vállalkozunk az egyes országrészek vázlatos bemutatására sem. Általános tendenciaként meg kell említenünk a reformáció térhódítását, melynek eredményeképpen a XVII. századra az ország lakóinak jó kétharmada áttért a protestáns hitre, majd az ellenreformációét, aminek következtében az arány visszafordult a katolikusok javára.

A török hódítás, a szinte folytonos hadiállapot súlyos következményekkel járt. A

hódoltsági területek szinte elnéptelenedtek, de a királyi Magyarország és Erdély is *súlyos gazdasági és demográfiai veszteségeket* szenvedett. A török kiűzése után az ország lakossága körülbelül annyi volt, mint Mátyás korában, tehát miközben a nyugati társadalmak elindultak a demográfiai forradalom felé, nálunk kétszáz évig stagnált a népszaporulat. Közben az *etnikai összetétel* is jócskán megváltozott. A Mátyás-korabeli 4 millió lakosból még mintegy 3 millió volt magyarajkú, a Rákóczi-szabadságharc utáni 4 millióból már csak kettő, ami jelzi: a veszteségek főleg a magyarságot érték. A jó hetven évvel később, 1787-ben elvégzett első hivatalos népszámlálás adatai viszont már óriási népszaporulatról tudósítanak: a lakosság száma elérte a 9,5 milliót. Ekkora növekedés nem származhatott a természetes szaporulatból, annak forrása a bevándorlás, illetve az államilag szervezett betelepítés. Ez tovább módosította az etnikai arányokat: a 9,5 milliónak már csupán a 38 %-a volt magyar.

Külön kell szólni a XVIII. század második felének hatalmi viszonyairól. Az ekkor regnáló *felvilágosult abszolutista* uralkodók (Mária Terézia és II. József) reformjai ugyanis jelentős hatást tettek a magyar társadalomra. Megemlíthetjük az ország gazdasági szerkezetét konzerváló vámrendeletet, a jobbágyok robotterheit rögzítő úrbéri rendeletet és a közoktatás jogi alapjait kijelölő Ratio Educationist; illetve a vallási türelem érvényesülését, továbbá az állam és az egyház elválasztását célzó modernizáló kezdeményezéseket.

6. A magyar társadalom a polgári átalakulás előtt

A XIX. század eleji magyar társadalom kettős képet mutatott. Egyrészt leírható a hivatalos státusok szerint mint *rendi társadalom*, másrészt a tulajdon, a vagyon, a munkamegosztás stb. viszonyaival: az *osztálytagozódás* alapján. A *rendi státus* örökletes volt, de nem a személyhez, hanem a családhoz, a városhoz, a céhhez kötődött. Jogi, gazdasági és politikai kiváltságokat tartalmazott (adómentesség, birtokbírhatás, bíráskodási és önkormányzati autonómia, politikai jogok stb). A magyar társadalom ennek alapján két részre oszlott: *kiváltságosokra* és *kiváltság nélküliekre*. Az előbbiek csupán szűk 5 százalékot képviseltek, a többi 90 egynehány százalékot a jobbágyság adta. A kettő között helyezkedtek el az olyan átmeneti csoportok (*"szabadosok"*), mint a tőkés polgárság, a honorácior (nem nemes) értelmiség és tisztviselők, a kunok és jászok, a hajdúvárosok lakói stb.

A rendi státus azonban ekkor már kevéssé fejezte ki az egyes csoportok, illetve személyek tényleges társadalmi állását, utóbbi a rendi és az osztályszempontok együttes alkalmazásával írható le. A XIX. század eleji magyar társadalom ezek szerint a következőképp tagolódott:

Az uralkodó réteg a *főnemesség* (mágnások). A mintegy 500 család (hercegek, grófok, bárók) hatalmas földvagyonnal rendelkeztek, ők birtokolták a nemesi földek mintegy kétharmadát, s a robotoltatás mellett hellyel-közzel korszerű gazdálkodást is folytattak (gépesítés, bérmunka). A rendi országgyűlésben a felső táblán alanyi jogon vehettek részt, ők töltötték be az állami főhivatalok vezető tisztségeit és zömmel közülük kerültek ki az egyházi főméltóságok is. Nem érzékelték a feudális rendszer válságát, fényűző életmód, kastélyok, utazások, társadalomfelettiség, műveltség, udvarhűség, konzervativizmus és kozmopolitizmus jellemezte őket. (Széchenyi István, Batthyány Lajos, Eötvös József "fehér hollónak" számítottak.)

A következő kategória a *birtokos nemesség*. Ők csupán a 20 százalékát tették ki rendjüknek. Tipikus volt a közepes nagyságú földbirtok, a korszerűtlen gazdálkodás és a lassú anyagi romlás. Állami és vármegyei hivatalokban s a hadseregben töltöttek be pozíciókat; választók és választhatók voltak a pozsonyi alsó táblára. Udvarház, mérsékelt jólét, kisebb utazások, a hagyományos latinos műveltség kiegészítőjeként újfajta polgári értékek, liberális eszmék. A bőrükön érezték a feudális rendszer válságát, közülük kerültek ki a reformkor "politikai aktivistái" (Kölcsey, Deák, Szemere és társaik).

Alattuk helyezkedtek el a *kisnemesség* tömegei: a rend négyötöde. Az egy-két telken gazdálkodó jobbágytartó "birtokosok"; a saját jobbággyal nem rendelkező kuriális (bocskoros, hétszilvafás) nemesek (valójában adómentes parasztok) és a föld nélküli armálisok (kutyabőrösök). Az utóbbiak is rendelkeztek politikai jogokkal, ők alkották a mozgósítható, leitatható vármegyei "bunkókráciát". Persze voltak köztük polgárododó kivételek (Kossuth, Arany, Katona József).

A korabeli magyar társadalom messze legnépesebb rétege a *jobbágyság* volt(több mint 90 %). Nagyobbik részük már telek nélküli zsellér. (Egy 1805-ös összeírás 643 ezer telkes és 800 ezer telek nélküli családot talált; az 1848-as már 620, illetve 910 ezret.) A telkesek robottal, kilenceddel és pénzjáradékkal tartoztak a földesúrnak; tizeddel az egyháznak; többféle adóval az államnak, a zsellérekkel együtt ők adták a katonaság sorozandó emberanyagát. Életviszonyaik a tehetőstől a nyomorban élőig változtak. A jobbágyrendszer válsága egyre nyilvánvalóbb lett.

A parasztság jobbányságból kiemelkedett rétege volt a *mezővárosi polgárság*. Egy összegben adóztak a földesúrnak, autonómiával bírtak, helyenként virágzó állattenyésztést, földművelést folytattak, polgárosodtak (Debrecen, Kecskemét).

A *szabad királyi városok polgársága* ekkorra hanyatló, zárványszerű képződménnyé vált a magyar társadalomban. Önkormányzattal, országos politikai érdekképviselettel bírtak,

de céheik elavultak, gazdasági és politikai súlyuk elenyészett. Velük szemben dinamikus, fölemelkedő, rohamosan gazdagodó réteg volt az *új tőkés polgárság*: terménykereskedők, manufaktúra-, majd bank- és gyárlapítók. Politikai jogok nélkül, zömmel idegenek (zsidók, rácok) voltak.

Megemlítendő még a nem nemesi származású (honorácior) *értelmiségiek* (hivatalnok, orvos, ügyvéd, tanító) vegyes, köztes státusú rétege (Táncsics).

A *demográfiai viszonyok* jellemzéséül elmondható, hogy a második hivatalos népszámlálás az 1878-as 9,5 millió után 1851-ben 13 millió lakost regisztrált. Ez évi 5 ezrelékes növekedést jelentett (Angliában: 11, Németországban: 8 %), ami mind belső szaporulatból származott, leszámítva a galíciai zsidók bevándorlását (utóbbiak száma 87-ről 270 ezerre nőtt ebben az időszakban). Fáy András 1837 és 46 között végzett felmérései szerint Magyarországon ezer újszülöttből 722 érte meg az egyéves életkort, 587 a háromévest és 471 a tízévest. A születéskor várható élettartam átlaga: 38-39 év (ez megfelelt a akkori nyugati szintnek). A három nagy népességfogyasztó tényező, a járvány (himlő, tífusz, skarlát, kolera) az éhinség (1815-19, 1847) és a háború (Napóleon, 1848-49) e században szedte utoljára tömegesen áldozatait. 1848-ban mindösszesen 640 orvos működött az országban (a gyógyító munkát zömmel felcserek, borbélyok végezték).

Az *etnikai arányok* a következőképpen alakultak: magyar: 38 %, román: 17 %, szlovák: 13 %, német: 10 %, szerb: 10 %, horvát: 7%, rutén: 3,5 %, egyéb: 5,5 %. A *vallási megoszlás* adatai: római katolikus: 48 % (magyarok, németek, szlovákok, szerbek); ortodox: 18 % (román, szerb); református: 14 % (magyar); görög katolikus: 10 % (magyar, román, rutén); evangélikus: 8 %(szlovák, német, magyar); unitárius: 0,4 % (erdélyi magyar); izraelita: 2 %.

7. A magyar polgári átalakulás

Mint korábban jeleztük, a polgári átalakulás hosszan tartó, komplex és nagyszabású folyamat: egymásra ható gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. változások összessége, amelyek nyomán a feudális szisztémát és értékrendet felváltja a polgári. A magyar átalakulás is több szakaszban zajlott le, melynek előzményei: a felvilágosult abszolutista reformok és a magyar jakobinus mozgalom voltak, fő állomásai pedig : a reformkor, 1848, a 67-es kiegyezés, majd az azt követő nagyszabású gazdasági-társadalmi-szellemi változások a dualizmus korában. A *reformkor* jelentősége jobbára szellemi-politikai természetű volt, a gazdaságon kívül inkább a fejekben, semmint az intézményekben hozott

óriási változásokat. A társadalmi és politikai intézmények radikális átalakítását az *1848-as áprilisi törvények* rögzítették a feudális kiváltságok eltörlése, a jobbágyfölszabadítás, a népképviselet, a parlamentnek felelős kormány és a véleményszabadság megteremtése révén. Az uralkodóházzal keletkező konfliktus nyomán kialakult fegyveres harc elvesztése 1849-ben nem jelentette a polgári vívmányok teljeskörű bukását. Politikai téren igen (népképviselet, felelős magyar kormány), társadalmi téren azonban nem (a feudális kiváltságok eltörlése és a jobbágyfölszabadítás érvényben maradt)! Az ezt követő átmeneti időszakban is folytatódott a gazdaság lassú kapitalizálódása, de az újabb áttörést a *kiegyezés* hozta meg. Ez nemcsak az uralkodóhoz és a birodalom nyugati feléhez fűződő viszonyt rendezte a nemzeti kérdés kompromisszumos megoldásával (dualizmus), hanem újrateremtette a magyar parlamentarizmus '48-as alkotmányos intézményeit is (országgyűlés, kormány). A politikai rendezés után megindulhatott a külföldi tőke beáramlása, majd az ezt követő hatalmas gazdasági konjunktúra.

A magyar átalakulás fő jellemzői: *a megkésettség, a felemásság, a külső hatások ösztönző ereje, a nemesség kulcsszerepe és a nemzeti-nemzetiségi problémával történő összefonódás*. Mint láttuk, társadalmunk fejlődése a XVI. század elejétől elkanyarodott a nyugati tendenciáktól, a XIX. században így csak megkésve és jelentős vargabetűvel érkezett el a polgári átalakulás küszöbére. A tőkés fejlődés és a polgárosodás -- immár az ipari forradalom hatásaival összekötve -- ekkor vett valamelyes lendületet. Ennél lényegesen nagyobb volt a szellemi hatás: a nyugati minták és eszmék ösztönző ereje. Polgári átalakulásunk mozgatórugói nem annyira a belső feszítő erők, mint inkább a külső kihívások voltak. A hiányzó vagy gyenge tőkés polgárság helyett a nemesség adta a változás erejét (önnön -- egyre hasznavehetetlenebb -- kiváltságai felszámolójaként), ami szükségképp felemás eredményeket hozott. Csak egyetlen példa arra, milyen következményekkel járt a XV. századot követő elkanyarodás. Nyugaton (pl. Franciaországban) folymatosan csökkent az allódium és nőtt a telek aránya. A jobbágyfelszabadítás csak az előbbit hagyta a volt nemes birtokában, az utóbbi szabad paraszti földdé lett: a nagybirtokrendszer helyett így az életképes parasztgazdaság vált meghatározóvá. Nálunk fordítva. Hiába történt meg jogilag ugyanaz a jobbágyfölszabadítás, mint Nyugaton, tovább élt a nagybirtokrendszer, a zsellérek pedig föld nélkül maradtak, s a nyomorgó agrárproletárok többmilliós tömegét képezték. Akiket csak kis részben tudott fölszívni a tőkés ipar, hisz az korántsem hódított olyan lendülettel, mint pl. egykor a gyarmatokra támaszkodó és még versenytársak nélküli angol. Magyarországot a polgári átalakulás nem tette ipari országgá: az ipar részaránya 25 százalék marad. Hasonlóan felemás lett a társadalom átrendeződése is, ahol a jelentős polgárosodás mellett, illetve

ellenére tovább éltek, sőt domináltak a posztfeudális struktúra elemei.

8. A dualizmus kori magyar társadalom

A kiegyezés utáni évtizedek óriási mennyiségi és minőségi változást hoztak a magyar *gazdaságban*. Létrejött a modern tőkés ipar, kiépült a vasút, a hitelszervezet, a nemzeti jövedelem ötven év alatt megháromszorozódott. Bár e hatalmas növekedés eredményeként a magyar GDP még mindig csak a fele volt az osztráknak, negyede a németnek és hatoda az angolnak, a Nyugathoz mért lemaradásunk -- Mátyás óta először -- csökkent. Az ipar részaránya 16-ról 25 százalékra nőtt a gazdaságon belül, az agráriumban dolgozóké 76-ról 62 százalékra apadt. A világszínvonalú ágazatok mellett (gépgyártás, malomipar) elmaradott szektorok tengődtek (kisipar, törpebirtok).

A *politikában* többpárti parlamentarizmus, alkotmányos jogállam működött, de a választójog bővítése (a nemzetiségi túlsúly és a kiegyezésellenes közhangulat miatti félelem okán) elmaradt, ezért a rendszer nem nevezhető demokratikusnak. A legsúlyosabb társadalmi problémák (nemzetiségi kérdés, agrárkérdés) érdemben nem kerültek a politika napirendjére. Nem alakult ki parlamenti váltógazdaság, a választásokat rendre a kormánypárt nyerte, az ellenzéknek (egy eset kivételével) nem volt esélye hatalomra jutni (hegemón pártrendszer).

A dualizmus kori magyar *társadalom* nehezen írható le a nyugati polgári társadalmakat jellemző osztályszempontok (tulajdoni és vagyoni viszonyok) szerint. Ezek mellett meghatározó szerepe volt ugyanis a származásnak, a nemzetiségnek, a vallásnak, a lakóhelynek stb. Tovább éltek a feudális címek és rangok (herceg, gróf, báró), a megszólítások, a köszönések hierarchikus rendje (kegyelmes, főméltóságú, nagyméltóságú, nagyságos, tekintetes). A nemesi származású vagyontalan dzsentri társadalmi prezstizse magasan fölötte állt a nálánál hússzor gazdagabb paraszténak vagy zsidó kereskedőének. A világvárossá vált Budapest lakóinak életviszonyait mérhetetlen távolság választotta el a tanyasiakétól. Akár a gazdaságé, a társadalom polgári átalakulása sem volt olyan dinamikus, mint Nyugaton. Nem söpörte el a tradícionális strukturákat, sőt: a *polgári és a posztfeudális* elemek együttélésében (*torlódott társadalom*) az utóbbiak domináltak s asszimilálták magukhoz az előbbieket. (A zsidó gyáros bárói címet és birtokot vásárolt, a banktisztviselő dzsentri módra mulatott.)

E kettős társadalmi piramis csúcsán a *nagybirtokos arisztokrácia* helyezkedett el. A volt főnemesek birtokai egy-két ezertől több százezer holdig terjedtek, gazdasági erejük és származásuk politikai értelemben is uralkodó osztállyá tette őket. Közülük került ki a felsőház

tagjainak négyötöde és a képviselők 15 százaléka. A dualizmus 16 miniszterelnökéből 10 volt arisztokrata, 5 köznemesi s csupán egy (Wekerle Sándor) polgári származású. A nagybirtokosok alsóbb rétegét a kisebb földdel bíró volt nemesek alkották ("ezerholdasok"), akik közül néhányan szintén fontos szerepet töltöttek be a politikai életben (pl. a Tiszák).

A gazdasági értelemben vett uralkodó osztály másik, polgári felét, a zsidó származású *nagytőkések* adták. Gazdasági hatalmukhoz nem társult politikai uralom, arra legföljebb befolyással bírtak. A földbirtokos arisztokráciához az elkülönülés és a kapcsolódás (gazdasági szálak, életmódbeli minták) bonyolult viszonyai kötötték őket, de összességében -- az egész zsidóságnál -- érezhető volt az asszimilálódás tendenciája. (1918-ig 26 bárói és 346 nemesi címet kaptak, s nőtt a vegyes házasságok száma is.) A kettős uralkodó osztály összlétszáma nem érte el a társadalom egy százalékát.

A *középrétegek* (együttes arányuk kevesebb volt 20 százaléknál) szintén két tömböt alkottak. A posztfeudális jellegű ún. *"úri középosztály"* erősen rétegzett volt: a pársz az holdas középbirtokosoktól a földdel nem rendelkező állami, vármegyei, egyházi, uradalmi stb. tisztségeket betöltő dzsentriken át a társadalmi megítélés szempontjából határesetet képező ("urak -- kendek") gazdag parasztokig tartott. (A nemesi származásúak közül került ki a katonatisztek kétharmada, a minisztériumi tisztviselők és a parlamenti képviselők fele, a főispánok 60, az alispánok 77, a szolgabírók 80 százaléka.) Az "úriemberség" (részben származástól független) kellékei: 3-4 szobás lakás, cselédtartás, érettségi, párbajképesség. (Nyaralás: Füreden.) Általában erős nemzeti szellem és konzervatív felfogás jellemezte őket. Az úri középosztály alatt helyezkedtek el a nyugdíjas állású, részben kétkezi munkát végző állami alkalmazottak, az altisztek (rendőr, postás, vasutas, pedellus, erdőkerülő stb).

A *polgári középréteg* szintén rétegzett volt. A tetején lévő városi polgárság jó része zsidó (ipari és kereskedő vállalkozók, bankárok), ahogy alkalmazottaik többsége és az ún. szabad foglalkozású értelmiségiek tekintélyes hányada is. (Az orvosok fele, az ügyvédek 45 %-a, a színészek és az újságírók zöme. Tipikus képlet: dzsentri származású bíró és ügyész -- zsidó származású ügyvéd). Életmódjuk részben hasonult az úri középosztályéhoz, szellemiségük gyakran európaibb (olykor kozmopolita) és liberális volt. (Nyaralás: Siófokon.) Alul helyezkedett el a városi kispolgárság: az önálló műhellyel, bolttal, egy-két alkalmazottal rendelkező iparosok és kereskedők.

Az *alsó rétegek* ugyancsak megőrizték a régi posztfeudális és az új, a polgári átalakulással született elemek kettősségét. A tradícionális agrárnépesség két nagy csoportja: az egykori telkes jobbágyok utódaiból született *birtokos parasztság* (társadalmon belüli aránya: 38 százalék), a másik a volt zsellérek ivadékai alkotta *agrárproletáriátus* (24 %). Az

előbbiek skálája a többszáz holddal rendelkező gazdag parasztoktól a néhány tízholdas közép- és kisparasztokon át a saját két-három holdjukból megélni nem tudó, ezért napszámosmunkát is vállalni kénytelen törpebirtokosokig terjedt. Az agrárproletárok két nagy csoportja: a gazdaságilag bizonytalanabb helyzetű (ez gyakran nyomort és éhezést jelentett) idénymunkás summások, illetve a megélhetésüket tekintve stabilabb, ám emberileg kiszolgáltatottabb helyzetben lévő uradalmi cselédek.

A polgári fejlődés eredményeképp született alsó rétegek gyűjtőneve *városi proletár*, ám ez az elnevezés igen vegyes társadalmi képletet takart. A rendkívül jól megfizetett, középosztályi életmódban élő, magasan képzett, szervezett és öntudatos nagyüzemi szakmunkásoktól a közép- és kisipar alkalmazottain át a textilipari betanított munkásokon, valamint az építőiparban és másutt dolgozó segédmunkásokon keresztül a többféle értelemben is kiszolgáltatott, az érdekérvényesítési képesség minimumával sem rendelkező cselédlányokig terjedt a sor. (Együttes arányuk kb. 18 százalék.)

A magyar társadalom *nemzetiségi összetétele* módosult: a magyarok aránya az 1848 előtti 40 százalékról 1880-ra 45, 1910-re pedig csaknem 55 százalékra nőtt. Ennek forrásai a nagyobb szaporulat és a kisebb kivándorlási arány voltak s csak harmadrészt az (elsősorban zsidókat, másodsorban németeket érintő) asszimiláció. (Az izraeliták aránya 1848 és 1910 között 2-ről 5 százalékra emelkedett. A fővárosban 44-ről 203 ezerre nőtt a számuk, ez 23 százalékot tett ki.) Az *urbanizáció* szembeszökő volt: Budapest lakossága 270 ezerről pár évtized alatt egymillió fölé emelkedett, a tízezer fölötti városok lakossági aránya 13-ról 24 százalékra. Ám még mindig ötezer főnél kisebb településen élt a lakosság 71 százaléka, ebből falvakban 11 millió, tanyán, pusztán 2 millió. Terjedt az írni-olvasni tudók száma, az *analfabéták* aránya a magyar férfiak közt 17, a nők körében 24 százalékra csökkent (a magyarországi románoknál: 59 -- 75 % volt).

9. Magyarország 1918 és 1920 között

Az első világháború befejeződése után rendkívüli horderejű változások játszódtak le az országban. A háború terhei és a vereség a végsőkig élezték a társadalom ellentmondásait, drámai fejleményekhez vezettek, végül az addigi állami keretek szétdarabolásához. 1918 őszén az elégedetlenség forradalomba torkollott, a korábbi kormányzó elit helyére az addigi parlamenti ellenzék képviselői (Károlyi Mihály), illetve parlamenten kívüli erők léptek (SZDP, polgári radikálisok). Megtörtént az Ausztriától és a dinasztiától való elszakadás, az új magyar Népköztársaság vezetői azonban nem tudtak megbirkózni a rájuk szakadt

problémákkal, mindenek előtt a nemzetiségek -- anyaországaik által támogatott -- elszakadási szándékaival. A *polgári demokratikus rendszer* megbukott, a helyére lépő *tanácsköztársaság* pedig merőben új módszerekkel próbálkozott. Erőszakkal felszámolta a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot, és állami tulajdonú, központi irányítású hadigazdálkodást kísérelt meg bevezetni (az agrárkérdés megoldására földosztás helyett termelőszövetkezeteket akartak létrehozni). A politikában a parlamentáris jogállamot pártállami diktatúra váltotta föl, a kereszténységet az ateista-kommunista ideológia uralma, a posztfeudális-polgári társadalmi szerkezetet a proletarizálódás. *Mindez gyökeres szakítást jelentett (volna) az ezeréves Magyarország addigi európai típusú gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi berendezkedésével, s egy merőben új és idegen, szovjet mintájú, ázsiai szisztéma bevezetését eredményezte (volna).* A tragikomikus elemeket sem nélkülöző vállalkozás azonban pár hónap után elbukott, s bár rövid ideig késleltette, megállítani nem tudta az ország szétdarabolását, melyet 1920-ban a *trianoni béke* tett hivatalossá. Magyarország ezzel elvesztette korábbi területe és népessége mintegy kétharmadát (a 283 négyzetkilométerből megmaradt 93; a 18 millió lakosból 7,5 millió). Romániához csatoltak kb. 1,8; Csehszlovákiához több, mint egy; Jugoszláviához pedig félmillió magyart. A nemzetiségi kérdés "megoldásaként" tehát egy nagy soknemzetiségű országból sok kis soknemzetiségű országot hoztak létre.

10. A Horthy-korszak társadalma

Az 1919-es bolsevik kísérlet utáni konszolidáció visszaállította az ország európai intézményeit. A *gazdaság* újra lábra állt, bár a két világháború közti kedvezőtlen hitel- és konjunktúraviszonyok s a trianoni veszteségek okán nem nyerte vissza korábbi dinamizmusát. 1913-hoz képest 20 százalékkal növekedett az újabb háborúig (miközben a német 50, a francia 35, a jugoszláv 19, az angol 18, a csehszlovák 4 százalékkal), a Nyugathoz való felzárkózás trendje tehát nem folytatódott. Nem változott érdemben az ágazati szerkezet sem: maradt az agrár-ipari struktúra. A *politikában* helyre állt a háború előtti -- korlátozott -- parlementáris rendszer: a hegemonisztikus hatalmi szerkezettel, amelyet a szűk (vidéken: nyílt) választójog is konzervált. A berendezkedés a jelentősebb kormányzói jogkör ellenére sem vált prezidenciálissá, a politikai szabadságjogok érvényesültek, a jogállam működött. A harmincas évektől azonban -- a revíziós külpolitikai célokból is következő német befolyás növekedésével párhuzamosan -- egyre erősebbé vált a jobbratolódás és a parlamentarizmus korlátozása, ami a háború végén (a német megszállást követően) a nyilas diktatúrába

trokollott.

A *társadalom* karaktere, rétegződése nagyjából megegyezett a dualizmus koriával: tovább élt *a posztfeudális és a polgári elemek kettőssége*. A huszas évek elején és a világgazdasági válság nyomán érezhetően nőtt a jobboldali középrétegek aktivitása, az uralkodó osztályon belül pedig a nagyburzsoázia befolyása. Az utóbbit aztán brutálisan visszaszorította a harmincas évek végén fölerősödő *zsidóellenes politika*, amely a gazdasági szerepüket és jogaikat előbb vallási, majd faji alapon korlátozó zsidótörvények után a deportálásokkal és a tömeges fizikai megsemmisítéssel tragikus végkifejletbe torkollott.

A *jövedelmi viszonyokban* óriási különbségek mutatkoztak: a lakosság 0,7 százalékát kitevő nagytőkések és nagybirtokosok átlagjövedelme a százszorosa volt a 15 százalékot képviselő napszámosokénak. A rendszer ennek ellenére nem tekinthető antiszociálisnak (kisebb részt a népi írók nagyhatású szociográfiái, nagyobb részt a háború utáni 40 éves kommunista kurzus ellenséges interpretációja nyomán megítélése máig rosszabb az indokoltnál). A *szociálpolitika* működésének igazolásaként elmondhatjuk, hogy fokozatosan terjedt a beteg-, a baleset- és az öregségi biztosítási rendszer, előbb a közalkalmazottak, aztán az ipari munkások, majd a mezőgazdaságiak körében.(Ezen belül 20 hétről egy évre nőtt az ingyenes gyógyellátás, illetve a táppénz, utóbbi aránya a fizetés 50 szézalékáról 75-re emelkedett). 1937-ben bevezették a minimálbért, az iparban (a század eleji 11-12-vel szemben) általánossá lett a 8 órás munkaidő, megjelent a gyermeknevelési pótlék és a fizetett szabadság intézménye. Egyedül a munkanélküli segély hiányzott, ami ekkor még csak a legfejlettebb nyugati országokban létezett. Összességében kijelenthető: a szociális intézmények színvonala megfelelt az ország gazdasági teherviselő képességének.

Még több jó mondható el az *oktatásügyről*. Klebelsberg Kúnó és Hómann Bálint minisztersége alatt (a dualizmus kori 2--5-tel szemben) a költségvetés 10--13 százalékát fordították az ágazatra, ennek mintegy felét a közoktatásra. (1890 és 1913 között, 23 év alatt 300 új iskola épült Magyarországon, 1926 és 31 között, 5 év alatt 1100.) Az analfabétizmus az 1910-es 33-ról 1930-ra 7 százalékra szorult vissza (Jugoszláviában ekkor 45, Romániában 43, Lengyelországban 23 % volt az aránya -- Nyugaton 5 %). Fejlesztették a közép- és a felsőoktatást is, a kiugróan tehetséges szegény gyerekek továbbtanulását speciális intézmények segítették (Eötvös és Györffy-kollégium). Ezzel együtt sokat mond, hogy diplomaszerzésig a nagybirtokos, nagytőkés gyerekek közül minden hatodik, az iparosok és kistisztviselők utódai közül minden 18-adik, a kisparasztok közül minden 121-edik, a munkások közül minden 435-ödik, az agrárproletárok közül pedig minden 1320-adik jutott el. Ezt ellensúlyozandó egy másik adat: a szellemi foglalkozásúak több, mint fele a nem szellemi

foglalkozású szülők gyermekei közül került ki, ami jelzi, hogy a továbbtanulás a társadalmi mobilitás szűk, de intenzív forrása volt.

A *demográfiai adatok* jelzik, hogy a magyar társadalom még növekszik: az 1920-as 7,9 millióval szemben 1941-ben 9,3 millió lakost regisztráltak, ami 17 százalékos népszaporulatot jelentett. Javultak az egészségügyi viszonyok, a tüdőbaj 20-ról 13-százalékra csökkent a halálozási okok között. A trianoni rendezés felszámolta az ország etnikai megosztottságát, a *nemzetiségiek* aránya 10 százalékra csökkent (ebből 6 % a német). A *vallási megoszlás* is módosult az elcsatolások miatt: a katolikusok aránya felesről kétharmadosra nőtt, a reformátusoké 14 százalékról 21-re. A lakosság kétharmada még mindig falvakban élt, ám a korszak végére már a háztartások 71 százalékába bevezették a villanyt.

11. A magyar társadalom szovjetizálása 1945-49

Az 1944-45-ös év fordulója újabb *vesztes háború* végén találja a magyarságot, az ország -- ezúttal tartósan: 1991-ig -- idegen katonai megszállás alá került. Az első világháború embervesztesége 530 ezer volt (az akkori lakosság 2,5 százaléka), a másodiké 900 ezer (6,2 %). Ebből mintegy félmillió a zsidó, 350 ezer a katona, és 50 ezer a civil áldozat. Ehhez társult 600 ezer szovjet hadifogoly és 100-120 ezer fogságba hurcolt civil, valamint 300 ezer nyugati hadifogoly. (Az utóbbiak pár hónap után zömmel hazatértek, az előbbiek csak hosszú évek múltán vagy sohasem.) A gazdaság romokban hevert, a nemzeti vagyon 40 százaléka megsemmisült (az állatállomány fele, a gyárberendezések 54 %-a, a mozdonypark 2/3-a, az összes Duna-híd stb). A győztes Szovjetúnió részére 200 millió dollár jóvátételt kellett fizetnünk (a cseheknek és a jugoszlávoknak 50-50-et), 1948-ig a magyar költségvetés 30-40 százalékát fordították erre a célra.

A szovjet megszállás eleve determinálta a *politikai folyamatokat*: előbb-utóbb minden fontos belpolitikai kérdésben a Magyar Kommunista Párt, illetve a Vorosilov marsal vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság akarata érvényesült. Hiába szereztek abszolút többséget a kisgazdák az 1945-ös választásokon, koalícióra kényszerültek a kommunistákkal, a szocdemekkel és a parasztpárttal. A többpárti parlamentarizmus intézményei mindinkább csak formálisan működtek, a szovjetek és a magyar kommunisták egyre direktebb és erőszakosabb módon léptek föl. 1948-ra kikényszerítették a szociáldemokratákkal való egyesülést (Magyar Dolgozók Pártja), majd fölszámolták a többi pártot is, velük együtt a parlamenti intézményeket. Nagy jelentőségű volt az oktatás államosítása, melynek keretében mindenek

előtt az egyház szellemi befolyását szorították vissza drasztikusan. (Korábban az általános iskolák 63, a középiskolák 50, az óvónőképzők 60 és a tanítóképzők 75 százaléka volt egyházi kézben.) 1949-re kiépült a *szovjet mintájú totális pártállami diktatúra*.

A *gazdasági változások* a fentiek függvényében alakultak. 1945-ben -- direkt szovjet nyomásra és feltételek szerint -- a parlamenti formák mellőzésével végrehajtották a földreformot, miáltal fölszámolták a nagybirtokrendszert. Pár év alatt megtörtént a bányák, a bankok, a gyárak államosítása, azaz a magántulajdonon alapuló tőkés *piacgazdaság felszámolása* és az állami tulajdonra épülő, központi vezérlésű, szovjet *tervgazdaság* kiépítése.

Mindezek függvényében *a magyar társadalom is gyökeresen átalakult*. A földreform felszámolta a *nagybirtokos osztályt*. Ezzel együtt csaknem megszüntette az agrárproletáriátust is, és meghatározóvá tette a kisparaszti réteget. (Az egy holdnál kevesebb földdel rendelkezők aránya 46-ról 17 százalékra csökkent, az egy hold fölötti kisparasztoké 47-ről 80 százalékra nőtt.) Az osztás során az átlagos birtoknagyság 5 hold volt, amivel a kommunisták tudatosan egy életképtelen *törpebirtokos* strukturát hoztak létre -- a pár év múlva végrehajtott *kollektivizálást* előkészítendő. A korábbi uralkodó osztály másik csoportját, a *nagytőkéseket* részben a holokauszt, részben a kommunista államosítás számolta föl. Hasonló sorsra jutottak a *középrétegek* is. Az úri középosztályt a földreform és a régi államapparátus likvidálása szüntette meg, a polgári középrétegeket a zsidóirtás és az államosítás. Főleg a felső és a középső társadalmi csoportokat érintette az emigráció, amely két lépcsőben (1944-45 és 1947-48) zajlott le. A változások eredményeként tehát a régi magyar társadalom fölül, illetve alul elhelyezkedő rétegei szűntek meg teljes egészében, de a köztük lévők csoportok körében is jelentős átrendeződés zajlott le. Az eredményt tekintve pozitív fejleménynek mondható, hogy mindenestül *eltűnt a régi posztfeudális Magyarország,* ám sajnos *vele pusztult a polgári Magyarország* is, amely szintén áldozatul esett a *proletarizálódás* mindent elsöprő folyamatának.

E pár drámai esztendő alatt *a magyar társadalom Szent István kora óta legnagyobb horderejű átalakulása* ment végbe. A gazdaságban a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot fölváltotta az állami tulajdonú, centralizált tervgazdaság; a társadalom ennek megfelelően gyökeresen átrendeződött: hierarchizálódott és proletarizálódott. A politikában az erőszakon alapuló totális pártállami diktatúra lépett a többpárti parlamentarizmus és a jogállam helyére; a szellemi életben pedig a kereszténységre épülő tradícionális, illetve polgári értékvilágot elnyomta, vagy felszámolta az ateista-kommunista ideológia hegemóniája, illetve monopóliuma. Ez lényegében azt jelentette, hogy *Magyarország letérni kényszerült az*

európai társadalomfejlődés ezer év óta követett európai nyomvonaláról, és rákényszerült egy szovjet típusú ázsiai útra.

12. A Rákosi-korszak társadalmi viszonyai

A Rákosi-korszak a magyar társadalomtörténet rendkívül rövid (1949-től 1953-ig, illetve 1956-ig tartó), ám annál tragikusabb fejezete volt. A politikában -- mint láttuk -- *totális* pártállami diktatúra érvényesült. Ennek az a sajátossága, hogy túlterjeszkedik a politikai szférán: az ott kizárólagos uralmat birtokló egyetlen erő fennhatósága kiterjed a gazdaságra, a társadalmi szervezetekre, a sajtóra, a tudományra, az oktatásra, a kultúrára, a sportra, a magánéletre -- *a társadalom egészére*. Ez a totális uralom tömeges méretekben alkalmazta a *terror* eszközét. A magyar társadalom hétköznapjait (és ünnepeit) a (különben szoros szovjet kontroll alatt működő) Párt(vezetés)től és annak erőszakszerveitől, mindenek előtt az Államvédelmi Hatóságtól (ÁVH) való rettegés hatotta át. 1950 és 53 között több, mint egymillió büntetőeljárás indult Magyarországon (nem beszélve a közvetlen hatósági erőszak eljáráson kívüli munkálkodásáról.) Az előző társadalom uralkodó osztályának maradék képviselőit kitelepítették, internálták, munkatáborokba hurcolták, a "rendszer ellenségeit" bebörtönözték, kivégezték (nem kímélve saját soraikat sem).

A sztálini szisztéma fő *gazdasági* törekvése -- a harmadik világháborúra való készülődés jegyében -- az erőltetett ütemű *nehézipari fejlesztés* volt. Ezzel akarva-akaratlanul a polgári átalakulás, illetve az ipari forradalom által Közép- és Kelet-Európában csak kis részben megvalósított *gazdasági-társadalmi modernizációt* kívánták tovább vinni -- fölülről, erőszakos eszközökkel. A célok és az eszközök merőben különböző volta okán azonban -- bizonyos részsikerek ellenére -- az eredmény is egészen más lett. Az erőszakos iparosítás a beruházások mértékének rendkívüli megemelésével járt: ez meghaladta az évi 30 százalékot. (A két világháború közti arány 4-5 % volt.) Az eredmény -- a mennyiségi mutatókat tekintve -- átütő volt: az első ötéves terv nyomán az ipar és az építőipar együttes aránya elérte a gazdasági össztermék 65 százalékát, miközben a mezőgazdaságé 24-re zsugorodott. Magyarország *ipari-agrár* országgá lett. Az ötvenes évek elején megindult az agrárszféra erőszakos kollektivizálása, amelynek nyomán 1952-re a földek egyharmada állami, illetve téesz tulajdonba került. Az egyoldalú nehézipari fejlesztések finanszírozására belső forrásokat vettek igénybe. Végsőkig kizsákmányolták a mezőgazdaságot (beszolgáltatási rendszer), a többi iparágat, az infrastrukturát stb. és persze az uralmuk hivatkozási alapjául szolgáló

"dolgozó osztályokat". Így miközben a GDP 30 százalékkal nőtt, az *életszínvonal* zuhant. Az árak 1948 és 52 között 237 százalékkal emelkedtek, a nominálbérek csak 110 százalékkal. A reálbérek, amelyek 1948-ra elérték az 1938-as szint 90 százalékát, 1952-re annak 66 százalékára csökkentek. Az ellátási nehézségek miatt bevezették a jegyrendszert, 1953-ra a gazdaság általános válságáról beszélhetünk.

A gazdasági szerkezet drasztikus átalakulása hasonló változásokat produkált a *társadalmi strukturában* is. Rohamosan nőtt az ipari munkásság, és csökkent a parasztság részaránya, amivel együttjárt a gyors *urbanizáció*. A pár év alatt lezajló hatalmas átrendeződés súlyos feszültségeket indukált, ám a nyomorúságos életviszonyok mellett bizonyos mutatók *szociális javulásról* is tudósítanak. Bővült a biztosítási rendszer, a lakosság egyharmadáról a kétharmadára, csökkent a csecsemőhalandóság. Mennyiségi értelemben javultak, minőségi értelemben inkább romlottak a lakásviszonyok, hisz a korábban egy család otthonául szolgáló polgári lakásokban most kényszerből két-három család is együtt lakott (társbérlet). Hasonló a helyzet az *oktatásügyben*: a felsőoktatás hallgatói létszáma pár év alatt megnégyszereződött, az oktatóké korántsem. A középiskolákban a 2,5-szeres növekedés nyomán egy tanárra a korábbi 13 helyett 21 tanuló jutott.

Sztálin halála után változások álltak be a szovjet, ennek nyomán a magyar politikában is, ami jelentős hatással volt a gazdaság és a társadalom életére. A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő *1953 és 55* közötti évek az *enyhülés* időszakaként jellemezhetők. Eltörölték a beszolgáltatási rendszert, megszüntették a kuláklistát, leállították az erőszakos téeszesítést, csökkentették az ipari beruházások ütemét, a fogyasztói árakat, emelték a béreket, megkezdődött a politikai elítéltek rehabilitációja. A magyar társadalom föllélegzett, hogy aztán a végsőkig fokozódjon az elkeseredése az 1955-től kibontakozó rákosista visszarendeződés nyomán. Így érkeztünk el az *1956-os forradalomhoz*.

13. A Kádár-korszak társadalma

Az 1956-os forradalom és nemzeti szabadságharc leverése után uralomra jutott Kádár-rezsim a korbács és a mézesmadzag kettős politikáját alkalmazta a magyar társadalommal szemben a *konszolidáció* érdekében. A forradalom résztvevői kegyetlen megtorlásban részesültek, a megfélemlített tömegek bér- és nyugdíjemelésben. A *rendszer jellegét* nehéz pontosan meghatározni. Közelebb jutunk az igazsághoz, ha ebből a szempontból nem '56-ot, hanem inkább *1963-at* (az 56-osoknak adott amnesztia, a kül- és belpolitikai nyitás, a korlátozott utazási lehetőségek megnyílásának évét) vesszük korszakhatárnak. A '63 előtti

korszak (a Rákosi-éra és a Kádár-kor első évei) egyértelműen *totális diktatúrának* tekinthető. (A kettő közt az a fő különbség, hogy az előbbiben dühöngő tömeges terror helyébe az utóbbiban a célzott megtorlás lépett.) Bár *1963 után* jelentős enyhülés következett be, *a berendezkedés alapvető vonásai nem változtak meg*. A politikában továbbra is az állampárt csorbítatlan monopóliuma érvényesült. A gazdaságban uralkodó maradt az állami tulajdon és a tervutasítás, bár az utóbbit a hatvanas évek második felétől kissé fellazították egyes félpiaci elemek (nagyobb vállalati önállóság, második gazdaság stb). A sajtó is teljes állampárti uralom alatt működött (a rezsim új, nagyhatású propagandaeszköze a televízió volt), évtizedek múltán aztán bizonyos réteglapok esetében itt is hosszabb lett a póráz. Az oktatás és a kulturális élet szintén szigorú hatalmi kontroll alatt működött, de művészeti kérdésekbe idővel kevésbé avatkozott be a párt. (Az előző korszakban előírták az íróknak, miről és hogyan írjanak, most inkább csak azt: miről ne.) A legnagyobb mértékben a politikamentes magánélet szabadult ki a totális hatalmi kontroll alól (hétvégi telek, utazási lehetőségek, "aki nincs ellenünk, az velünk van" stb.), ami a társadalom elsöprő többsége számára nagy megkönnyebbülést jelentett, sokaknak a szabadság hamis illúzióját adta. A berendezkedést paternalista és autoriter vonások jellemezték, de e jelzőkkel nem ragadható meg a lényeg. A '63 utáni Kádár-rendszer is ázsiai típusú diktatúra volt, melynek totális vonásai idővel elhalványultak, ezért a leghelyesebb *posztotális diktatúrának* nevezni.

A *gazdaságban* -- a Rákosi-korszak törekvéseinek folytatásaként -- újabb jelentős fordulat történt: 1958 és 61 között befejezték *a mezőgazdaság kollektivizálását.* Ennek eredményeként az agrárszférán belül 75 százalékra nőtt a tsz-tagok aránya, ami a 19 százaléknyi állami gazdasági dolgozóval együtt 94 százalékot tett ki. Ezzel párhuzamosan csökkent a mezőgazdasági népesség össztársadalmi aránya: 41-ről 30 százalékra. A gazdaságpolitikában nem volt törés, csak módosulás. Folytatódott *az iparosítás*, de *üteme lassult*: a korábbi 30 százalékos beruházási ráta 20 alá süllyedt, mellette fejlődhettek az ellátó iparágak is. Az *agrárium* hamar kilábalt a kollektivizálás utáni válságból, és -- különösen a szovjet táboron belül -- *sikerágazattá* vált. Ennek fő oka, hogy a háztáji és a részesművelés révén szerephez jutott az egyéni érdekeltség (a 10 százaléknyi háztáji termőterületen állították elő a mezőgazdasági össztermék 40 százalékát!), illetve, hogy kialakult *a nagyüzemi és az egyéni kisüzemi szektor termékeny szimbiózisa*. A Kádár-korban is elhanyagolták az infrastruktúra fejlesztését (út- és telefonhálózat stb.), és megmaradt a nyersanyag- és energiaigényes nehézipar egészségtelen túlsúlya. Valójában minden gazdasági siker viszonylagos volt, hisz nem a világpiaci versenyben született, hanem *a KGST mesterséges közegében*. 1968 után megkezdődött, majd '72-től megtorpant a gazdasági reform, amelynek

lényege a tervgazdasági keretek lazítása volt a nagyobb vállalati önállóság, a teljesítménybérezés és az állami szektor függvényeként kialakuló félig-meddig magánvállalkozások (géemká, melléküzemág) engedélyezése révén. A hetvenes évek elején beköszöntő olajválság, az ezzel járó cserearányromlás, majd a gazdaság finanszírozásához és az életszínvonal fenntartásához szükséges *növekvő hitelfelvételek* nyomán a nyolcvanas évek derekára kialakult *a szocialista gazdaság általános válsága*, amely a kilencvenes évekre elvezetett az összeomláshoz és a rendszerváltozáshoz.

A korszak *gazdasági mérlege kétarcú*. Egyrészt jó ideig érvényesült a fejlődés és a növekedés tendenciája, ám ez nem intenzív, hanem *extenzív* természetű volt. Miután a mennyiségi tartalékok kimerültek, csak elodázni lehetett a válságot, megoldani nem. Minden időleges gazdasági sikert megkérdőjelez a tény, hogy *a rendszer végül összeomlott: az út szakadékba vezetett*. Maradt egy korszerűtlen, a világpiacon versenyképtelen gazdasági struktúra, a hatalmas adósságállomány és a felhalmozódott óriási társadalmi deficit.

A Kádár-kori *társadalom alapvonása*, hogy a *munkavállalók 97 százaléka* (1980-as adat) *az állami szektorban* dolgozik. (Az arány még 1990-ben is 95 %.) Sokat mondó adat, hogy az aktív keresők aránya 1950 és 80 között 47-ről 69 százalékra emelkedett. Ez a nők tömeges munkába állását jelzi (arányuk 29-ről 45 %-ra nőtt), ami hosszabb távon komoly következményekkel járt a családokra nézve (a korábbi egykeresős, 2-3 gyerekes modell helyett a kétkeresős, 1-2 gyerekes vált tipikussá).

A *társadalom rétegződése* jelentősen módosult a gazdasági folyamatokkal együtt: 1954 és 90 között a mezőgazdasági dolgozók aránya 54-ről 15 százalékra esett vissza; az iparban foglalkoztatottaké 22-ről (az 1970-es 44 %-os csúcsot követően) 38 százalékra nőtt; a harmadik szektoré pedig a legjobban: 24-ről 47-re emelkedett. A városlakók aránya elérte a 62 százalékot.

A jövedelmi viszonyok tartósan és nagy mértékben javultak. 1950 és 90 között *megnégyszereződtek a reáljövedelmek*. A felső és alsó jövedelmi tized közti különbség jó ideig csökkent (1962 és 82 között 5,8-szeresről 3,8-szorosra), majd újra nőtt (1990-ig hatszorosra). A "gulyáskommunizmusként" aposztrofált időszakban jelentősen növekedett az élelmiszerfogyasztás (hús, zsír, cukor), és javultak a lakásviszonyok (házgyári összkomfortos panel, kalákában épített családi ház). Sokan vásároltak hétvégi telket, szinte minden családnak volt tévéje, egyre többnek autója, általánossá lett a háztartási gépek használata (hűtő-, mosógép, porszívó). Ehhez hasonló hosszú, nyugalmas gyarapodási időszakot keveset találunk a magyar társadalom viszontagságos történetében. A reális értékelés végett azonban nem árt mindezt kiegészíteni pár összehasonlító adattal. 1985-ben egy automata mosógépért

egy átlagos amerikai munkavállalónak 50 órát kellett dolgoznia, egy olasznak 67-et, egy magyarnak 407-et. Egy videomagnó ára egy amerikainak 52 óra, egy osztráknak 193, egy magyarnak 2133!

Az anyagi gyarapodás egyre több megfeszített, *önkizsákmányoló túlmunka* révén csak volt lehetséges. 1970-ben egy átlagos magyar férfi heti 98 percet dolgozott a fő munkaidején túl, 1990-ben már 231-et. A lakóhelyüktől távoli munkahellyel rendelkező "ingázók" aránya elérte a 24 százalékot. Mindezért rendkívül *súlyos társadalmi árat kellett fizetni*. Magyarország világelső lett az öngyilkossági mutatók alapján, égetett szeszfogyasztásban a második, a májzsugorban elhunytak aránya szerint az első. A férfiak várható életkora az 1966-os 67,5 évről 1990-re 64,5-re csökkent (miközben a nyugati társadalmakban folyamatosan nőtt és meghaladta a 75 évet)! Terjedt a depresszió, a neurózis; a házasságok 42 százaléka válással végződött. Törés állt be a demográfiai mutatók tekintetében is, megállt a népesség növekedése, és elindult a gyorsuló fogyás (1949: 9,2; 1980: 10,7; 1990: 10,3 millió). A gyermekgondozási segély (gyes), majd a gyermekgondozási díj (gyed) bevezetése csak ideiglenesen tudta megállítani ezt a (különben minden modern társadalomra jellemző) tendenciát.

A magyar társadalom *etnikai* értelemben csaknem homogénné vált, a nemzetiségiek aránya 1,2 százalékra csökkent. A dinamikus népszaporulat miatt jelentősen nőtt viszont a *cigányság* létszáma, arányuk elérte az 5 százalékot.

14. A rendszerváltozás hatása a magyar társadalomra

A rendszerváltozás (akárcsak egykor a polgári átalakulás) *rendkívül összetett*, a társadalom valamennyi szféráját átható, hosszú folyamat (ezért nem helyes a mozzanatos jelentésű "rendszerváltás" szóval megnevezni). A gazdaság átalakulása -- melynek tartalma: *az állami tulajdonú tervgazdaság helyén a magántulajdonos piacgazdaság kialakulása* -- 1988-ban kezdődött a magánosítást elindító társasági törvénnyel, s valamikor a '90-es évek második felében tekinthető nagyjából befejezettnek a privatizáció tömeges lezajlása, a piaci intézményrendszer kiépülése, a magyar gazdaság szerkezeti átalakulása és nyugati piacokra történő átállása nyomán. A politikai rendszerváltozás -- *a pártállami diktatúra helyébe lépő többpártrendszerű parlamentáris jogállam megteremtése* -- a többpártrendszer 1988-89-es létrejöttével kezdődött, az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal '89 őszén kötött, az új alkotmányos rendszert létrehozó megállapodásával folytatódott, s '90 tavaszán, a szabad választások nyomán megvalósuló hatalomváltással fejeződött be. Legalább is belpolitikai

téren. Mert a külpolitikai rendszerváltozás -- *az ország szuverenitásának visszaszerzése, a keleti hatalmi alárendeltségből való kiszabadulás és a nyugati szövetségi rendszerbe történő integrálódás* -- a szovjet csapatok 1991-es kivonásán, a Varsói Szerződés felszámolásán, az 1999-es NATO- és a 2004-es Európai Uniós csatlakozáson keresztül valósult meg. Eközben természetesen alapvetően *átrendeződtek a magyar társadalom viszonyai*, továbbá megindult egy *szellemi-mentális-morális átalakulás*, amely az eddig említetteknél hosszadalmasabbnak és bonyodalmasabbnak ígérkezik.

A rendszerváltozás a magyar történelem legnagyobb horderejű átalakulásainak egyike: jelentősége csak a Szent István-i államalapításhoz, illetve az 1945 utáni szovjetizáláshoz fogható. Lényege így summázható: *a magyar társadalom ezeréves európai útja, majd félszázados ázsiai erőltetett menete után újból visszatért az európai fejlődés nyomvonalára*.

A lezajlott *gazdasági-társadalmi változások* méreteit jól tükrözik az alábbi adatok: 1989-ben a GDP 80 százaléka származott az állami szektorból s csak 20 a magánszférából. 1997-re megfordultak az arányok, állami szektor: 30 %, magán: 70 %. 1990-ben még a munkavállaók 95 százaléka állt állami alkalmazásban, az évtized közepére ők kerültek kisebbségbe. Ha csak a vállalati szektort nézzük, 1992-re 33, 1997-re 7százalékra zuhant az állami alkalmazottak részesedése. A mezőgazdaságban pár év alatt lezajlott a magyar történelem legnagyobb tulajdonosváltása: a téesz-földek aránya 72 százalékról 22-re zsugorodott.

Ezek a roppant változások *súlyos terheket* róttak a magyar társadalomra. A csődbe jutott, korszerűtlen, energiafaló, versenyképtelen, nehézipari túlsúlyú szocialista gazdaság a KGST és a keleti piacok összeomlása után egy nagyszabású szerkezet- és piacváltás keretében integrálódott a világgazdaság rendszerébe. A világpiac kegyetlenül pontos mérlegén: a kamatok, az árfolyamok, a cserearányok mutatói szerint a magyar *nemzeti vagyon* értéke körülbelül 50 százalékkal *devalválódott* egy szűk évtized leforgása alatt. (A második világháború okozta -- drasztikus és látható rombolásban megmutatkozó -- vagyonvesztés "csupán" 40 százalékosra volt tehető.) A GDP szintje 18 százalékkal esett vissza 1989 és 93 között (ez több, mint amit a két háború közti gazdasági világválság idején mértek). A mezőgazdasági termelés visszaesése 35 százalékos volt. A *reáljövedelmek* 25, a reálnyugdíjak 31 százalékkal csökkentek. A legfelső és a legalsó jövedelmi decilis közti különbség hatszorosról kilencszeresre nőtt. Hirtelen újra megjelent és súlyos méreteket öltött az előző évtizedekben ismeretlen *munkanélküliség*: a csúcsponton elérte a 13 százalékot. A társadalmi-politikai szabadsággal és a megnyíló országhatárokkal együtt olyan nemkívánatos jelenségek terjedése előtt is szélesebbre nyílt az út, mint a szervezett (nemzetközi) bűnözés és a drog. Az

átalakulás iránt megalapozatlan illúziókat tápláló, a rászakadó terhekre (elsősorban lelkileg) felkészületlen magyar társadalom zömében súlyos csalódásként élte meg a rendszerváltozást és annak következményeit. A négyévenkénti demokratikus választások eredményeképpen eddig minden alkalommal távozni kényszerült az épp hivatalban lévő kormány. Egy 1995-ös nemzetközi felmérés szerint a megkérdezetteknek csupán 27 százaléka vélte úgy, hogy az új *rendszer* (tehát nem csupán az életviszonyok, hanem a gazdasági-társadalmi-politikai berendezkedés!) jobb a réginél.

Kérdés, hogy érdemes-e egyáltalán magyar társadalomról beszélni, s nem helyesebb-e többes számban: "társadalmakat" mondani. Bogár László szerint a rendszerváltozás nyomán Magyarországon valójában három, egymástól elkülönülő társadalom jött létre: egy *helyi globális elittársadalom*; egy a modern gazdasági folyamatokból menthetetlenül kiesett *roncstársadalom* és egy a kettő között megkapaszkodni akaró, de jelentős részben leszakadó *középtársadalom*.

A legfölül elhelyezkedő réteg távlatilag is rendelkezik azokkal a materiális és szimbolikus javakkal, információs és kapcsolati tőkékkel, amelyek esélyt adnak számára helyzete folyamatos javítására, s egy nyugatihoz hasonló életvitel feltételeinek tartós megteremtésére. Ez a vékony réteg társadalmilag is (zömmel jól képzett, viszonylag fiatal, hasznosítható szak- és nyelvtudással rendelkező emberek), valamint földrajzilag is (főként Budapest és az észak-nyugat-magyarországi sáv) a multinacionális cégek helyi érdekeltségeihez, illetve rajtuk keresztül a globális piachoz kapcsolódik.

Az alul található roncstársadalom helyzete többféle értelemben is nyomorúságosnak mondható. Ide tartozik a cigányság nagy része, a Kelet-Magyarország kistelepülésein és más elmaradott vidékeken élő időskorúak, tartósan betegek és rokkantak döntő hányada. Többségükben nincs esélyük arra, hogy valaha jobb létfeltételek közé kerüljenek, mivel bizonyosan képtelenek ledolgozni azokat a roppant anyagi és szellemi hátrányokat, amelyek elválasztják őket a működőképes társadalom és gazdaság világától. Ezek a rétegek nem tudják kivenni a részüket a társadalom terheinek viseléséből, sőt maguk jelentenek állandó terhet mint a segélyből élők tömege s részben mint a bűnözés hátországa.

Az egymástól roppant távolságra elhelyezkedő helyi globális elittársadalom és a roncs- vagy törmeléktársadalom közti térben találhatók mindazok, akiknek nem sikerült ugyan az elitbe jutniuk, de nem is süllyedtek le a roncsok közé. Helyzetük és státusuk változatos. Közös jellemzőjük, hogy nagy erőfeszítés és önkizsákmányolás árán keményen küzdenek a feljebb jutásért, a maguk és családjuk helyzetének stabilizálásáért, a lecsúszás elkerüléséért. Jellemzően a valamennyire még hasznosítható anyagi és tudástőkével

rendelkezők, a bérből és fizetésből élők, az olykor kényszerből vállalkozóvá lett, döntően vidéki középrétegek társadalma ez. Az elmúlt évtized őket próbálta meg a leginkább, ők voltak a megszorítások fő vesztesei s a társadalmi terhek (adófizetés) fő hordozói.

Ha mégis visszatérünk az egyes számú fogalomhasználathoz, akkor a magyar társadalom jellemző *átlagszámai* a 2000-es adatok szerint a következők: a népesség száma 10 millió 44 ezerre csökkent (az élveszületések száma 95 ezer, a halálozásoké 143 ezer). A házasságkötések száma 45 500, a válásoké 26 000 volt (57 %). Az ún. *teljes termékenységi arányszám* (az egy férfira és egy nőre jutó születések száma): *1,3*, ami további rohamos fogyást előlegez. Ez hosszabb távon a fiatalabb nemzedékek, az adó- és járulékfizető új gazdasági szereplők arányának súlyos csökkenése, valamint az eltartott idősek számának növekedése okán a nagy ellátórendszerek (nyugdíj, társadalombiztosítás) összeomlásával fenyeget.

A *demográfiai válság* mellett a magyar társadalom másik nagy perspektivikus problémája a *cigánykérdés*. Az imént zömmel a roncstársadalom jellemzőivel leírt, demográfiai szempontból egyelőre igen dinamikus réteg arányának várható jelentős növekedése a jövőben a legsúlyosabb konfliktusokkal fenyeget, ezért (a mostani gyakorlattal szemben) a legkomolyabb problémakezelést igényli.

Ajánlott olvasmányok

Bódy Zs.: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettős-társadalom koncepciójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár,* 2007. 3. sz. 3-15. o.

Gerschenkron, A.: *A gazdasági elmaradottság – történeti távlatból.* Gondolat, Bp., 1984.

Gyáni G. - Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 1998.

Péter L.: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? In. U.ő: *Az Elbától keletre*. Osiris, Bp., 1998. 148-186. o.

Szűcs J.: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.

Valuch T.: *Magyarország társadalomtörténete a XX. sz. második felében*. Osiris, Bp., 2001.

A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA VÁZLATA

Prof. Dr. Csepeli György

Bevezetés

„Az ember meghatározatlan állat” – mondja Nietzsche, s ezzel a szép gondolattal indítjuk bevezetőnket a társadalomtudományok egyik ágába, a szociálpszichológiába. Az ember meghatározatlanságában a nem sajátosságát kell látnunk, mely történelmileg-társadalmilag változó, negatív és pozitív következményeivel együtt egyre tökéletesedő rendben vált meghatározásba.

„Az ember a társadalmi viszonyok összessége” – mondja Marx, s ez már több mint szép gondolat, mert egyúttal arra is utal, hogy az ember meghatározási folyamatának színtere a társadalom, mely Janus-arccal fordulva felénk, egyszerre tűnik megváltoztathatatlan természeti viszonynak és a változtató akarat könnyű prédájának. Az igazság nem egyszerűen középen van e két véglet között, hanem egyszerre tartalmazza mind a kettőt. A szociálpszichológia izgalma éppen onnan való, hogy az objektivitásba kényszerített szubjektivitást, ezt a sajátosan történelmi-társadalmi képződményt, mintegy születési állapotában, azaz egyének egymás közötti kapcsolataiba ágyazva szemléli.

A következőkben utazásra hívom az olvasót a szociálpszichológia néhány fejezetébe.

1. Az interakció világa

1. 1. Az interakció

Nézzük meg azt a legelemibb történést, mely lehetővé teszi, hogy az egyének egymás közti kapcsolatai egyáltalán megszülethessenek. Ha valamilyen egyszerű feladatot adunk valakinek, lehet az tésztaszeletelés, favágás vagy súlyemelés, szóval bármi, amit egyedül is el lehet végezni és nem igényel túlzott begyakorlást, azt fogjuk látni, hogy az illető egy bizonyos állandó szint körül fog teljesíteni átlagosan. Merőben megváltozik ez a helyzet, ha ugyanezt a feladatot más egyének társaságában kell végeznie. Akárcsak nézőként legyenek jelen mások, az illető teljesítménye szemmel láthatóan megnő, mintha serkentőszert szedett volna be. Méginkább nő a teljesítménye, ha mások is ugyanazt a foglalatosságot végzik, mint ő, ebben az esetben a résztvevők mindegyike átlagosan kiugróbb teljesítményre képes, mintha külön-külön végezte volna el az adott feladatot. A hétköznapi életben számos esetben tanúi lehetünk

ennek a jelenségnek, kezdve azon, hogy a bevásárlás, a közlekedés, a munkahely egyes kritikus történéseit másképpen éljük át, sokkal aktívabbak vagyunk, ha többen is jelen vannak, akiknek meg tudjuk mutatni, hogy mire vagyunk képesek, de a futballmeccseknek is teljesen más a hangulata, ha feldühödött szurkolótábor veszi körül a pályát, szemben az ürességtől tátongó nézőtérrel. A számosság, sok ember együttes jelenléte megkönnyíti reakcióinkat, főként azokat, amelyek kimutatása nem igényel előzetes és bonyolult felkészülést, valamint azokat, amelyek érzelmek kifejezésével kapcsolatosak. A társas kölcsönhatásnak, vagyis a szociális interakciónak ez a jelenség a legelemibb szintje, melyet a kísérletező szociálpszichológia már a múlt század végén felismert.

Van azonban ennek az elemi interakciónak egy gátló hatása is, mely éppen ellenkező hatásban nyilvánul meg. Pl.: lámpalázas színész, rosszul felelő gyerek az iskolában.

Mások jelenlétének értelmében vett interakció, a társas kölcsönhatás, akkor serkenti, könnyíti a viselkedést, ha jól begyakorlott vagy nagyon egyszerű feladat teljesítéséről van szó. Az interakció a viselkedésbeli függőségen túlmenően alapvetően a jelenlét fogalmán nyugszik. Ez viszont már nem redukálható a pusztán mérhető összefüggésekre, mert társadalmilag és történelmileg konkrét tényezők határozzák meg azt, hogy kit észlelünk jelenlevőnek a körülöttünk levő személyek közül, és kit nem. A jelenlétet feltételező interakció a gyilkosságtól a kalapemelésen át a szeretkezésig szinte mindent felölel, ami csak két-vagy több ember között egymás figyelembevételével történik. Éppen ezért kerülnek a szociálpszichológia irányzatai közül előtérbe egyre inkább azok, amelyek az interakció módszertanát vizsgálják azt kutatva, hogy az emberek egymás közti viselkedései milyen szabályszerűségek szerint mennek végbe. Szabályszerűségen persze nem holt törvényt, hanem alkotó módon alkalmazott „interakciós nyelvet” értenek, mely bizonyos elemeket és azok kombinálását lehetővé tevő szabályokat tartalmaz. Itt csak az „interakciós nyelv” néhány legfontosabb alapelemét említhetjük meg. Ezek sorában az első alapelem az „én”, kinek fogalmához szorosabban hozzá tartozik a „másik”, mint azt gondolnánk. Az „én” kialakulása a korai gyermekkor fejleménye, mely a gyermekkel tartós kapcsolatban álló „jelentős személyek” hiányában elképzelhetetlen. Az „interakció nyelvének” harmadik fontos eleme a helyzet, melyben a felek érintkeznek egymással.

Vizsgáljuk meg először a számosságot. Ha az egyén igen nagyszámú ember társaságában tartózkodik, akkor áttekintése, önmaga helyzetének a tudata, önmagáról mint személyiségről alkotott képe mintegy kárt szenved, nem lévén szilárd viszonyítási alap a lába alatt. Ebben az esetben sodródik, a többiek cselekvésére hagyatkozik, tömeghelyzetbe kerül, ahol saját individuuma, saját individuális viselkedése elveszíti azt a viszonylagos önállóságot,

melyet más helyzetekben élvez. Ha kisebb számú ember közé kerül, akiket bizonyos szempontok szerint már csoportosítani képes maga körül, például elhelyezkedés, szín vagy egyéb látható jel szerint, akkor saját helyzetéhez képest már viszonyítani tud, ezáltal szervezett csoporthelyzetbe kerül. Fontos megjegyezni, hogy leginkább olyan helyzetekben éli át az egyén ezt az élményt, ahol a viszonyítás alapja nem több kilenc egységnél és általában nem kevesebb ötnél.

A páros helyzetek a társas kölcsönhatás jelenségének szinte valamennyi szintjét, elemét tartalmazzák. Két személy már világos képet alkothat egymásról, az időbe vetítve kapcsolatukat alaposan megismerhetik egymást, ami szüntelen alkalmazkodással járó sajátos, csak a résztvevők számára áttekinthető világ megteremtését jelenti, A páros helyzetek jól mutatják a társas kölcsönhatás lényegét: a kölcsönös függőséget a viselkedés, a gondolkodás és az érzések szintjén.

A társas kölcsönhatás legteljesebb előfordulása, ha a résztvevők személyi szempontból sem függetlenek egymástól ellenkezőleg, kölcsönösen függenek, egymásrautaltságuk kölcsönös.

Általánosságban annyit mondhatunk, hogy a társas kölcsönhatások megszilárdulása, intézményesülése attól függ, hogy mennyire eredményes az együttesen folytatott tevékenység, mennyire érdemes a résztvevőknek kölcsönhatásban maradni.

1. 2. Kommunikáció

Az együttélés talaján sajátos függőség jön létre a társadalom tagjai között, közösen átélt sors, melynek lényege az, hogy a szituációt a szituációban résztvevő- legalább potenciálisan résztvevő – tagok közel egyformán értelmezik. A kommunikáció – melynek töve a latin „communis” (közös) szó – ennek a közös értelmezési lehetőségnek a biztosítását jeleni. Lényege, hogy az interakciós felek a körülöttük, valamint a bennük zajló történéseket egy önkényesen kialakított rendszer segítségével egymással közölni képesek, s ily módon szabályozzák egymás viselkedését. A közlési rendszer alapelemei a jelek és a jelek használatának szabályai. Jel bármi lehet, ami a jelek használói számára nemcsak önmagával azonos, hanem még valamire utal. Hogy mire utal, az megegyezés kérdése. Vannak természetes jelek, ezek természeti történések, melyeket használóik jellé alakítottak át, ez a jelhasználat legkezdetlegesebb formája. Vannak ábrázoló-típusú jelek, melyek képi megjelenítésben még utalnak az eredetire. Legfejlettebb formájuk a képírás. Végül vannak feltételes jelek, amelyek jelentése már csak használóiktól függ. Eredeti mivoltuk nem utal

semmire ilyenek a betűk. Ezekből a jelekből lehet a legrugalmasabb, a legbonyolultabb jelrendszereket létrehozni, ilyen jelekből áll a beszélt nyelv is. A hétköznapi kommunikáció során információ csere zajlik, szükség van egy adóra, egy vevőre, egy csatornára vagy közegre, mely az adót- és a vevőt összeköti, egy hírre vagy információra, melyet az adó a csatornán keresztül a vevőnek eljuttat, és végül valamilyen eszközre, azaz kódra, melynek segítségével a hírt olyan állapotba lehet juttatni, hogy az adó bejuttassa azt a csatornába és a csatorna másik végén elhelyezkedő vevővel tudassa. A ma embere a hétköznapokba beleszületve készen találja a gesztusok, a testtartások, az arckifejezések, az öltözködés, és nem utolsósorban a beszéd kódjait, ezeket nem kell külön kitalálnia, hanem elég, ha elsajátítja őket. A társadalmi interakcióban megvalósuló kommunikáció sajátosságai egyrészt a kódok sokféleségével, másrészt azok hagyományozottságával magyarázhatók. Hozzá kell tennünk, hogy az ember nem öröklés, hanem tanulás útján jut hozzájuk. A kommunikációban nem mindegy az sem, hogy a rendelkezésünkre álló kód milyen elemeit használjuk fel. Ugyanazt a gondolatot sokféleképpen ki tudjuk fejezni. Egy hétköznapi közlési helyzetben a közlő szándéka a tartalom kulcsa, mely többnyire közvetlen módon nem jut kifejezésre. A közlő szempontjából nem fölösleges a vevő ismeret, hiszen tudnia kell, hogy mivel érhet el hatást. A közlés bármelyik szereplője szeméből nézzük a hétköznapi közlési helyzeteket, három típus jól elkülönül. Az első típus a tulajdonképpen szándék nélküli, véletlenszerű közlés. Ha a fürdőszobában borotválkozás közben fütyörészünk, ez is önkéntelen kommunikáció. A második típusba a kifejező kommunikáció tartozik. Ez a leggyakoribb hétköznapi közlési helyzet. Végül megemlítjük a harmadik típust, a célirányos kommunikációt, amikor a közlés révén valamit el akarunk érni, valamilyen tevékenység együttes lefolytatását lehetővé akarjuk tenni.

1. 3. Meggyőző közlés

A meggyőzés eszköze az emocionális és a racionális ráhatás egyaránt lehet. Úgy találták, hogy ha a közlés emocionális feszültséget vált ki a befogadóból, és ezt a feszültséget még ugyanazon közlés folyamatában csökkenteni lehet, akkor különösen erős a közlés hatása. A racionális meggyőzésnél a közlés szerkezetére kell ügyelnünk. Egyszerűbb témáknál az ismételgetés is elegendő, a fontos csak az, hogy a meggyőzést célzó mondandó vagy a közlés elejére, vagy a közlés végére kerüljön . A közép-pozícióban hallottak vannak ugyanis a legjobban kitéve a felejtésnek. A közlemény gondolati felépítésében kétféle mintát lehet követni. Az egyik változat az egyoldalú érvelés, ebben az esetben csak a saját érveinket

sorakoztatjuk fel, figyelmen kívül hagyva a lehetséges ellenérveket. Ez a módszer olyan személyekkel szemben eredményes, akik álláspontjukban ingatagok, vagy az adott kérdésben tájékozatlanok. A másik változat a kétoldalú érvelés, amikor a közlés az ellenérvekre is kitér, de megfelelő csoportosítással biztosítja a saját érvelés túlsúlyát. A kétoldalú érvelés módszere a miénkkel ellentétes véleményű személyek meggyőzésére alkalmas.

1. 4. Más személyek megismerése

Valószínűleg nem tévedünk, ha a személyek megismerésének alapfeltételeként azt a követelményt jelöljük meg, hogy a kapcsolatban álló felek egymás személyét illetően bizonyos alapvető azonosság feltételezéséből induljanak ki, egyszóval emberként ismerjék el egymást csakúgy, mint önmagukat, függetlenül attól, hogy esetleg megölni szándékozzák vagy kereskedni akarnak vele, vagy éppen intim kapcsolat létesítésére készülnek. Nem beszélhetünk általában vett emberi interakcióról és kommunikációról, következésképpen nem beszélhetünk az emberről sem általában, mint a megismerés tárgyáról. Az ember kitüntetett észlelési tárgy- de csak abban az esetben -, ha rendelkezésünkre áll valamilyen minta, melybe a másikat beleillesztve a magunk emberi voltának ismérvei szerint tudjuk őt azonosítani. Ha egy-egy személyt statikusan akarunk megismerni, azaz kizárjuk teteit és szavait, melyekkel számos jellemző helyzetben bizonyíthatná, hogy milyen is ő gyakorlati valóságában, akkor igen keveset tudhatunk meg róla. Gondoljuk meg, hogy egy képeslapban hány személyről alkotunk benyomást pusztán fénykép, azaz arcforma, frizura, arckifejezés, öltözet stb. alapján, és ez a benyomás voltaképpen mennyire szegényes. A jellem, az érzések, a vágyak tekintetében teljesen tanácstalanok lehetünk ilyen és más statikus megismerési helyzetek esetén. A személyek szorosan vett objektív megismerése lehetetlen feladat, hiszen azok a pszichológiai történések, melyek összességének ismeretében azt mondhatjuk, hogy ismerjük aszóban forgó személyt, gyakorlatilag végtelenek, különösen, ha számba vesszük a lehetőségeket is. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen értelemben vett megismerésre nincs szükség, elégségesek azok a redukált ismeretek is, melyek megszerzésére a hétköznapi életben más személyekre vonatkozóan lehetőségünk van. Az egyik redukciós szempont maga a helyzet, amelyben a személy észlelésére sor kerül. A megismerésnek másik lényeges redukciós szempontja, az értékelés. Általában egész hétköznapi környezetünk észlelésére jellemző az a tendencia, hogy szeretnénk előrelátni a történéseket, szeretnénk felkészülni a holnapra és a holnaputánra. Ez csak úgy érhető el, ha igyekszünk környezetünk állandó változatlan elemeit felkutatni. Mivel környezetünk legfontosabb alkotó tényezőit más

személyek alkotják, kézenfekvő, hogy az ő vonatkozásukban jelentkezik legfeltűnőbben ez a stabilizációs tendencia, mely nem mentes az önkényességtől sem Arra törekszünk, hogy a környezetünkben levő személyek vonatkozásában stabil és rendezett értékelésekkel rendelkezzünk, azt akarjuk, hogy a jó- és rossz személyek egyértelműen és megbízhatóan váljanak el már észlelésünk szintjén is, mint olaj a víztől. Hétköznapi életünkben igen nagy jelentőségük van a személyészlelés törvényszerűségeinek, a szándéktulajdonításnak, a helyzet észlelésének, a tulajdonságok szerveződésének a benyomásban, valamint a stabil értékelési szempontok keresésének. Ezek nélkül aligha volnánk képesek életünk folyamán bekapcsolódni a társadalmi együttélés tágabb hálózatába, a személyközi kapcsolatokba és a csoportalakzatokba.

1. 5. Sztereotípiák

Az emberek egyik legelemibb társadalmi tapasztalata, hogy csoportosulásokban élnek. Milyen módon alkotnak képet maguknak ezekről a csoportokról? Hogyan igazodnak el a hétköznapi szemszögből mintegy „erdőnek” tűnő társadalomban? Milyen térképeket használnak? Különböző elnevezések alapján csoportokat különítünk el a környezetünkben, az együvé tartozó dolgok közötti különbség szemünkben csökken, míg a különneműek közötti különbség a szemünkben nő. A csoport megismerésének első sajátossága a túlzás, melynek az a funkciója, hogy megkönnyítse az eligazodást, a további különbségtevést. A túlzás alapja azonban nem logikai, hanem érzésbeli. Igen könnyen észrevehető tény, hogy valakinek jókedve van vagy rossz kedve. Aki jókedvű, az szomorkodik, esetleg sír. Ha külön-külön egymás után látunk jókedvű, mosolygó embereket, akkor, ha utólag kell megmondanunk, hogy összességében mennyire jókedvűek ezek az emberek, sokkal alacsonyabbra becsüljük ezt, mintha együttesen látjuk őket mosolyogni vagy nevetni. Ugyanez érvényes a hangra is. Ez például az oka annak, hogy a rádió kabaréműsorainak gyengébb poénjai után is bekeverik a közönség fergeteges nevetését, tapsát. Ezáltal a hallgatókban a nagy siker benyomása jön létre. Hasonló jelenségeket nap mint nap tapasztalhatunk, s a tömeges vagy a csoportos méretű érzelmi megnyilvánulásokat mindig hangsúlyosabban éljük át, mintha azokat személyenként külön-külön tapasztaljuk. Van az érzésbeli túlzásnak egy másik forrása is, részvételünk a csoportban. Ha csoportban érezzük, gondoljuk ugyanazt, akkor sokkal megragadóbb az érzésünk, gondolatunkban jobban hiszünk, mintha egyedül lennénk. Megismerésünk a csoporton belüli különbségeket mérsékeli, a csoportok közötti különbségeket növeli. A csoportról alkotott túlzott és leegyszerűsített képeinket általánosnak

tartjuk, még akkor is, ha azok nem alapulnak széles körű tapasztalati alapon. Érvényükben általában nem kételkedünk, nem korlátozott ismereteknek tartjuk azokat, hanem tényeknek. Általános érvényűnek vélt túlzáson alapuló leegyszerűsített képek élnek a fejünkben bizonyos dolgokról ezeket a képeket nevezzük sztereotípiáknak. Hogyan jön létre ez a vélt tapasztalati alap? Az egyik mód a kirívó, elszigetelt esetekkel való találkozás, az eleve torz valóságalap. Az olasz operák, Mario Lanza, Gigli, a velencei gondolások stb. alapján könnyen adódik a következtetés, az olaszok muzikális lények. A tapasztalati alap másik eleme a ténylegesen létező csekély különbségek felnagyítása. Ha svédek átlagos testmagassága ténylegesen különbözik mondjuk a lengyelek testmagasságától, ez a sztereotípiában különösen éles megvilágításba kerül. A harmadik elem abból a sajátosságból adódik, illetve származik, hogy sztereotípiáink nagy része mások által közölt, hallott, olvasott anyagon alapul, melyeknek maga a helyzet, melyben tudomásunkra jutnak, kölcsönöz hitelességet. Sztereotípiáink hasznos, megismerő szerepe könnyen a visszájára fordulhat, megakadályozhatják más csoportok, nemzetek, korcsoportok, tájegységek igazi megismerését.

1. 6. Attitűdök

Nietzsche már a modern szociálpszichológia megszületése előtt zseniálisan rátapintott a hétköznapi helyzetek egyik leggyakoribb megismerési módjának, az attitűdök segítségével való tájékozódásnak a sajátosságára: amikor véleményt nyilvánítunk, állást foglalunk számos kérdésben, és erőnek erejével a saját álláspontunkra hivatkozunk, de valójában nem a mi ítéletünkről van szó, hanem csak arról, hogy addigi életünk sokszor előttünk is rejtett sodrában mire tanítottak meg bennünket. Egyszóval, hétköznapi megismerésünk – és erre már a sztereotípiáknál utaltunk – nem annyira saját eredeti tevékenységünk eredménye, mint inkább másoktól szerzett sémák alkalmazása. Attitűdjeink ezeknek a hétköznapi megismerési sémáknak a pszichológiai alapját képezik. Hétköznapi helyzetekben vonzások és taszítások örvényében élünk, környezetünk egyes elmeit szeretjük, más vonásaival elégedetlenek lévén gyűlöljük és számos olyan tárgy, személy, csoport van életünkben, mely iránt legfeljebb közömbösségre futja. Attitűdjeink rendszere biztonságot tesz lehetővé a számunkra. Nyilvánvaló, hogy beállítódásaink nem egyes egyedül tőlünk függetlenül teszik lehetővé ezt az elemi tájékozódást, hanem egyrészt gyermekkori tanulásunktól függenek, attól, hogy mikor, milyen vonatkozásban tapasztaltunk sikert vagy kudarcot, másrészt, adott környezetünk elvárásaitól, azaz attól, hogy éppen létező környezetünkben mit tartanak helyesnek, mit tartanak helytelennek. Az attitűd lényeges eleme a választás, melyet azonban

nem pusztán gondolkodási tevékenység, mérlegelt és előzetesen beszerzett információ begyűjtése előz meg, hanem érzés, melynek eredete a társadalmi környezet, amelyben élt vagy él. Az attitűdnek iránya van, mégpedig aszerint, hogy milyen érzés, szeretet vagy utálat képezi a magját. Az érzések erőssége változhat, innen az attitűdök intenzitása. Az attitűdök és az attitűdök dinamikája végső soron hasznos szerepet játszanak hétköznapi viselkedésünk vezérlésében, de életünk igazi választásaiban (melyből nincs sok) nem árt a „bennünk lakozó istenekre" hagyatkoznunk: értelmünkre és tényleges tapasztalatunkra.

1. 7. Utánzás

Utánzásnak nevezzük azt a viselkedést, amelyet a személy nem önállóan épít fel, hanem bizonyos mintát véve alapul, másolás útján valósít meg. Utánzásra mindig olyan esetekben kerül sor, amikor az egyén számára kisebb erőfeszítést jelent egy bizonyos eredmény elérése érdekében utánozni, mint eredetit alkotni, eredeti viselkedést megvalósítani. Az eredeti viselkedést a többség viselkedésétől eltérő viselkedésként határozhatjuk meg Induljunk ki abból a helyzetből, amely a legegyszerűbb utánzás esete, az úgynevezett ragály-utánzás. Az elnevezés utal ennek az utánzási formának a sajátosságára, hogy szinte ösztönös erővel fut végig az embereken, nem hagyva még arra sem időt számukra, hogy meggondolják, van-e egyáltalán értelem az utánzásnak, annyira kicsiny erőfeszítésükbe kerül pl.: ásítás, nevetés, taps. Az utánzás segítségével kivezető utat is találhatunk valamilyen helyzetből, ahol tanácstalanul állunk nem tudjuk, mit tegyünk. Ebben az esetben nem a ragályutánzás spontaneitásával cselekszünk, hanem a helyzet mérlegelése után jutunk arra az elhatározásra, hogy utánzás révén oldjuk meg a dilemmánkat. A ragályszerű utánzás, valamint a dilemmamegoldó utánzás egyszerű formáinál összetettebb forma a modellkövető utánzás. A modellkövető személy szempontjából nézve ezt az utánzási formát, a legfontosabb az, hogy a személy megfigyelhesse a modellt, indíttatást érezzen magában a megfigyelésre, visszaemlékezzen tapasztalataira és viselkedésében ténylegesen vissza is tükröződjék mindez. A fiúgyermek például leginkább az apját tekinti modellszemélynek, az ő viselkedésének követésére érez magában indíttatást. A modell felszólító jellege befolyásolja z utánzást. Általában a fontosnak, jelentőségteljesnek elismert modell inkább csábít utánzásra, mint a jelentéktelen, presztízs nélküli modell. Nem szükséges a modell minden egyes mozdulatának, megnyilvánulásának utánzását megerősítésnek kísérnie ahhoz, hogy a modell teljes viselkedése utánzóra találjon. Elég néhány viselkedés utánzatát közvetett vagy közvetlen úton megerősíteni, és az utánzó a többi viselkedést is leutánozza.

1. 8. Személyközi kapcsolat

Hétköznapi életünk talán legkézenfekvőbb realitása más emberekkel létesített személyes kapcsolataink léte vagy hiánya. Személyes kapcsolatait általában mindeni maga választja meg, és a választás annyira öntörvényűnek, véletlenszerűnek, kiszámíthatatlannak tűnik számunkra, hogy szinte tudomásul sem akarjuk venni azt, hogy ezen a területen is törvényszerűségek, meghatározó tendenciák vannak. Egy kapcsolat kialakulását interakció, kommunikáció előzi meg, melyet a szóban forgó személyről alkotott benyomás kiépülése kísér. Személyes kapcsolataink döntő elemét képezi a választás, a saját magunkban kiérlelt döntés, mely a dolog természeténél fogva számos olyan elemet tartalmaz, melyek előzetes számbavételére nincs mód. A találkozás, az ismerkedés, egymás próbálgatása, a kapcsolat saját örömeinek, kudarcainak együttes megélése, egyszóval kapcsolataink története számos tényezőjében egyed egyedül tőlünk függ. A személyes kapcsolatok másik meghatározójaként meg kell említenünk ezeknek a kapcsolatoknak a társadalmi meghatározottságát, mely alatt nem egyszerűen azt értjük, hogy személyes kapcsolatot csak társadalmilag érett, a társadalmi viselkedés eszközrendszerét ismerő és alkalmazni kívánó személyek képesek egymással létesíteni, hanem azt is a társadalmi meghatározottságok közé kell sorolnunk, hogy az emberek a társadalomban elfoglalt helyzete, lakóhelye, családi háttere, vagyoni helyzete, iskolai végzettsége, foglalkozása, életkora bizonyos kapcsolatokat valószínűsít, míg másokat kizár. Sokan talán arra következtethetnek, hogy abszolút tökéletesnek kell lennie annak, aki könnyen akar kapcsolatokat létesíteni másokkal, hiszen ha abszolút tökéletes, akkor számtalan előnnyel rendelkezvén, szinte mindenki számára vonzó lehet. A valóságban szó sincs erről – és elsősorban nem azért, mert nincsenek abszolút tökéletes emberek. Természetesen nincsenek, de a személyes észlelésben megnyilvánuló túlzás ezen könnyen segít, tehát hajlamosak vagyunk tökéletes emberek látására. Ezek az emberek azonban az átlagosnál nehezebben létesítenek kapcsolatokat, tökélyük inkább taszít, mint vonz. A szabadnak érzett választás helyzetében megvalósuló személyközi kapcsolatoknak a hasonlóság és az ellentét csak formai elemét képezi, fontosabb a tartalmi kérdés, a kapcsolat sikere, azaz kölcsönösen kielégítő volta.

1. 9. A szerep

A szerep szónak a hétköznapi jelentése minden bizonnyal a színpadi viselkedéssel kapcsolatosan alakult ki. Köztudomású dramaturgiai tény, hogy a drámában a szereplők egymáshoz való viszonyai nélkül nincs értelem az egyes hősök szerepeltetésének, viszonosság vagy viszonzatlanság a hősök személyiségének alapvető meghatározója a színpadon. Az interakció sem más lényegében véve, mint a személyek viselkedésének egymástól való függése. Amit a hétköznapi életben szerepnek nevez a szociálpszichológia, az inkább bőr, levehetetlen alkotórésze viselkedésünknek, interakcióink egyik legfontosabb szabályozó tényezője. A szerephelyzet funkciója az, amit Pilinszky is mond, a magány és a találkozás közötti híd megteremtése, csak éppen arról van szó, hogy ez a híd előfeltétele annak, hogy a magányról, illetve a találkozásról lehessen beszélni, tehát a szerephelyzet szüli a személyiséget és nem megfordítva. Maga az „én" nem más, mint a gyermek környezetének szerepeiben élő személyek (és érzelmileg jelentős személyek) „én"-einek a visszatükröződése A szerep tehát a közvetítő kapocs, mely az egyén személyes szféráját a személytelen szférával, a társadalommal összeköti, lehetővé téve egyrészt a személyes szféra kialakulását (a családi szerepek: apa, anya, rokonság stb. révén), másrészt pedig lehetővé téve a személytelen szférával való találkozást (ilyen alapon vagyunk tartós viszonyban a postással, a rendőrrel, az orvossal, a vállalati főnökkel, ellenőrrel). Szerepnek nevezzük azt a viselkedést, mely a pozíció által meghatározott tevékenység végrehajtásával kapcsolatos Tekintve, hogy egyetlen társadalom sem áll pusztán egy pozícióból (minimálisan két pozícióból, a férfi és a nő pozíciójából kell állnia), a pozíció által meghatározott tevékenység végrehajtásával kapcsolatos viselkedésnek interakciós vonatkozásai is vannak, azaz szüntelenül tekintetbe kell venni más személyek viselkedését, akik más pozíciókban tevékenykednek. Ez a kölcsönös viszony a szerephelyzet. Felmerülhet a kérdés, hogy az egyes pozíciók betöltői honnan tudják, hogy nekik miként kell viselkedniük szerephelyzetben? Erre a kérdésre ad választ a szerepelvárás fogalma. Egy-egy szerep betöltőjével szemben meghatározott viselkedéseket várnak el, és az elvárások teljesítésétől függ magának a szerepnek a teljesítése is – legalábbis az emberek szemében. A szerepelvárásokon kívül a szerepek szükséges tartozékai még a kellékek is, ezek jelzik a szerepet a többi ember számára. A szerepek között háromféle változatot különíthetünk el. Az első típusba tartoznak azok a szerepek, amelyek mintegy adottak, elérésükhöz nem kell mást tennünk, mint beleszületni Ilyen szerep volt régen az arisztokrata, a nemes ember szerepe. Gyakoribb veleszületett szerep ennél a férfi és a női szerep. Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a szerepeknek a kellékeit és az elvárásait már a társadalom határozza meg, írja pontosan körül. A mi társadalmunkban a férfi szerep kellékei közé tartozik a markáns, szálas külső, elvárásai közé tartozik a határozott, kemény fellépés, a

kezdeményezés. A női szereppel szemben támasztott elvárás ezzel szemben a passzív viselkedésre irányul. Vannak és voltak azonban olyan társadalmak, ahol ez éppen megfordítva tapasztalhat, a szende otthonülő gyámoltalan férfival határozott és harcias nő áll szemben, aki az élet minden lényeges kérdésében dönt, melyet a férfinak mukkanás nélkül el kell tűrnie. Számos beilleszkedési probléma forrása lehet ezeknek a nemi szerepeknek a túlzott merevsége, könnyen bekövetkezhet a „túljátszás", mely általában zavarokat leplez. Más típusú szerep a kivívott szerep, melyért meg kell küzdeni, eléréséért tenni kell valamit. A rabszolgatartó vagy a feudális társadalomban az emberek többsége túlnyomórészt veleszületett szereppel lépett az életbe, ezzel magyarázzuk lélektanilag ezeknek a társadalmaknak a zártságát, hosszú, változatlan fennmaradását. A kivívott szerepek ott kerülnek előtérbe, ahol a társadalmi munkamegosztás már annyira fejlett, hogy az egyén – ha nem is végtelen számban – válogathat a szerepek között, eldöntheti például, hogy mi legyen a foglalkozása, eldöntheti, hogy hol lakjon, hogy megházasodjon-e vagy sem, hogy gyermekei legyenek vagy sem stb. A kivívott szerepek közé tartoznak a foglalkozási szerepek, a családi szerepek, valamint a különböző tisztségekhez kötött szerepek. Harmadik szereptípus az úgynevezett spontán szerep, mely egy-egy konkrét helyzetben mintegy „magától" merül fel, és kellékei, elvárásai csak addig érvényesek, amíg a helyzet fennáll. Ilyen szerepek kialakulását és tiszavirág-életét figyelhetjük meg például egy társasutazás alkalmával, ahol a résztvevők között igen hamar kialakul egy bizonyos „munkamegosztás". Előfordulhatnak olyan esetek, amikor konfliktus lép fel a szerepviseléssel kapcsolatban. A konfliktus egyik típusa, amikor egy szerepen belül adódik ellentmondás, általában azért, mert ellentétes elvárások fűződnek hozzá. Ilyen szerep a művezető szerepe például, akitől mást várnak el a munkások és mást vár el a vállalat vezetése, vagy a dramaturg szerepe, akitől mást vár el az író és mást a rendező stb. A szerepkonfliktus feloldatlansága napjaink egyik leggyakoribb neurózisforrása. Tartósan azt senki sem képes elviselni, menekülni igyekszik belőle. A menekülés egyik módja, ha az egyén tudomásul veszi a konfliktust és vagy megváltoztatja a helyzetet, vagyis kilép a konfliktust okozó szerepből, vagy megváltoztatja véleményét és lebecsüli a konfliktust kiváltó szerepet. A védekezés másik lehetősége, hogy tudomást sem véve a konfliktusról, valamilyen pótlevezetést keres, például inni, nőzni, lóversenyezni stb. kezd. A hétköznapi élet szüntelen szereptanulásra kényszerít bennünket. Változnak pozícióink, múlik felettünk az idő, foglalkozásaink tartalma elavul, változik családi állapotunk, és tevékeny résztvevői akarunk maradni életünknek, szüntelenül alkalmazkodnunk kell, új és új szerepeket kell megtanulnunk a régi, levetett szerepek helyébe. Így őrizhetjük meg önmagunkat napról napra a magány és a találkozás között.

2. A csoportlélektan vázlata

2. 1. A csoport kategóriájáról

Mióta a termelés és a fogyasztás közösségében emberek élnek a földön, a csoportok ténye feltehetően mindig is a legbanálisabb tapasztalatok egyike közé tartozott. Az emberi csoport mint tudományos probléma, úgy merült fel, hogy a kapitalizmus széttörte azokat a korábbi együttélési formákat, melyek nem tették problematikussá az egyén és a többi egyén viszonyát, nem állították szembe az egyént egy elvontnak tűnő egységgel, a társadalommal. A kapitalizmus az árukkal együtt piacra dobta az emberi képességeket is, és a munkamegosztás keretén belül az egyén egyszerre csak szabadnak tudta magát, azaz szabadon választhatta meg, hogy hol, mikor, mennyiért és mit ad el önmagából. Ily módon tett szert a maga egyéni tudatára, mely az eredeti társadalmi közösségek éltető köldökzsinórjától elvágva szükségszerűen magányos, „vak dióként dióba zárt" tudattá alakult. Az egyéni izoláció történelmileg létrejött produktum, mely a maga valóságában sosem lehet teljes, hiszen az egyének piaca, az egyének kialakulás és az egyének közötti kapcsolatok és kommunikációk szüntelenül az egyén eredendő társadalmiságáról bizonykodnak. De az egyén tudatából tekintve a folyamat visszavonhatatlannak tűnt. Kereste tehát azokat a szálakat, melyek megbillent egységét, csonka azonosságát helyreállíthatták volna. A visszaszerveződés (reintegráció) egyik módja az úgynevezett társadalmi nagycsoportok léte. Nem véletlen, hogy az árutermelés térhódításával együtt jelent meg a legátfogóbb, pszichológiailag átélhető kategória a nemzet, kiszorítván (történelmi távlatban) a maga fejtetőre állított módján még eredeti közösségi funkciókat ellátó vallást. A társadalmi nagycsoportokkal történő azonosulás segítségével végbemenő reintegráció másik módja az osztály-hovatartozás vállalása. „ Az emberi csoport a társadalmi viszonyokat hordozó és megtestesítő kölcsönhatások, tevékenység és aktivitásmódok, különböző rendű és rangú kooperatív aktusok térben- és időben szerveződő csomópontja" – írja Pataki Ferenc. Léte tehát történelmi-társadalmi alapokon nyugszik, de ezzel egyidejűleg, ha már létrejött, sajátos önállóságra tett szert, melynek strukturális és dinamikus jegyei vizsgálhatók és leírhatók. E vizsgálatok és leírások összessége a csoportlélektan.

2. 2. A csoportlélektan kialakulásáról

A csoportokra vonatkozó hétköznapi tudás tudományos tudássá szerveződésének folyamat a kapitalizmus későbbi korának terméke, amikor az egyének piaca külterjes módon tovább már nem volt bővíthető. A mezőgazdaságból elfogyott az ember, az ipar ugyanakkor mohón sóvárgott kihasználható munkaerő után. A megoldást mind a termelés, mind a fogyasztás területén az intenzív szakaszra való áttérés révén találták meg. Az emberi csoportok azért léptek elő tudományos problémává, mert az ipari termelőerők intenzív fejlődési szakasza által felvetett termelési- és fogyasztási kérdések ezt megkövetelték. A csoportlélektan történetét szűkebb keresztmetszetben tekintve, három fontosabb összetevőről szólhatunk, melynek eredményeként a ’30-as évek végére már lényegében egységes csoportlélektani törzsanyagról beszélhetünk. Az első jelentős kezdeményezés egy üzemlélektani vizsgálatsorozathoz kapcsolódik, mely eredetileg az egyedi munkás és a munkaszituáció egyes fizikai sajátosságai között kereste az összefüggést. A másik jelentős csoportlélektani forrás Jacob Moreno nevéhez fűződik. A morenoi gondolat a szociometriának nevezett csoportlélektani irányzatba torkollott, mely a csoportot alkotó egyének egymáshoz fűződő kapcsolatainak érzelmi színezetét, a viszonzott vagy viszonzatlan ellenszenvekből, rokonszenvekből szőtt spontán természetű hálót teszi meg az emberi csoportok alapjának. A csoportlélektan harmadik forrása Kurt Lewin életműve. A szociometriai irányzat arcimédeszi pontja a csoportban választó egyén volt. A csoportdinamikában jelent meg először az a gondolat, hogy a csoport nem kevesebb, sem több, mint részeinek összessége, hanem más minőség, mint azok.

2. 3. Formális- és informális csoportok

A hivatalban, üzemben, a hadseregben, az iskolában, vagyis bármilyen társadalmi szervezetben, mely meghatározott társadalmi szükséglet kielégítse végett hierarchikusan, meghatározott munkamegosztáson alapuló hálózattal rendelkezik, vagyis személytelen csoportok, formális csoportoknak nevezzük. A formális csoportok a társadalom fennmaradása szempontjából óriási jelentőséggel rendelkeznek, hiszen ezek révén tudja a társadalom mint egész, függetleníteni magát attól a sok véletlenadta kiszolgáltatottságtól, amely sajátos, megismételhetetlen individualitásunkkal és halandóságunkkal, esendőségünkkel függ össze. Egy hetente összejáró baráti kártyaparti, volt iskolatársak baráti köre, egy amatőr sportcsapat említhető tipikus példaként informális csoportnak. Ha a formális csoportok létfontosságúak a társadalom – mint egész – fennmaradása szempontjából, az informális csoportok

létfontosságúak az individuum – mint egész – tekintetében. Sok esetben a formális csoportok aktuális hétköznapjai informális viszonyokká változnak, legalábbis a résztvevők tudatában.

2. 4. Vonatkozási csoportok

A társadalmi nagycsoportok, valamint a formális csoportok futólagos említése után, még egy csoportfajtától el kell határolnunk a szűkebben vett kiscsoportot. Ez pedig a vonatkoztatási csoport: mércének tekintett csoport, melyet saját attitűdjeink, véleményeink, nézeteink, értékeink és viselkedési mintáink kialakításakor összehasonlítási alapul és normatív bázisként alkalmazunk. Kortünet, hogy a fiatalság divatja egyre inkább mérvadóvá válik más korosztályok szemében is. Ha egy negyvenéves férfi tizenkilenc éves fia barátai ízlése alapján választ cipőt magának, akkor az illető vonatkoztatási csoportja már szemmel láthatóan eltér a tényleges csoporthovatartozástól.

2. 5. Létszámproblémák

A lehető leggyakoribb probléma mindjárt az, hogy hány személy együttesét tekinthetjük kiscsoportnak? Véleményem szerint a valódi csoportjelenségek zöme a három személyből álló együttesekben már előfordul. Hozzávetőlegesen sejtjük, hogy 20-25 főn felül érdemleges kiscsoportról már nem igazán beszélhetünk. Az optimális csoportnagyság 7 személy körül kell, hogy ingadozzék.

2. 6. A csoportlét

A csoportosítás mint észlelési alapelv, az általános pszichológiából jól ismert jelenség. Az alaklélektani irányzat szerint különböző egységeket akkor észlelünk csoportszerűnek, ha azok a térben egymáshoz közel helyezkednek el, ha hasonlítanak egymáshoz, ha együtt mozognak, ha kiemelkednek a háttérből, vagy ha „jó folytatást” kínálnak a szemnek. Kurt Lewin dolgozta ki azt a csoportelméletet, mely mai szemmel nézve is megállja a helyét. Ez az elmélet a csoporttagok kölcsönös függésére helyezi a hangsúlyt, és nem állítja azt a lehetetlenséget, hogy a csoport „lelke” vagy „tudata” a csoportot alkotó egyénektől független minőséget képez. A kölcsönös függés tétele azt fejezi ki, hogy a csoportban a tagok egymással olyan kapcsolatokra lépnek, melyek során terem lehetőség tulajdonképpen vett egyéni létük kifejezésére is, és ezeknek a kapcsolatoknak az összessége az, amit csoportnak

nevezünk. A tagok között kapcsolatrendszer áll fenn. Ennek a kapcsolatrendszernek a léte végső soron természetesen az egyének szükségleteiben gyökerezik, azonban fontos hozzátenni, hogy Lewin szerint az egyének szükségleteit messzemenően meghatározzák a csoporthelyzet sajátosságai is.

2. 7. Az interakciós réteg

Az interakció – társas kölcsönhatás, melynek során az egyének gondolkodását, érzelmeit és viselkedését mások tényleges, elképzelt vagy mögöttes jelenléte befolyásolja. Az interakció a szociálpszichológia alaptörténése, melynek elméletileg sokféle leírását adhatjuk, de a lényeg mindenképpen a résztvevők egymástól való függősége (akár aszimmetrikus, akár szimmetrikus értelemben véve). A társadalmi kiscsoportok interakciós (érintkezési) szerkezet általában nem ad lehetőséget olyan világos és egyértelműen elkülöníthető pozíciók és szerepek megállapítására. Ha a kiscsoport tevékenysége alkalmi, és inkább társas-motívumok kielégítését szolgálja, a szerepképződés spontánabb, nem kötődik meghatározott pozíciókhoz, inkább egy-egy személyiség és egy-egy szituáció összetalálkozásának eredménye. Érdemes ezektől a spontán szerepekről (előre nem látható rendszerességgel jelentkező viselkedési módozatokról) beszélni, mert előfordulásuk igen gyakori. Megkülönböztethetünk közöttük konstruktív és destruktív szerepeket. A konstruktív szerepek betöltői a tevékenység előmozdítói, a destruktív szerepek betöltői értelemszerűen a tevékenység hátráltatói.
A csoportok konstruktív spontán tevékenységi szerepei a következők lehetnek: kezdeményező, véleménynyilvánító, kérdező, informátor, szabályalkotó, általánosító, engedelmeskedő. A destruktív tevékenységi szerepek közül a következőket említhetjük meg: akadékoskodó, vetélkedő, mindenttudó, hírharang.

2. 8. A kommunikációs réteg

Az interakciós hálózat egymás mellé, illetve alá- és fölérendelt szerepekből álló együttese nem nélkülözheti a megfelelő kommunikációs hálózatot. Az interakciók a kapcsolatok viselkedésbeli, tartalmi oldalát, a kommunikáció pedig a kapcsolat formai oldalát realizálja. A kommunikációs minta ismerete támpontot adhat a csoport tevékenységi nívójának a megállapítására is. Többféle típust különböztethetünk meg a kommunikációs alakzatok között. Abszolút-típusnak nevezhetjük azt, amikor a csoport minden egyes tagja minden mással kommunikációs kapcsolatot tart fenn. Beszélünk Kör-ről, melyben minden

csoporttag két másik csoporttaggal tart fenn kétoldalú kommunikációs kapcsolatot. A Láncban a két végponton lévő csoporttag hátrányos helyzetben van, mivel csak egyetlen partnerrel léphetnek kommunikációba. Az Y alakzat centralizált kommunikációt hoz létre, a központi személy három személlyel is kommunikálhat, az összes többi csak egy személlyel. Az X alakzat még centralizáltabb forma, itt a központi személy, a másik négy személy mindegyikével közlési kapcsolatra léphet, de azok csak vele, illetve rajta keresztül közölhetnek bármit is.

2. 9. A társas-vonzalmi réteg

Napjainkra a csoportok társas-vonzalmi rétege annyira jelentőssé vált, hogy a kiscsoportok meghatározásakor kísérti az embert ennek a rétegnek a túlhangsúlyozása. Mert valóban, életünk javarésze formális csoportokban telik el, ahol az informalitás többnyire csak menekülés, a formális csoportokba való tartozás kötöttségeinek, fárasztó terheinek ideig-óráig tartó ellensúlya, és igazi kikapcsolódásnak azt érezzük, mikor magunk választotta társakkal elmerülhetünk valamilyen kedvünk szerint való tevékenységbe. Egy csoportot akkor mondunk kiegyensúlyozott, boldog és békés együttesnek, ha mindenki szereti egymást benne, azaz a különböző szociometriai kérdésekre a csoport minden egyes tagja egyenlő eséllyel választhatja egymást. A harmónia jele az is, ha az egyes kérdésekre adott válaszok alapján felrajzolható kapcsolati háló zöme zárt alakzatot rejt magában, kevés a magányos és a láncszerűen egybekapcsolódó ember. Különböző szociogramokat készíthetünk egy csoportról. Ezek a kapcsolatokat jelölik a csoportban. A következő jellegzetes alakzatokat találhatjuk egy-egy szociorgamon: Pár-két személy kölcsönös választása úgy, hogy másokat nem választanak. Hármas-három személy kölcsönös kapcsolata. Rendszerint klikkesedésre utaló jegy. Zárt négyzet-négy személy kölcsönös kapcsolata. Sűrű csoportosulás, maga a megtestesült klikk. Csillag- a kommunikációs alakzatok közül jól ismert x variációja a társas-vonzalmi szférában. Egy személynek több kölcsönös kapcsolata van, de azok között, akik hozzá kötődnek, nincs kapcsolat. Rendszerint számos egyirányú kapcsolat is irányul még a „sztár” felé. Lánc- nem lezárt párok egymáshoz kapcsolódása. Perem- legsúlyosabb esete a magány, amikor az illető se nem választ, se őt nem választják. Előfordulhat, hogy őt választják, de ő nem viszonozza a választást. Egyik eset sem tekinthető előnyösnek a csoport egésze szempontjából.

2. 10. A csoport norma- és értékteremtő világa

Világunk egyre több olyan ingerrel szolgál számunkra, ahol a közvetlen tapasztalás révén mit sem érünk el, a bizonyosság, a véleményünk igazába vetett hit másoktól függ. A csoporthoz való tartozás egyik leglényegesebb következménye a másoktól kapott bizonyosság birtoklása, melyért cserébe mi hasonlót nyújtunk. A csoporthoz való tartozás hatására a tagok a csoport tevékenységének tengelyében vagy ahhoz közel álló dolgok tekintetében egységesülni kezdenek. Az egységesülés mind a viselkedés, mint a gondolkodás, mind az érzelmi világ terén megragadható. A csoporthoz tartozás hatására megjelenő egységesült normák funkciója kettős: egyrészt növelik a csoportnak mint egésznek a hatékonyságát, másrészt a csoporttagoknak mint egyéneknek megkönnyítik a világ értelmezésének, észlelésének a feladatát.

2. 11. Vezetés

A vezetőt valószínűleg képtelenség önmagában, a csoportból kiszakítva vizsgálni, és még kilátástalanabb „vezetői tulajdonságokat", valamint azok „mérésére" szolgáló eszközöket konstruálni: Hofstatter, német pszichológus szerint a legtanácsosabb módszer a vezetőt ott vizsgálni, ahová tartozik, a vezetettek körében. Ez a tanács arra a megfigyelésre támaszkodik, hogy ha öt-hat ember valamilyen kérdésről elkezd vitatkozni, vagy valamilyen közös akcióba kezd, óhatatlanul kialakít egy vezetői szerepet, megy betöltőjét is megtalálja. Ezt nevezzük spontán módon felmerülő vezetői szerepnek. A vezető és a vezetettek kölcsönhatása képezi a vezetés lélektanának kulcsát. Nem mindegy azonban, hogy ez a kölcsönhatás milyen „társas klímában", milyen vezetési stílus szerint megy végbe. A vezetési stílus fogalma Kurt Lewintől származik. Lewin a fasizmus rettenetével az idegeiben hajózott át Amerikába. Az alaklélektanból leágazó sajátos, dinamikus pszichológiai felfogása itt érett szociálpszichológiává. A náci Németországból Amerikába érkezve nem meglepő, hogy Amerika Polgári liberális Demokráciája lenyűgözte. Úgy vélte, hogy a németországi viszonyok szociálpszichológiai szempontból nézve, elsősorban a tekintélyen alapuló vezetési stílussal jellemezhetők. Ezzel szemben az amerikai viszonyokban a demokratikus vezetési stílust látta érvényesülni. Harmadik vezetési stílusként pedig az anarchikus módszert vette fel.

A tekintélyelvű vezetés követelményei a következők:

1. Minden fő irányelvet a vezető határoz meg, a csoport nem szólhat bele a vezető döntéseibe. (Parancsolás)

2. A tevékenység későbbi menet mindig bizonytalan, mert a vezető visszatartja az egészre vonatkozó információkat.
3. A vezető rendszertelenül utasít és jelöl ki személyeket egyes feladatok elvégzésre.
4. A vezető önkényesen büntet és dicsér.

A demokratikus vezetési stílus a következő jegyekben nyilvánul meg:

1. Minden közérdekű kérdésben vita után a csoport dönt, a vezető csak kezdeményez, és kezdeményezéshez támogatókat szerez, „közvéleményt" teremt.
2. A tevékenység egésze, a perspektíva vita folyamán alakul ki. A csoportcélhoz vezető fő lépések világosak. Ha a vezető tanácsára van szükség, a vezető mindig alternatívát állít fel, melyen belül választani lehet.
3. A csoport tagjai szabadon választják meg, hogy az egyes feladatokon kikkel akarnak dolgozni, a munkát a csoport osztja fel.
4. A vezető dicséretei és bírálatai „objektivitásra" törekednek, figyelembevéve a csoport véleményét is.

Az anarchiára építő vezetési stílust a következő jegyek jellemzik:

1. A csoportban az egyének egyedül, illetve csoportosan dönthetnek bármilyen, a vezető minimális mértékben vesz csak részt ebben.
2. A vezető ellátja a csoportot a tevékenység végzéséhez szükséges anyagokkal és közli, hogy ha kérdezik, hajlandó válaszolni. A vitát ráhagyja a csoportra.
3. A vezető egyáltalán nem törődik a szervezéssel.
4. A vezető nem avatkozik be a munkafolyamatba, nem tesz kísérletet értékelésre. Nem dicsér, nem bírál.

2. 12. A csoport összetartása

A csoportok összetartása valamiképpen az eddig tárgyalt csoport-dimenziók együttesének függvénye. A tevékenység által szabályozott interakciós rendszer, a kommunikációs rendszer, a társas-vonzalmi kapcsolatok rendszere, a norma- és értékstruktúra, valamint a vezetés a tagokra a csoportélmény bélyegét nyomja, melynek egyik jellemezője az úgynevezett „mi-tudat". A „mi-tudat" a saját csoport élményének pszichológiai jegye, mely a személyes „én" fölébe helyezi a csoport, a többiek

jelentőségét. Pontosabban írjuk le ezt a folyamatot, ha nem „fölébehelyezésről” beszélünk, hanem a személyes „én” határainak kibővüléséről. A társas kiscsoport jellemzője, hogy tagjait nem hagyja közömbösen az, ami a többiekkel történik, miként senkit sem hagy közömbösen az, hogy vele történik valami. Az empátia, a mások helyzetébe való őszinte belehelyezkedés képessége vált igen intenzívre az összetartozó csoportokban. A „mi-tudat” és közvetve a csoport-összetartozás, csoportkohézió erősségéről empirikusan úgy tudunk meggyőződni, hogy a csoporttagok viselkedését figyeljük. Miként a személyközi kapcsolatok erősségét is, úgy mérhetjük, hogy milyen mértékben képesek más vonzó alternatívák csábítását ellensúlyozni, ugyanúgy a csoport-összetartás erejét is az „átcsábítás”-sal szemben mutatott ellenállással mérjük. A csoportot mint egészet alávethetjük empirikus ellenőrzésnek a csoport-összetartás mértéke szempontjából. Minél több kölcsönös rokonszenvi kapcsolat van egy csoporton belül, annál harmonikusabb, egységesebb, összetartóbb csoportról van szó. Többféle matematikai lehetőség áll rendelkezésünkre a csoport-összetartás mértékének megállapítására. Ezek közül kettőt említünk. Kölcsönösségi index. Ez azt fejezi ki, hogy a csoporttagok hány százaléka rendelkezik kölcsönös kapcsolattal. Ritkán elérhető optimum a 100%, mely azt bizonyítja, hogy mindenkit fűz valakihez a csoportban legalább egy kölcsönös kapcsolat. Kohéziós index. Ez azt fejezi ki, hogy a csoportban elméletileg lehetséges kölcsönösségi kapcsolatoknak hány százaléka realizálódott.

2. 13. Csoporteffektusok

Véget nem érő viták folytak a csoportlélektanban arról, hogy az egyéni teljesítmény vagy a csoportteljesítmény ér-e többet. Kimondva-kimondatlanul ezekben a vitákban a csoportot felmagasztaló nézetek viaskodtak egymással. Az eddigiek alapján már beláthatjuk, hogy a kérdésfeltevés önmagában hibás: hiszen a csoport se nem jobb, se nem rosszabb, hanem egyszerűen csak más minőséget képvisel, mint az egyén. Ha eltekintünk a kompetencia-problémától, és csak formálisan vizsgáljuk a tényleges csoport-effektusok problémáját, a következőket állapíthatjuk meg: a csoport tagjainak véleménye a csoporthelyzetben sajátos torzuláson megy keresztül. Két, egyaránt valószínű tendenciát ismerünk. A vélemények polarizációjáról akkor beszélünk, ha a csoport tagjainak véleménye csoporthelyzetben szélsőségesebb lesz, mint a vélemények puszta átlaga. A másik tendencia a vélemények középirányban történő eltolódására utal, vagyis itt a csoport mérséklő tényezőként lép fel. Beszélnünk kell még a csoportdöntésről mint sajátos

csoport-effektusról, mely messzemenően érinti a csoport tagjainak viselkedését. Egy neves amerikai szociálpszichológus, Irving Janis egyenesen a „csoportgondolkodás áldozatairól” beszél. Azt állítja ugyanis (amerikai kormánybizottságok dokumentumainak tanulmányozása alapján), hogy a csoportokban kialakuló egységesülési tendenciák hamis program-ideológiák megjelenéséhez vezetnek a csoportban, ami törvényszerűen kudarcra ítéli a csoport cselekvési irányvonalát. Ehhez hozzájárul a csoportban eluralkodó optimizmus, fellendült kockázat-vállalási kedv, és az egyéni felelősség diffúziója a csoport személytelen egészének álarca alatt. Ezt követően kialakul a kollektív önigazolás rendszere, mely a figyelmeztető jelek lebecsülésében, a csoport Kasszandráinak lehurrogásában jut kifejeződésre. Legsúlyosabb következmény, hogy kialakul a csoport saját, külön moralitásába vetett feltételen hit, ami a „cél szentesíti az eszközt” logika szerint törvényszerűen viszi a csoportot az etikai ingoványra, ahol már elmosódnak, illetve érvényüket vesztik a szokásos és általános kötelező etikai normák és értékeke. A csoport hangadó személyei sajátos „kapuőrként” működnek, információkat visszatartanak, áthangolnak, úgy ahogy azt a csoport hamis program ideológiájának szükségletei aktuálisan megkövetelik.

2. 14. Tanulócsoportok, intenzív csoportok

A csoportlélektan egyik jellemzője, hogy tételeit szereti természettudományos köntösben előadni, nagyképűen állítja a hétköznapi tudás jól ismert igazságait, módszeri sterilek. Mindezzel szemben az amerikai pszichológiában már a negyvenes évek közepén fellépett egy ellenáramlat. A tanulócsoportok eszméje 1946-ban keletkezett, amikor valahol Connenticutban egyszer szemináriumot tartottak a csoportközi kapcsolatokról. A szemináriumot társadalomtudósok vezették. A vezetőség ülésére meghívták a szeminárium tagjait is, akik a vezetőségi ülés végén elmondták, hogy miként látták ezt a csoportot, milyennek látták az ülésezőket. A tudósokat váratlanul érte az élmény, és elkezdtek azon töprengeni, hogy miként lehetne a szélesebb rétegek számár is elérhetővé tenni olyan szervezeti kereteket, amelyek hasonló típusú tanulásra adnak alkalmat. Milyen tanulásról is van szó? Nyilvánvaló, hogy nem a mindennapi értelemben vett célirányos, megszabott terv szerint történő, egy tanár tekintélye által megtámogatott tanulási folyamatról. De az a tanulásfogalom sem megfelelő, amely a gyermek spontán tanulásához hasonló. A tanulócsoportokban a tanulás jelentések megismerése. A jelentések bizonyos történésekhez fűződnek, amely történéseket önmagukban mindenki ismer, csak más összefüggésben. Egyszóval más jelentést tulajdonít neki, mint ami

valójában megilletné. A tanulócsoportban szerzett tapasztalat teszi lehetővé, hogy a jelentéseknek ez a rejtett szerkezet feltáruljon a résztvevők számára.
A tanulócsoportban nem felétlenül erre a tudatosító mozzanatra kell gondolnunk. A tanulás során nem arról van szó, hogy „visszaszereznek” valamit, hanem szereznek egy új tapasztalatot, mellyel felvértezve azután visszamennek a társadalomba élni az élete. Mi ez az új tapasztalat? A tanulócsoportok hívei szerint, elsősorban önismeret és társismeret.

3. Az én

3. 1. Az „én” felépítése

Az „én”-ként elgondolt személyi azonosságtudat nem nélkülözheti a sajátos emberi, nemre specifikus genetikai program alapján kifejlődött idegrendszeri alapokat, majd az azokat aktiváló, módosító, további alakulásukban befolyásoló társas-társadalmi környezet. Az ember megkülönböztetettsége mindenekelőtt meghatározatlanságából ered: magával hozott genetikai programja idegrendszer hallatlan fogékonyságát eredményezi, s ennek folytán az ember a maga természettől való különállását a hozzá hasonlókkal való szoros összetartozása folytán éri el. Ha társadalmi oldalról közelítünk az „én”-hez, a vizsgálat hangsúlyait az emberi nem természettől való elszakadására, a munkatevékenységre, a termelésre tehetjük. Ha az egyén oldaláról nézzük ezt a kérdést, akkor az emberi összetartozás és egymásrautaltság ténye kerül előtérbe, amennyiben ez az, ami az egyedüli útja, de egyben korlátja is az individuális „én”-érzés kialakulásának. Számunkra a saját életünk, saját „én”-ünk kérdései a legizgalmasabbak. Freud koncepciója szerint az a mai szemmel nézve felettébb mindennapi és természetes dolog, hogy a társadalom egyénei önmagukat, mint a társadalomtól viszonylag független, saját egzisztenciával bíró lényeket gondolják el, egyszóval a modern „én”-tudattal rendelkező személyiség kialakulása hosszú és drámai eseményekkel terhes folyamat, melynek során az embernek a társadalmi életbe való önálló és felelősségterhes részvétellel járó előnyökért cserébe súlyos áldozatokat is kell hoznia. Az emberi „én”, Freud plasztikus képe szerint, ló és lovas viszonyához hasonlítható, ahol a ló zabolázatlan energiáját és korlátozatlan mozgáskedvét a lovas kell, hogy irányítsa, cél felé terelje. A kiindulás tehát az „én” energetikai tartaléka, mely a születés pillanatában és a felnövekvés esztendeiben korántsem áll készen arra, hogy a társadalomban élő egyént kizárólag a beilleszkedés szempontjainak megfelelően szolgálja. „Én”-ünknek ezt az energetikai tartalékát nevezte Freud ösztönén-nek, melyet,

ha nem zaboláznak meg, vakon tör az azonnali kielégülésre. Az ösztönén mozgató elve az örömelv, mely szöge ellentétben áll a valóságelvben megtestesülő társadalmi kívánalmakkal. A társadalmi értékek és normák a Freud által felettes énnek nevezett képződményben csapódnak le. Az „én” és a másik, az „én” és a társadalom viszonyát nem érthetjük meg, ha csak a racionalitás oldaláról vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk azokat az irracionális tartalékokat is, melyek elismerése éppen a szabadulást, az elfojtásokból adódó konfliktusokból való menekülést – vagyis az egyedüli racionális megoldást jelentik. G.H. Mead „én”-koncepciójából hiányzik az érzelmek lüktető dinamizmusa, de az általa felvetett rendszer, az akaró, vállalkozó, kockáztató „én”, és az erre reagáló személyek visszatükrözéseként kialakuló „felépített én” kettőssége logikailag korántsem zárja ki a Freud által leírt mechanizmusok létét. A meadi elmélet feszültség mentesebb illeszkedést feltételez az „én” és a társadalom között, s nincs tekintettel az egyéni történések egyediségére oly nagymértékben, mint a pszichoanalízis. Az elmélet kulcsfogalma a szerep, mely a társas rendszer pozíciójaként elvben már a személynek a rendszerbe való belépése előtt létezve a szerepátvétel révén ad jelentést a személy számára. Ebből következik, hogy a szerep átvétele, vállalása nem lehetséges a jelentések forgalmában való részvétel, kommunikáció nélkül.

3. 2. Az „én” elfogadtatása

Tudatosan felismerve az „én”-kép kialakulás és a másoktól származó információ közötti összefüggést, a folyamatot magunk is szabályozhatjuk, s ezáltal hatékonyabb és eredményes életet élhetünk. Erving Goffman kitűnő elemzéseinek köszönhetjük, hogy az „én”-viselkedésnek ezt a korábban elhanyagolt aktív oldalát felismertük és kutathatjuk. Az emberek egymásra hatásának folyamata nagyrészt információs kérdés: az „én” elfogadtatása szempontjából ez azt jelenti, hogy tudatosan meg kell válogatnunk a magunkra vonatkozó információkat. Ezen keresztül ugyanis nem csak az „én” észlelése alakul szájunk íze szerint, hanem magának a helyzetnek a meghatározása is, ami elvileg már közös termék. „Én”-ünkhöz való viszonyunk két szélsőség között változhat: az egyik szélsőség a cinikus viszony, melyben jórészt metakommunikációs eszközökkel mindazt megcáfoljuk, melyet közvetlen úton kifejezésre juttatunk magunkról. A másik szélsőség a saját szerepünkbe vetett fanatikus hit, amikor is a legképtelenebb önigazolásokra is vállalkozunk.

3. 3. Személyiség, „én”-minták

„Én”-ünket folyamatosnak és mindig azonosnak éljük át, s feltételezzük, hogy mások „én”-je is hasonló folyamatossággal, azonossággal rendelkezik. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi okozza az egyes személyek hallatlan mérvű változatosságát, miért tartunk minden egyes embert egyedi és megismételhetetlen személyiségnek? Az egyediség és a megismételhetetlenség részint természeti adomány, részint pedig társadalmi körülmények terméke, pontosabban a kettő elválaszthatatlan egysége a személyiség élettörténetében. Arra szeretnék rámutatni, hogy az individualitás észlelésében – mint minden más társadalmi természetű inger észlelésében – rendkívül sok a konvenció, az észlelést megkönnyítő séma – pontosan ugyanúgy, mint a csoport-hovatartozás észlelésével összefüggő kategóriák, sztereotípiák és előítéletek esetében. A személyiség-észlelés elve a típusalkotás, mely mint a hétköznapi, mint a tudományos személyiségismeret bevált gyakorlata. Vitatható gyakorlat ez hiszen a csoportbesorolással legalább annyira csonkoljuk a individualitást, mint azzal, hogy valakit valamilyen csoportba tartozónak vélve mindjárt meghatározott tulajdonságokkal ruházunk föl. A negyvenes évek elején Kaliforniában kerül sor egy nagyobb vizsgálat-sorozatra. A frankfurti iskola kutatói által javasolt döntő személyiségváltozó a tekintélyhez való viszonyulás volt. A vizsgálatokban –melyek eredményeit módszertanilag sokan, s hozzátehetjük némi joggal támadták – két, egymástól gyökeresen különböző személyiségtípust különítettek el: A tekintélyelvű személyiség érzelmi szférájában olyan szükségleti minta hatásait írták le, mely a felnövekvésben egyénietlen, szabványosított és konvencionális elemeknek jutatott elsőbbséget, s ily módon az egyént belső bizonytalanságérzésre ítélte. Ennek következtében az egyén a maga szorongató belső világából csak annak tagadása révén szabadulhat Tőle független, külső erőkhöz kénytelen kapcsolódni A tekintélyevő személyiség önmaga megértő elfogadására képtelen lévén, másokhoz sem a megértés eszközével közelít. Jellemző reakciója a felháborodás, tiltás, szabályozás. Viselkedését a nyílt vagy elfojtott agresszivitás jellemzi. Érzelmi-gondolati világát a merevség, a sztereotípia-képzésre való fokozott hajlam jellemzi. Előítéletek rabja kisebbségi csoportokkal s minden olyan társadalmi természetű ingerrel szemben, melynek felfogása gondolati erőfeszítést, megértést igényelne. A kutatók erős tudományellenes beállítottságot írtak le a tekintélyelvű személyiségtípusnál, s nagyfokú fogékonyságot tapasztaltak mindennel szemben, ami áltudományos vagy éppen babonás ismeret. A demokratikus személyiség érzelmi életét az agresszivitás hiánya, a szeretet-orientáció

jellemezte az eredmények szerint. E típus alapbeállítottsága a tárgyilagosság, melynek szerves elem az „én” elfogadása, s ezzel párhuzamosan a nagyfokú türelem másokkal szemben. A demokratikus személyiség értékei és normái nem a tekintély előtti vak behódolás, hanem a tudatos válogatás művei. A demokratikus személyiség elkötelezetten követi az általa fontosnak tekintett társadalmi értékeket. Érzelmi-gondolati világa hajlékony, az ellentmondásokat nem kerüli, hanem azokat a maguk oki szerkezetében szemlélve megérteni akarja. Beállítottsága a tudományos gondolkodási mintáknak kedvez, az újra nem heves elutasítással, hanem érdeklődéssel és kíváncsisággal reagál. Társadalmi kisebbségekkel szemben nem táplál előítéleteket. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a tekintélyelvű és a tekintélyellenes személyiség típusa a maga tiszta formájában természetesen nem vagy csak ritkán létezik.

Ajánlott olvasmányok

Csepeli Gy.: *Szociálpszichológia*. Osisris, Bp., 2006.

Csepeli Gy. és tsai.: *Nemzeti érzés és európai identitás*. Arktisz, Bp., 2007.

Csepeli Gy: *A meghatározatlan állat*. Jószöveg, Bp., 2006.

Csepeli Gy.: *Emberek vetése*. Jószöveg, Bp., 2003.

Csepeli Gy.: *Vonzalmak és kapcsolatok*. Jószöveg, Bp., 1999.

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ ALAPJAI

Zsolt Péter

1. Alkalmazott médiaszociológia

Szociológusok több szinten is kapcsolatba kerülhetnek a médiával. Alkalmazotti szinten elvégzik azokat a vizsgálatokat, melyekre a reklámügynökségeknek van szükségük ahhoz, hogy meg tudják mondani melyik médiában és mikor érdemes hirdetéseiket elhelyezni ahhoz, hogy célzott közönségeiket elérjék.

Eredetileg ezek a munkák nem szociológusfeladatok voltak, az ügynökségek maguk találták ki médiakutatásaikat, hogy a piacon sikeresebb szolgáltatókká válhassanak. Az alábbiakban a témával foglalkozó amerikai könyvből álljon itt egy részlet:

> Az egyik elsõ fontos szolgáltatás, amit az ügynökségek nyújtottak, a hirdetési címjegyzékek, katalógusok összeállítása volt. Ezek felsorolták mindazokat az újságokat, melyeket a hirdetõk felhasználhattak szerte az országban, sõt némely esetben külföldön is. A XIX. század elején a Lewis and Lowe cég kiadta a *The Advertiser's Guide to the Newspaper Press of the United Kingdom* (Útmutató az Egyesült Királyság sajtójához hirdetõk számára) című kiadványt, melynek terjedelme 36 oldal volt, és amely tartalmazta minden egyes újság átlagos példányszámát, a benne lévő hirdetések átlagos számát, a lap politikai karakterét, valamint az árát.
>
> Az egyik legátfogóbb címjegyzék a *Newspaper Press Directory* /Sajtókatalógus/ volt, melyet Charles Mitchell, egy alapos, a regionális hírlapszerkesztőkhöz szorosan kötődő üzletember adott ki 1846-ban. A katalógus 474 oldalas volt; tartalmazta a hírlapok és folyóiratok, illetve a példányszámok, hovatartozások és árak szokásos listáját, de emellett információt nyújtott a leendő hirdetőknek „az újságok mint a hirdetményeik számára különösen megfelelő médiumok kiválasztásához”, valamint egyéb tanácsokat a hatásos és törvényes reklámok kivitelezésére vonatkozóan.[12]

[12] Leiss - Kline - Jhally, 1988.

Míg a XIX. században a Mithell-katalógus elkészítéséhez nem volt szükség szociológusokra, addig ma már a feladatok bonyolódása miatt ide is szakértők kellenek. Fontos adatoknak számítanak ma a médiafogyasztási szokások, melyet vagy reprezentatív mintavétellel közvélemény-kutatások segítségével derítenek ki, vagy pedig szintén a lakosság arányainak megfelelően, egyes televíziókészülékekbe- természetesen a kiválasztottak hozzájárulásával -, egy dekódert szerelnek, amely rögzíti és továbbítja az adatokat.

Az AGB Hungary nézőfigyelő rendszerében például a távirányítón be kell jelentkeznie a figyelő rendszerbe a személynek. Így nem csupán azt tudják megállapítani, hogy egy család mennyit és mikor nézett, hanem azt is, hogy a családon belül kinek a kezében volt a távirányító, és ő milyen műsort választott. Mivel másodpercre pontos adatok kerülnek a kutatók kezébe, azt is megállapíthatják, hogy egy-egy műsor egyáltalán elérte-e a közönséget, meddig tudta megtartani stb. Mindezen adatokra marketing szempontokból egyre nagyobb szükség van.

A szociológusok számára nincs jelentősége annak, hogy egy név szerint beazonosítható személy mit olvas, néz vagy hallgat, sőt, etikai okokból ezeket a pontos beazonosíthatóságokat nem is engedheti meg, hogy illetéktelenek kezébe kerüljön, a névjegyzékhez tartozó sorszámokat még az adatokat feldolgozó munkatársak sem kell, hogy ismerjék.

Az viszont a reprezentatív minta számára fontos, hogy ha mondjuk egy harmincas egyedül élő nő nem járul hozzá, hogy készülékébe dekódert helyezzenek, akkor találjanak helyette hasonló paraméterekkel egy másik személyt. Feltételezhető ugyan, hogy aki engedékeny, az egy kicsit más jellem, és esetleg az is, hogy ha tudja valaki azt, hogy figyelemmel kísérik mit néz, megváltoztatja a viselkedését. Ez a probléma nem kiküszöbölhető, de még mindig sokkal kisebb hibát eredményez, mint ha nem ragaszkodnának a reprezentativitáshoz. (A körültekintő reprezentativitás fölöslegessé teszi az egész társadalom lekérdezését, ami rendkívül drága is volna. Az állítást az igazolja, hogy egy bizonyos pont után az elemszám növelésére nem változik az eredmény.)

Szociológusok tömörülhetnek önálló vállalkozásba (pl. Gallup), de foglalkoztathatják őket maguk az ügynökségek is, ahol végezhetnek médiakutatásokat vagy a termék számára piackutatásokat. Tevékenységük mára befolyásolja a tömegkommunikáció műsorstruktúráját, hiszen, ha úgy ítélik meg, hogy egy bizonyos idősávban nem elérhető a fizetőképes kereslettel rendelkező népesség, akkor a szerkesztők lehet, hogy kénytelenek lesznek igazodni, és valami mást kitalálni. Az ügynökségek ugyanis azzal a felelősséggel tartoznak megrendelőiknek, a

termékgyártóknak, hogy a legnagyobb hatékonysággal juttatják el üzeneteiket a potenciális vásárlóréteghez. Sőt, nem csupán felelősséggel tartoznak, de egymással versenyben is állnak.

Két szempont is felvethető, ami miatt azok a szabályok, ami alapján a reklámokat elhelyezik és elkészítik megváltozik. Az egyik, hogy maga a tudomány változik, fejlődik: a médiafogyasztások leírásában. Egymástól eltérő hipotézisek versengenek a tekintetben, hogy melyik a legjelentősebb mérőszám. A tudomány eltéréseket produkál abban a vonatkozásban is, hogy mi a hatékony rábeszélés titka. Gondolhatják azt, hogy bizonyos férfiaknak szánt ruhatermékeket, pl. fehérneműket a férfiaknak szóló reklámokkal lehet eladni, de azt is, hogy a férfiaknak szánt termékek jórészét is a nők vásárolják.

A másik, hogy változik a társadalom, s ennek kutatási visszajelentései is megváltoztatják a médiavilágot. Vagyis, míg az előző szempont a hipotézisek csatájából eredményezett változásokat, addig itt nagyobb társadalmi folyamatok kényszerítik ki a szociológiai reflexiókat, ami aztán tovább hat arra, hogy milyenné is válik a kereskedelmi média. Két példát említenék. Az egyik, hogy jelen pillanatban a reklámokat 49 éves korig készítik, mert valamilyen okból a szociológiai felmérések alapján úgy gondolják, hogy e fölött a fizetőképes kereslet nem olyan számottevő. Úgy is gondolják, hogy ugyan az ötvenévesek és a fölöttiek is költenek, de reklámpénzt már kevésbé érdemes fektetni irányukba, hiszen kialakultak vásárlási szokásaik, termékhűségük, és ezeket már nem fogják megváltoztatni. Érdemesebb azokat megcélozni, akik gazdagabbak, és/vagy akiknek fogyasztói kondicionálása hosszabb távú, akiknek a termékhűsége még kevésbé stabil, változtatható. Az európai népesség életkorának kitolódása, sőt az, hogy a fiatal nyugdíjas korosztály még fogyasztóként is igen aktív, változtatási kényszert eredményez. Magyarország 2000 utáni első egy-két évtizedben még abban különbözik Nyugat-Európától, hogy a nyugdíjasai szegények, s mind addig, amíg szegények lesznek, nem készül nekik célzott reklám, eltekintve néhány gyógyszerreklámtól.

A másik példa a 30-as évek reklámideológiájának a 90-es évekre történő gyökeres átalakulását magyarázza. Valójában a reklámok itt is azért alakultak át, mert megváltozott a társadalom, de hogy a társadalom megváltozott, annak leírásában és tudatosításában azok a szociológusok jártak élen, akik a piackutatás területén az alkalmazotti területeken dolgoztak.

A 30-as években többek között azt gondolták, hogy a terméket úgy kell reklámozni, hogy például az emberek *státusféltékenységére* kell építeni. Mindenki szeretne híres lenni, és az emberek féltékenyek a gazdagabbakra, a szebbekre, a magasabb társadalmi státusban levőkre. Ha pedig így van, akkor érdemes olyan reklámokat készíteni, ahol gazdag, szép, és ismert emberek szerepelnek, vagy csak egyszerűen magas társadalmi státussal rendelkeznek,

mint például az orvosok. Ekkor szaporodtak el a híres sportolókat, színészeket foglalkoztató reklámok. A 80-as 90-es években azonban a szociológiai visszajelzések azt mutatták, hogy a státusféltékenységre alapozott reklámok sokszor egyáltalán nem tetszenek az embereknek, sőt, bumeránghatásúak. A terméket épp azért kerülik, mert nem akarnak olyanok lenni, mint a reklámban szereplő.

Részben példa ez a tudományos hipotézisek változására, hiszen a 20-as 30-as évek freudizmusának különösen az Egyesült Államokban nagy volt a hitele, s gondolták azt ennek hatására, hogy a féltékenységre, a szorongásra, a társadalmi felemelkedésvágyra valamint a szexualitásra rezonálnak csak az emberek, s hogy az emberi lény döntései irracionálisak és individuálisak (Zsolt P. 2004). Az évtizedek során a kognitív tudományok előretörésével az irracionális individuális kép változott. Számunkra azonban lényegesebb ebben a pontban az, hogy maga a társadalom is változott.

A gazdagság és a boldogság közé tett egyenlőségjel a jóléti társadalomban kezdett megkérdőjeleződni. Az értékkutatások azt mutatták, hogy különösképp a 60-as évek fiataljainál történt gyökeres változás, s ha ez egyfelől életkorhoz, és a hatvanas évekhez is kötött, nem maradt nyom nélkül.[13] Az együttlét fontossága, a különböző közösségek létének felértékelődése, az öncélú fogyasztástól való elfordulás, mind azt mutatja, hogy egy bizonyos életszínvonal megvalósulása fölött, valamint a műveltségi szint növekedésével az emberek vágyai átalakulnak, életről való elgondolásaik megváltoznak. Nem csoda tehát, hogy nem vonzza őket egy olyan csillogó luxuskörnyezetbe elhelyezett termék, amelyre már csak azért sem vágynak, mert magát a luxuskörnyezetet maguktól távol érzik.

A kereskedelmi szektornak dolgozó szociológusok csak arra figyeltek fel, hogy a termék környezete, amennyiben nagyon messze kerül a megcélzott közönségtől elutasításra kerül. Elnevezték ezt *társadalmi ítélet* elméletnek[14] avagy talán jobban érthető módon *elutasítási zóna* elméletnek[15], ahol a zóna épp a közönség életvilága és a terméket ábrázoló világ között van. A rábeszélés csak akkor sikeres, ha ez kicsi.

Jól látható, hogy a fentebbi két elmélet egymásnak épp ellentéte: a *státusféltékenységre* alapozott reklám szempontjai szemben állnak az *elutasítási zóna* minimalizálására törekvő reklámokkal. Ám itt nem csupán két egymással szembenálló tudományos elképzelésről van szó, hanem a mögötte lévő társadalmi valóság megváltozásáról is.

[13] Hankiss – Füstös – Manchin – Szakolczai, 1983.
[14] McQuail, 2003.
[15] Zsolt, 2003.

2. Nem piaci szociológiai kutatások

Az alkalmazott kutatásban résztvevő szociológiai ismeretek féltve őrzött kincsek, akár a katonai kutatások technikai eredményei. Mindkettő átszivárog ugyan a polgári életbe, az alkalmazott kutatók ismeretei is egy idő után megjelennek az oktatási szférában, részben azután, amikor már a reklámpiacon mindenki alkalmazza őket, vagy épp akkor, amikor már valami jobbat tudnak. Másfelől megjelennek a színen olyan szociológusok is, akik saját tudományos reputációjukat épp onnan nyerik, hogy megfigyelik a tömegkommunikáció működését, kutatják azt, s igyekeznek leírni.

Az amerikai tömegkommunikáció kutatásról lehet a leginkább elmondani, hogy az alkalmazotti terület és az alapkutatás a leginkább összefonódó, már csak azért is, mert a felsőoktatási szférában is az alkalmazotti területek tudnak kutatási pénzekre szert tenni, azaz mindig is ez az irány dominált. De még a tengeren túl kialakuló ügynökségek által finanszírozott *indíték- vagy motivációkutatásokról* is csak azért tudunk, mert más szociológusok igyekeztek leleplezni az itt dolgozó pszichológus és szociológus kollégáikat.

A nem piaci eredményességet szolgálni akaró, azaz a nem alkalmazotti tömegkommunikációval foglalkozó szociológiai kutatás is két nagyobb ideológiai irányzatra különíthető el: az egyik szeretné megváltoztatni azokat a jelenségeket, amelyeket igazságtalannak, és manipulatívnak tart, a másik szeretné csak leírni a jelenségeket és nem kíván beavatkozni. Nem is tartja a meglévőt rossznak: úgy gondolja, hogy csak azért működhet, mert evolúciósan ilyenné szelektálódott. A két irányzat a szociológia egész történetét áthatja, s az utóbbit funkcionalizmusnak nevezik (lásd pl. Durkheim), a másikat, mely időben is később jelentkezett és a társadalmi igazságtalanságokra és konfliktusokra irányította a figyelmet, konfliktuselméleteknek (lásd pl. Marx). Ezen irányzatoknak a médiakutatások területén is meg van a maga jelentősége, melyek közül először a kritikai nézőpontot tárgyaljuk.

A kultúrkritikus szociológusok a nyugati polgári társadalmakban nem követik Marxot forradalmi elképzeléseiben, sokan hamar ki is ábrándultak a szovjet modellből, viszont ennek ellenére magukat neomarxisátknak tartották. Részben a tőkés társadalom kritikájában csatlakoztak és csatlakoznak a marxizmushoz, részben pedig maguk is többségükben úgy gondolják, a tudományos igazságok feltárása nem elégséges: tenni is kell azért, hogy a demokrácia fejlődjék.

Az indítékkutatások nagy leleplezője Vance Packard. *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában* című könyvében (1971) a pszichológiai szempontok reklámokban való

használatát ismerteti, azzal a céllal, hogy ezt megismerve az emberek ne legyenek kiszolgáltatottjai ezeknek a technikáknak. (A tömegkommunikációt kutató szociológusok közül sok mai kutató is megfogalmazza hasonló közvéleményt tájékoztató ismeretterjesztő szándékát. Lásd pl. Pratkanis és Aronson /1992/) Packard maga is túlzott jelentőséget tulajdonított a pszichológia hatalmának, épp úgy, ahogy ez a 20-as 30-as években a freudizmus terjedésekor jellemző volt. (Valószínűleg maguk a pszichológusok és a szociológusok is érdekeltek voltak abban, hogy megrendelőik elhiggyék, megfelelő technikával bármi elérhető.)

Az indítékkutatások megpróbálták kideríteni, hogy mik is azok a tudatalatti folyamatok, amelyek befolyásolják a vásárlókat. Arra törekedtek, hogy a tudatalattinkat szólítsák meg. Mint arról szóltunk már, mindehhez szükséges volt az, hogy mindenki elhiggye, a tudatalattinkon keresztül valóban befolyásolhatók a tömegek, s hogy az ember irracionális lény. A kutatás azonban e hit valóságtartamától függetlenül számos eredménnyel szolgált.

Kiderült, hogy az indítékkutatók felismerték: az amerikai társadalom puritán vallásossága gátolja az élvezeti cikkek fogyasztásának növekedését. Nem a puritanizmus megszüntetésén fáradoztak, hanem például a csokoládékat kisebb kiszerelésben dobták piacra. Az a gyár, amelyik követte ezt a reklámfogást, s olyan szlogenekkel hirdette termékét, hogy „ennyit még megehetek”, a többszörösét adta el termékét azokhoz képest, akik nagy táblás csokoládékat dobtak a piacra. Az indítékkutatások az életvezetési szokásokat, a férfiak és nők egymáshoz való viszonyát, a konformizmust és az egyéni vágyak eltéréseit kutatta és igyekezett felhasználni, valamint a már említett freudista szempontokat használta.

Érdekes, és szintén a mai szociológusokat foglalkoztató kérdés, hogy miként jutott el a társadalom a vallásosságtól, a puritanizmustól az „ezt a terméket birtoklom, mert megérdemlem” típusú reklámokig. Megint csak azt lehet mondani, hogy maga a társadalom változott, szekularizálódott, individualizálódott.[16]

Az indítékkutatásokkal szembeni társadalmi felháborodás akkor jelent meg, amikor kiderült, hogy pszichológusok kísérletekbe kezdtek a tudatküszöb alatti reklámokkal. Ennek az a lényege, hogy egy képkocka olyan rövid időre villan fel, hogy azt az ember képtelen meglátni, viszont a tudatalattija érzékeli.[17] Tudomásunk szerint ez a reklámtípus soha nem került ki a laboratóriumokból, mert még kipróbálása előtt betiltották, és mert maguk a termékgyártók is kockázatosnak tartották. (Azt, hogy az 50-es években használták a technikát,

[16] Hankiss, 1999.
[17] Pratkanis - Aronson, 1992.

ma már egyre többen korabeli rémhírnek, „kacsának” tartják.) Senki sem szereti ugyanis, ha manipulálják, s ha ez kiderül, a terméket a vásárlók bojkottálhatják.

Ami magát a laboratóriumi eredményeket illeti, azok alapján az valószínűsíthető, hogy az embereket pozitív irányba nem képes befolyásolni egy ilyen tudatküszöb alatti reklám, vagy pontosabban nem jobban, mintha nem tudatküszöb alattival találkozik. Azt az üdítőitalt vagy mosóport nem vásárolnák inkább, amelyet tudatküszöb alatt reklámoznák, mint azt, amelyet felfoghatunk. Valószínű ugyanis, hogy a reklámok többségét amúgy sem értelmezzük racionálisan. Másfelől viszont az undor érzése felkelthető akár egy népcsoport, akár egy termék iránt, ha olyan nem észlelhető képkockák kerülnek egy filmbe, amelyekben a termék valamilyen visszataszító (pl. giliszták, patkányok etc.) társaságában jelenik meg. Ilyenkor a kísérleti személy nem tudja, hogy miért kezd el undort érezni egy olyan termék iránt, amelyiknek amúgy semlegesnek kellene lennie.

3. A médiaszociológia-kutatások két szélső nézőpontja

A funkcionalizmusnak és a konfliktuselméletnek az ellentéte plasztikusan ábrázolható a médiaképük alapján. Az alábbi táblázat a két ellentétes médiafelfogást mutatja

1. táblázat: A konfliktus- és a funkcionalista elmélet nézőpontja a tömegkommunikációról

	Konfliktuselmélet	Funkcionalistaelmélet
Ki uralja a médiát?	Felső osztály, elit	Változó politikai, társadalmi, kulturális versengő csoportok,
Ki a kiszolgáltatott?	Közönség van a médiának kiszolgáltatva	Intézmények függnek a közönségtől
A médián belüli munka	Sztenderdizált, rutinizált	Kreatív, eredeti
A médiumok száma	Kevés Központosított	Sok Plurális
A versengő nézetek...	Médiába már nem jutnak el	Médiában történik a verseny
A közönség...	Passzív, függő	Széttagolt
A médiának a hatása	Erős	Gyenge

(forrás: McQuaill (2003. 69. o.) nyomán Zsolt P. (2003. 181. o.)

A konfliktuselmélet médiaképe már önmagában is egy médiakritika. Bár Marxtól kezdve sokan foglalkoztak ebből a szempontból a tömegkommunikációval, ennek a modellnek a legreprezentatívabb képviselői a *Franfurti Iskolából* Horkheimer és Adorno. Szerintük Hollywood és a '30-as évekbeli Amerika médiája olyan *kultúripart* terjeszt, melyben a művészetet leegyszerűsítve, áruvá silányítva mindenki által könnyen fogyaszthatóvá téve szétrombolja az értékeket. Mindezt az elit teszi, s manipulálja a tömegeket a piaci haszon érdekében.

A konfliktuselméletekben minden szerző antidemokratikusnak tartja, hogy a médiában csak a domináns elit és érdekeik kaphatnak hangot.[18] Szerintük csak a társadalmi ellenőrzés fokozásával volna megoldható, hogy a médiában a megszólalók ne csupán az elit értékeit hirdessék. Ebben a kérdésben a konfliktuselmélet a környezet nyomását kívánja intézményesíteni, még akkor is, ha ez ügyben is igen szkeptikus, hiszen a környezet részéről sem látja könnyen garantálhatónak a társadalom alsóbb osztályainak érdekérvényesíthetőségét.

Mivel a konfliktuselmélet úgy látja, hogy a média tulajdonlása folyamatosan egyre kevesebbeknek egyre nagyobb befolyást eredményez, ezt a központosított rendszert vagy igyekszik plurálissá tenni, vagy a központosítás, ha már úgyis elkerülhetetlen - s a marxizmushoz közelebb állók ezt is vallották - helyesebb állami felügyeletre bízni.

A média sztenderdizált és rutinizált módon termel, állítják, s ebben a véleményben is felsejlenek normatív elemek. A sztenderdizáltság felszámolja a médiában dolgozó autonómiáját, kiöli az embert és géppé teszi. Fel kell hát szabadítani, értelmes célt kell megmutatni neki, hogy azt szolgálva ő maga is feltöltődhessék. Nem nehéz felfedezni itt a forradalmi eszmékhez való vonzódást, és a média fölötti korlátozás kiterjesztésének vágyát. Végső célként a marxisták részéről az fogalmazódott meg, hogy a pozitív társadalmi célt ők fogalmazzák meg, s ezt kell, hogy szolgálja a média.

A médiában megjelenő tartalomban már nincsenek versengő nézetek, mivel az, aki megjelenhet benne, már egy előzetesen eldöntött alku, verseny, vagy küzdelem jóvoltából jelenhet meg, így a befogadó passzív kiszolgáltatott helyzete csak fokozódik. Jóllehet, volnának ezt az állítást nyilvánvalóan cáfoló ellenpéldák, a konfliktuselmélet még sem fogadja el, hogy a nézetek versenye egy objektív és független médiában zajlana, épp ezért

[18] A Frankfurti Iskolán és Gerbner kultivációs elméletén kívül érdemes megemlíteni még itt a politikai-gazdasági elméletet, mely szerint a közönség szektorainak szegényebb része marad figyelmen kívül, s a gazdagokat a médiában nem lehet kritizálni, valamint a hegemónia elméletet, mely szerint az igazi befolyás a diskurzusban, a nyelvhasználatban bontható ki. (Zsolt P. 2002).

erkölcsi elvárásait ennek valamilyen átalakításában fogalmazza meg. Médiaetikája azért fogalmazódik meg a médián kívülről, mert vagy a média önszerveződésében nem hisz, vagy pedig abban is csak a hatalom egy újabb reinkarnációját látja.

Akkor sem változik a megítélés, ha valaki magában a médiában látja az önálló hatalmi ágat. Bár így a média a politikával és a gazdaság más szereplőivel szemben még kiegyensúlyozó szerepet játszhatna, a fő probléma azonban változatlan: a közönség ebben az esetben sem kevésbé kiszolgáltatott, mint az előző helyzetekben. Itt ugyan nem egy elit van, de az elitek érdekalkujában a közönség már ugyanúgy kiszolgáltatott, függő, és passzív szerepre kárhoztatott. Ráadásul az elitek és így a média is állandóan érdekelt abban, hogy az alávetettekkel szemben a pozícióit megtartsa, a fennállót újratermelje és ne megkérdőjelezze, hanem konzervatív módon legitimálja.

A konfliktuselmélet számos valós problémát vetett fel. A felsoroltakból talán az is kitűnik, hogy itt nem egy koherens elméletről van szó, hanem olyan gyűjteményről, amelyet különböző árnyalatokkal lehet logikusabb módon újrakonstruálni. Az egyik a forradalom igényéig mozdul el, a másik csak központi ellenőrzést akar, a harmadik pedig deklarálja a hatalomnélküliség fontosságát, és akarata ellenére teremti meg a bürokratikus ellenőrzést.

A probléma ugyanis a legenyhébb médiaellenőrzéssel is az, hogy erre a társadalom a politikai döntéshozókon keresztül a bürokrácia segítségével képes, s a bürokrácia politikafüggése végül is aktuálpolitikai tereppé silányíthatja a szólásszabadságot. Másfelől viszont a teljes szólásszabadság, a társadalmi kontrollról való lemondás kockázata sem csekély, mert a bevezetőnkben tárgyalt fogyasztásorientált reklámok csak a fizetőképes kereslettel rendelkezőknek szóló műsorokat tudja támogatni. Ezért aztán a tömegkommunikációból kiszorulhatnak a szegények, vagy a 49 évesnél idősebbek, vagy a kisebb létszámú etnikumok, sőt, még az igényesebb gyerekműsorok is, ahogy ez utóbbira példa a magyar kereskedelmi és közszolgálati csatornák műsorstruktúrájának változása a 90-es években.

Bár a funkcionalista közelítések ellentétesen látják a demokratikus médiumok helyzetét - például kreatívnak tartják az itt folyó munkát, számba veszik a közönség visszacsatolási lehetőségét, azt gondolják, hogy a verseny a médiában zajlik, illetve úgy vélik, hogy a kábeltelevíziózás terjedésével a gazdasági koncentráció veszélye csökkent - kénytelenek elfogadni, hogy az állami beavatkozás jogos. A klasszikus liberális médiamodell csak szabadversenyes helyzetben életképes. Ott, ahol monopóliumok jönnek létre és a tőkekoncentráció olyan mértékű, hogy tartósan egy-egy orgánum tudja meghatározni, hogy milyen képekkel és információkkal találkozzanak az emberek nagy számban, ott mind az

ezzel való visszaélésre, mind pedig a szolgáltatásokból kimaradó rétegekre, kulturális és méltányolható ízlésbeli különbségek kiszolgálására meg kell jelennie a társadalmi felelősségnek.

A médiaszabályozáshoz való hozzáállás a tömegkommunikáció szociológiájától tehát nem kaphat biztos receptet, mert maga a tudomány is ellentétes és kibékíthetetlen állításokat fogalmaz meg. A szociológia inkább csak arra képes felhívni a figyelmet, hogy melyik modell milyen konfliktusokat rejt magában, milyen veszélyek és nem kívánt mellékhatásokat eredményezhet. A médiaszabályozás így végső soron hitbeli, politikabeli kérdéssé válik, és mára éppenséggel nem csupán – sőt például Magyarországon nem is - a baloldaliak sürgetik az erősebb médiakontrollt. A rendszerváltás utáni magyar baloldal szakított a hagyományos tőkeellenes, a kizsákmányolást megakadályozni kívánó marxizmussal. A kisközösségek és a hagyományos értékek védelmében épp a konzervatív oldal gondolja úgy, hogy nem piacképes, de a számára értékes vallási, vagy művészeti, a nemzeti önismeretet fejlesztő stb. ismeretek terjesztésére és megjelenítésére rá kell kényszeríteni a médiát.

A hazai szociológiában egy funkcionalista, és ideológiáját tekintve nem nemzeti értékekért aggódó, nem konzervatív nézőpont vallja azt, hogy az állam feladata nem több, mint a csatornák és az írott sajtó plurális előállításának lehetőségét biztosítani, a véleményszabadság korlátozását minimalizálni. Az azonban már nem feladata, hogy a nézettségbeli különbségeket korrigálja.

A funkcionalisták szerint a társadalom médiastruktúráját tekintve baj akkor van, ha bizonyos fórumok, melyek ilyen vagy olyan értéket hordoznak eltűnnek, miközben volna létjogosultságuk és/vagy volna irántuk érdeklődés. A konfliktuselméletek érveit újra felfedező vagy átvevő hazai konzervatívok pedig azt állítják, hogy ez a probléma már létező, hiszen mindegy, hogy hány csatorna van, ha a tartalom, ami bennük van ugyanaz.

A médiaszociológia talán legnehezebb, és legérdekesebb témájához érkeztünk. Rajta keresztül a gondolkodás arról szól, hogy milyen a világ vagy egy ország társadalmi berendezkedésében a média. Egy ország, egy korszak, egy civilizáció médiájának elemzésén keresztül bepillantást nyerhetünk annak legfontosabb makroközösségi jellemzőibe. A tömegkommunikáció szociológiája erről is szól, a nyilvánosság szerkezetének történeti alakulásáról, vagy épp az aktuális saját szűkebb nemzetünk és saját korunk médiahelyzetéről. Ezen keresztül demokráciánk erősségeibe és gyengeségeibe is bepillantást nyerhetünk.

A tömegkommunikáció nem tükör[19]

Először Walter Lippman[20] figyelt föl arra, hogy a tömegkommunikációban egyáltalán nem a valóság pontos mása jelenik meg. Egyes intézmények, mint a rendőrség, az egészségügy, a politika stb. a maguk képére formálják a valóságot, részben érdekeik, részben pedig megszokott világlátásuk alapján. A hírek itt, az intézmények által megfogalmazva, átszűrve, és a tömegek számára érthetően megfogalmazva születnek.

A média továbbszűri ezeket az információkat aszerint, hogy mennyire illeszthető bele egy már meglévő tudásba, melyekkel az emberek rendelkeznek. A média – mondja Lippman – csak ezeket a sztereotípiákat közvetíti. A „sztereotípia" kifejezés itt kezdi meg karrierjét, ami tehát eredetileg sablonos valóságábrázolást jelentett. A gondolat lényege, hogy nem tükrözheti emiatt a mechanizmus miatt a valóságot a média. Lippman újságíróként azt vette szemügyre, hogy a hírek hol születnek és miként, illetve megfigyelte, hogy a leegyszerűsített, átformált sablonok, sztereotípiák elszakadhatnak a valóságtól.

A gondolat három évtizedre feledésbe merült, majd az újabb médiakutatások, a hírgyártásra koncentráló kutatások, és azok, amelyek a tömegkommunikáció egészét szerették volna modellezni újra felfigyeltek erre a „nem tükrözi a média a valóságot" jelenségre. Később a tudósok ráleltek Lippman gondolataira is.

Mára már a gyerekek szocializációjában is egyre jelentősebb, és már a gyerekek is tudják, hogy ami a televízióban van, az nem egyenlő a valósággal, s az ott elhangzottakat kritikával kell szemlélni. Az írott szövegnek, vagy az elektronikus médiumokban elhangzott állításoknak a súlya még mindig jelentős, hiszen információhiányos állapotban kénytelenek vagyunk elhinni a hallottakat. Gyorsan megkérdőjelezzük azonban, ha személyes interakciónkban jutunk egy információhoz, vagy ha meglévő ismereteinknek ellentmond egy tömegkommunikációból szerzett hír. Nem volt ez mindig így.

Először az írásbeliség világában bizonytalanul mozgó emberek nem feltételezték, hogy egyáltalán lehetséges hazudni a leírt szöveggel. Később megfigyelhetjük, hogy az újonnan jelentkező médiumnak, a rádiónak micsoda nagy hatása és hitele volt. Senki nem feltételezte, hogy amit a rádióban hall, az nem lehet valóságos, az lehet a képzelet szüleménye is. Jó példa erre 1938-ból Orson Welles Világok harca című rádiójátéka, melyet az író úgy alkotott, meg, mintha egy hírbemondó által közvetített, marslakók által végrehajtott invázió volna. S bár a műsor közben többször is elhangzott, hogy kinek a rádiójátékát hallják, mégis pánik tört ki, és

[19] Kitekintésként még lásd McQuail 2003, 281.oldal. McQuail az általunk felsoroltakon kívül tizennégy másik torzítást sorol fel, melyre a média a valósággal szemben hajlamos.
[20] Lippmann, 1992.

rémhírként kezdett terjedni az invázió. Az első mondatok, melyek még nem tudósítottak a Föld megtámadásáról így szóltak:

> *„Hölgyeim és Uraim, tánczenei műsorunkat félbeszakítjuk és felolvassuk Önöknek az Intercontinental Radio News különleges közleményét. Központi zónaidő szerint húsz perccel nyolc óra előtt a Mount Jennings-i obszervatóriumból (Chicago, Illinois) Farell professzor jelentette, hogy a Mars bolygón rendszeres időközökben megjelenő gázkitöréseket észlelt... "*

Az új médiumot az emberek mindaddig megajándékozzák a hitelességgel, amíg rá nem jönnek, hogy becsaphatja őket. Hasonlóan a rádióhoz, később a televízió is rendkívül meggyőző médiumnak számított, hiszen még képpel is alá volt támasztva az információ, és senkinek eszébe sem jutott, hogy a képekkel is lehet manipulálni. Maga McLuhan[21], bár az írásbeli kultúrát tartotta a maga számára vonzóbbnak, találkozva az akkor rohamosan hatását kifejtő televízióval, a kultúra teljes átalakulását jósolta, melyben a vizualitás mindent felülmúl, és ezzel át is alakítja az emberiség logikus, lineáris gondolkodását asszociatívvá. A „média maga az üzenet" azóta elhíresült üzenete sem jelent más, mint hogy fontosabbá vált a médiában megjelenő valóság és a média saját maga, mint az, ami a valóságban történik. Szélsőséges példával egy fa csak akkor dőlt ki, ha azt a média bemutatta.

Ezek a mára túlzó elképzelések is ráirányították a figyelmet arra, hogy a média nem feltétlenül a valóságot mutatja be: a helyzet válhat olyanná, hogy a maga által megfogalmazott valóság lehet érdekesebb, és meghatározottabb, mint a médián kívüli, és ennyiben az állítás ma is igaz. Az emberek kritikai potenciálja azonban a várttal szemben nem csökkent, hanem inkább növekedett.

A modern, közvetett információkkal működő demokráciánkban a kritikai jellegű médiabefogadás már csak azért is megjelent, mert a média dekódolása szocializációs feladattá vált, míg korábban nem volt az - vagy nem gyerekkorban volt az. Ma már, amikor a gyerekek 4 éves koruk előtt felismerik a reklámokat, 4-6 éves koruk között már azt tanulják, hogy mit lehet elhinni, mit kell játéknak venniük, és mit kell kritikusan mérlegelniük. A felnőtt társadalom is egyre fontosabbnak tartja, hogy az iskolában is szerepeljen oktatott tantárgyként a média, ezáltal lehetőséget nyújtva arra, hogy öntudatos médiafogyasztókká váljanak a következő generációk illetve arra, hogy a média hasznukra, és ne kárukra legyen.

[21] McLuhan, 1967.

A médiával szembeni kritikusság ingája a „mindent elhiszünk”-ből át is lendülhet a „semmit sem hiszünk el”-be. Alacsony társadalmi rétegeknél, akik egyébként is szorongással és a kiszolgáltatottság érzésével vesznek részt egy társadalom életében, megjelenhet akár a médiával szembeni teljes negatív attitűd, a teljes bizalmatlanság, ami mégis inkább vonatkozik a gazdasági valamint politikai elitre, mint magára a médiára. Jól megfigyelhető ez a tömegkulturális bulvárhíreknek való hitelt adásban (miközben ezek rendszerint manipuláltak), és a politikai információkkal szembeni szkepszisben (miközben a média itt inkább törekszik a pontosságra.)

Nem veszélytelen egyébként a média teljes hiteltelenné válásának végpontja, hiszen ez egy cinikus és átmanipulált, a nyilvánosságban meglévő információknak hitelt nem adható társadalmat jelent. Az ilyen kultúra valószínűleg hosszú távon nem életképes. A média iránt elharapózó bizalmatlanság a demokratikus deficiteket oka, de annak okozója is lehet. Ezért olyan fontos egy ország számára, hogy a professzió etikailag magas szintű legyen. (Íme egy újabb tömegkommunikációs szociológiai kutatási terep, a médiaetika kutatatása.)

4. A tömegkommunikáció torzításai

Ha elfogadjuk, hogy a tömegkommunikáció nem tükör, akkor micsoda? S hogyan változtatja meg a valóság bemutatását, avagy a befogadóban a valóságról alkotott képet? Ezek olyan kérdések, amelyeknek ismerete, megválaszolása minden civilizációban élő ember számára létfontosságú. Közvetett társadalomban élünk, ahogy erre Tönnies felhívta már a figyelmet.[22] Ismereteink jó része nem személyes ismeret. Miért és mennyiben torzítanak ezek a közvetetten hozzánk érkező információk?

A sztenderd nyelvhasználat

A tömegkommunikációban hallható beszéd az írott szövegből származik, gyakran ma is sok szöveget felolvasnak, s gyakori a médiában a súgógép használata is. Mindez a nyelvileg helyes, gördülékeny, sztenderd nyelvnek a használatát erősíti, amitől az élőbeszéd eltér. A tömegkommunikáció ezáltal olyan világot mutat be, amely gördülékeny, és egyfajta beszédforma az elfogadott. Mindenki aki másképp beszél, perifériára szorul. Ez még a saját nyelvi kultúrákon belül is így van, de megfigyelhető az angol vagy amerikai riporter által meginterjúvolt más kultúra képviselőjénél, aki szintén ismeri az angolt. Ezáltal egy sajátos szelekció jön létre a hírműsorokban. Azok nyilatkoznak a világ hírtelevízióiban, akik birtokolják a nyugati, és abból is az angol kultúrát. Ők azonban nem a legjobb reprezentánsai

[22] Tönnies, 1983.

saját kultúrájuknak. A hírek tehát torzítanak interjúalanyaik kiválogatásában már a nyelvi problémák miatt is.

A médiaszociológusok az előbbinél fontosabbaknak tartják a hírek saját természetét, ami a normálistól elütőre, az érdekesre, a szokatlanra érzékeny. Ezáltal a médiában megjelenő információk egy konfliktussal teli világot ábrázolnak, sohasem egy harmónikusat.[23] Inkább az extrém tehát, mint a normális az, ami megjelenik itt, inkább a konfliktus, mint a megoldás.

A hírekben megjelenik a sztorivá kerekítés kényszere, s amiből történetet kell kerekíteni, az gyakran inkább a szórakoztatást szolgálja, mint a valóság komplexitását. Minél távolabbi, és a saját nézőpontunk számára nehezen értelmezhető információ átadásáról van szó, annál nagyobb a kényszer a sztorivá kerekítésre. Különösen jellemző probléma ez az amerikai médiánál, amelyik számára kereskedelmi hagyományainál fogva eleve a hírtevékenységbe beletartozik a szórakoztatás is, s ezt csak fokozza, hogy az amerikai társadalom számára az országhatáron kívül történtek már az egzotikum kategóriájába tartoznak.

A sajtó nem csak a politikai hírek területén van a sztori kényszer alatt, hanem minden tényfeltáró anyagát tekintve is. Például egy egészséget fokozó új cseppről, mely nem kapta meg a forgalmazáshoz az engedélyt két sztori készíthető. Vagy a hivatalokból lesznek a bűnbakok, akik gátjai minden jónak, vagy a forgalmazni szándékozó feltalálót nevezik sarlatánnak, aki megtéveszti az elesett embereket. A sztorikban gondolkodás, a leegyszerűsítés, a sablonos sztereotípikus történetek konfliktusos helyzetben igazságtalanok lehetnek. A média nem ritkán - kevés információ alapján - eldönti, hogy melyik sztorit bontja ki, s ez nem ritkán ellentétes az igazsággal, vagy pedig csak féligazság. A befogadó akkor veszi észre az ilyesmit, ha vagy a másik oldalról érdekelt, vagy ha nagy szellemi energiákat mozgósít az ellentmondások megfigyelésére.

A média funkciója vagy a hivataloktól való információszerzés – mikor is jóhiszeműen felerősítheti a hivatali jelentések torzításait -, vagy a hivatalok, vállalkozások tévedéseinek hibáinak leleplezése. Ilyenkor pedig a torzítás abból adódik, hogy a média nem ismeri eléggé azt, hogy miből is származott például egy hivatal döntése. Ha például az ÁNTSZ azt javasolja, hogy az emberek adassák be maguknak az influenza elleni védőoltást, de a média feltár egy olyan ügyet, amiben valaki a védőoltást okolja a betegségéért, akkor a média egyetlen híre, problémafelvetése, - amely akár igaztalan is lehet - elegendő arra, hogy milliók ne adassák be maguknak a védőoltást, és százezrek betegedjenek meg a járványban.

[23] Mast, 1998.

A média érzékenysége az egyedire, drámaira, vagy pedig a nagy számokra, a sokaságra vonatkozik. Az egyedi drámai példák bemutatása társadalmi mechanizmusok, más szakmák logikáját tudja szétverni, akár az elefánt a porcelánboltban. Egy csinos, fiatal beteg drámai bemutatása rá tudja kényszeríteni az egészségügyi döntési folyamatokat az erőforrások átcsoportosítására, s ezzel sok más embertől von esetleg el erőforrást.[24] A tömegkommunikáció akkor is torzít, amikor az egyedit általánosítja, és akkor is, amikor a tömegtől nem látja az egyedi problémákat, és intézmények működésével szemben kritikus. A sajtó fő problémája, hogy állandó időszűkében van. Gyorsan kell dolgozni, és ez szükségképp felszínességet eredményez.

A kamera nem követi a polgári életben szokásos viselkedésformákat, nem kötik illemszabályok. Közelről mutat másokat intim pillanataikban, miközben mi nem szoktunk az utcán csókolózó párok arcába bámulni. Ráfókuszál a lényeges dolgokra, sportesemények például csak azt követi, ahol az esemény van.[25] Mindez azzal a torzítással jár, hogy a kamerán keresztül egy másik etika és egy másik világ rajzolódik ki. (Lásd még a valóságshowk magánéleti kiteregetését, melynek lehet akár egy olyan hatása, hogy egyéb szocializáció nélkül, hiheti valaki azt, hogy nincs abban semmi rossz, ha mások intimszféráját megfigyeljük.) A fontos kiemelése avagy a vélt fontos kiemelése szintén csökkenti a valóság komplexitását, de egyúttal kényelmesebbé is teszi a befogadást. A média megkonstruálja a világot, a történeteknek eleje és vége lesz, a képnek középpontja és perifériája.

A média jelenléte felértékeli az ott történteket, és ebben sokszor a média is érdekelt, hiszen, ha már kivonultak a riporterek, meg az operatőrök szeretnék, ha történne is valami. Egy teremben a teremnek azt az oldalát fogják mutatni, ahol többen ülnek, olyan képeket közvetítenek, amelyben egy tüntetés felemelő vagy épp alpári, szintén aszerint torzítva, hogy milyen az operatőr és stábjának beállítódása a tüntetéssel kapcsolatban. (Ha semleges, akkor valószínűleg jelentősebbnek fogja mutatni, mint amilyen.)

A média jelenléte megváltoztatja a média által mutatott emberek viselkedését, agresszívebbek, aktívabbak, vagy éppen összeszedettebbek és kultúráltabbak lesznek. Valamilyen irányba megváltoztatja akaratlanul is a valóságot. Ezeknek a torzításoknak a felismerése részben etikai szabályok létrejöttét szülte (például a kamera jelenlétét ne hangsúlyozzák ki, vagy ha egy tüntetést megtartását attól tesznek függővé a szervezők, hogy kijön-e a sajtó, akkor ne menjen ki, vagy ha egy tüntetést kell bemutatni, igyekezzenek az objektivitásra, és ne saját érdekeiket kövessék stb.). A jelenségek és torzítások részben

[24] Zsolt, 2002.
[25] Buda – László, 1981.

azonban nem tekinthetők a média hibájának (például időhiány, más professziók értékrendszerének átmetszése, médiumok egymásra hatása stb.).

A sokat televíziózók világról alkotott képe átalakul. Többnek gondolják az agressziót, alávetettebb helyzetűeknek és mindig fiatalnak és vonzónak, vagy idősnek és „boszorkánynak" képzelik a nőket, többnek gondolják a jogász foglalkozásúakat, mint más szakmabelieket (mert többnek látják őket a játékfilmekben, mint mondjuk az áruházi előadókat.) Gerbner a médiasztereotípiákat, és azok felhalmozódását elnevezte kultivációnak.[26] A kultiváció részben a társadalmi sztereotípiákból származik, (pl. a négerek muzikálisak, vagy bűnözők), de aztán ezeknek állandó ismételgetése kultiválódik, szocializálja a következő generációt. Minél többet néz valaki televíziót, mondja Gerbner, annál inkább hasonlít világról alkotott képe a média által mutatottra.

Egy pszichiátriakutatásban például a kutató megnézte, hogy milyenek a valóságban a pszichiátriák, mit gondolnak ezekről a sokat és keveset televíziózók, és mit mutat a média. Az emberek aszerint különböztek egymástól, hogy mennyit néztek televíziót. Hasonlóképp a többet tévézők nagyobbnak gondolják a világban az agressziót, hiszen a képernyőn az agresszív cselekvések kultiválódnak.[27]

A gerbneri kutatások hatására is, az Egyesült Államokban komoly civil társadalmi mozgalmak indultak, melyek a demokrácia érdekében korlátozni igyekeztek ezeket a médiahatásokat. Számos nagy presztízsű média fel is karolta ezeket a törekvéseket, felismerve, hogy például igazságtalanul járt el a feketékkel szemben. Ám mára úgy tűnik, hogy itt is mutatkoznak válságjelek, hiszen a politikailag korrekt média és a valóság közötti ellentmondások szintén hiteltelenné tehetik a médiát. A politikailag korrekt csatornák például abba az irányba torzítják a valóságot – immár ideológiai elköteleződésből -, hogy ne mutassanak feketéket egy börtönben (nehogy azt higgyék a nézők, hogy a négerekkel szemben előítéletesnek kell lenniük), s hasonlóképp, ha a hajléktalanságról készül egy riport, a hajléktalan nem lesz pszichotikus vagy drogfüggő. Mindennek lehet az az oka, hogy hírértéke az átlagtól eltérőnek van, és ebben a történetben a fehér és önhibáján kívüli hajléktalan a drámai, de ennél itt már többről is szó van: a politikai korrektségre, ideológiai feladatok fölvállalására vállalkozó médiáról is.

Mindez átvezetne már minket a tömegkommunikáció akaratlagos torzításaihoz, mert eddig inkább a szükségszerűekkel vagy akaratlanokkal foglalkoztunk.

---

[26] Gerbner, 2000.
[27] Gerbner, 1977.

A „tömegkommunikáció nem tükör” megállapítást most már jobban is alá tudjuk támasztani. Valóban nem az, hiszen saját kiválasztási, értékelési, szűrési szempontjai vannak, saját rá jellemző hibákra hajlamos, sőt, a médiába tolakodó információdömping - melyekből az újságírók szűrni szoktak - sem mentes egy előzetes érdekvezéreltségtől, ami megint csak nem a valóság tükrözésében érdekelt. Az egyik legmeggyőzőbb elmélet szerint a tükör metafora helyett sokkal közelebb kerülünk az igazsághoz, ha médiában inkább reflektort látunk, ami ráirányítja a figyelmet a területre, s eléri, hogy erről beszéljenek az emberek. Ezt az elméletet nevezzük napirend-megállapító hatás elméletnek (agenda setting). Ez az elmélet tulajdonképpen a média hatásának egyik modellje, ezért érdemesnek látszik befejezésül röviden ismertetni a főbb hatáselméletek közül a legfontosabbakat.

4. 1. Hatáselméletek

A *nagyon erős hatások elmélete* igen egyszerű. A médiát ez úgy fogja föl, mint egy olyan injekciót vagy lövedéket, amely különösebb probléma nélkül kifejti a hatását, s pontosan azt a hatást, amit a küldő szeretne. Innen is az elnevezés: lövedék-elmélet. Meghatározott ingerre meghatározott válasz születik. Ez a pszichológiában kedvelt behaviorista irányzat modellje is. S valóban, tudjuk, hogy az inflációs várakozás inflációt eredményez, ha magunkat tehetségesnek tartjuk, felül múlhatjuk képességeinket stb. Az elvárások olykor önbeteljesítő jóslattá válnak. A sok példa ellenére azonban ma már nyilvánvaló, hogy a lövedék-elméletek nem állják meg a helyüket. A lövedék-elméletet képviselte egy 1927-es *Propaganda technikák az első világháborúban* című kutatásban maga Lasswell is.[28]

A *korlátozott hatások* kialakulását elsőként Hovland kutatásai fémjelzik (1949), aki azt vizsgálta, hogy az amerikai hadsereg által megrendelt filmeknek a második világháború idején milyen volt a propaganda hatása. Alig tapasztalt azonban a filmek bemutatása előtt és után attitűdváltozást.

Katz és Lazarsfeld dolgozta ki az ötvenes évek közepén a lövedék-elmélet kritikáját, és a *korlátozott médiahatások* modelljét. Részben támaszkodhatott már Hovland második világháborús katonai attitűdváltozás eredményeire, részben maga is végzett empirikus kutatásokat az elnökválasztás kimenetelének médiahatásával kapcsolatban. Kritikai észrevételei a következők voltak: a lövedék-elmélet túlságosan a kibocsátóra összpontosít, a befogadót pedig passzív tárgyként kezeli. Ugyanarra az ingerre eltérő válaszok is születnek,

[28] Lázár , 2001.

ez pedig kizárja a lövedék-elmélet általános érvényét. Lazarsfeld szerint a tömeg nem passzív, hanem aktív.[29]

A választási kutatások során azt is kifejti, hogy a szimpátiát egyes jelöltek iránt a társadalomnak szűkebb csoportjai fogalmazzák meg a médiára figyelve, s az ő véleményüket veszik át mások. A *kétszakaszos kommunikáció észlelés* modellje termékenynek bizonyult. Témánként más-más személyekben testesülhet meg a véleményirányítói szerep. Másra hallgatunk a politika, a gyereknevelés vagy a divat kérdéseiben, s mindegyik csoportban lehetnek hangadók, akikre Katz és Lazarsfeld szerint jobban figyelnek, mint a médiára.

Lazarsfeld a kibocsátó és a befogadó között úgynevezett *közvetítő változókról* beszél. Az egyik ilyen közvetítő változó az elérhetőség, a másik pedig a már meglévő attitűdök. Nem nehéz belátni, hogy bizonyos társadalmi rétegek más-más módon érhetőek el a médiában, s azt sem, hogy például az előítéleteket igen nehéz megváltoztatni.[30]

A minimálhatások kutatója Klapper, aki azt állította, hogy a számunkra szimpatikus értékre, képviselőre stb. odafigyelünk, míg a számunkra nem szimpatikust észre sem vesszük. Ez a minimális hatás-elmélet részben eltúlzott, részben pedig elméletileg is felmerül, hogy nem lehet mindenkinek mindenről eleve valamilyen beállítódása, hogy a beállítódásoknak meg is kell születniük, és ebből nem kizárható a média sem. Azt azonban, hogy a média gyakran csupán a meglévő viszonyok megerősítésére szolgál, azok is gyakran hangoztatják akik a médiának erős hatást tulajdonítanak.

A következő korszak a *moderált hatások* korszaka, amely a ’70-es évekre tehető. Igen sokat kutatták a szociálpszichológusok az emberi erőszak okait, és nem maradt ki ez alól a média és az erőszak kapcsolata sem. 1972-ben a Tiszti Főorvosi jelentés az Egyesült Államokban ki is mondta a televízió és az ifjúkori erőszak közötti szignifikanciát, összefüggést. A szociálpszichológusok, például Aronson, a meggyőzés okai között említették a kommunikátor (itt értsd a médiában megjelenő „rábeszélőt”) valamilyen szempontból való meggyőző voltát (szimpátia, magas presztízs, tekintély, közelség stb.).[31]

Aronson bizonyítottnak tartja a televízió erőszakosságot fokozó hatását, sőt véleménye szerint ezen az sem segít, ha az erőszakos figura negatív szereplő, vagy ha az agressziót megpróbálják hazafias köntösbe csomagolni.[32] Amiről ugyanis szó van – vallja -, az maga a

[29] Gálik , 2001.
[30] Szecskő , 1994.
[31] Aronson, 1992.
[32] Aronson, 1992.

viselkedési minta, mely mintát az egyén szocializációjától függően fogja felhasználni. A mozdulatot, mellyel a pozitív hős elgáncsolja a gonoszt, arra is fel lehet használni, hogy elgáncsoljuk az úttesten átigyekvő vak öregasszonyt. S hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, maga a tömegkommunikáció is szocializál, ez pedig növeli is a gyerekekkel szembeni felelősségét, szükségessé teheti a társadalmi korlátozásokat.

A moderált hatások elméleteinek terjedését az az érv is segíthette, amelyet már Klapperrel szemben is felemlítettünk, vagyis, hogy számos kérdésben nincs határozott véleményünk, és ilyenkor jobban hajlunk a befolyásolhatóságra. A gyerekekkel szembeni erősebb szocializációs hatás már logikailag is adódik abból, hogy a gyerekeknek kevesebb dologról van kialakult véleményük.[33]

A moderált hatás-elméletek kapcsán már csak Noelle-Neumann elhallgatási spirálját emelnénk ki, mely szerint a média elriasztja az embereket attól, hogy ellenvéleménynek adjanak hangot azzal szemben, amit széles körben elfogadott nézetnek vélnek. Megemlítjük még az amerikai Tiszti Főorvosi jelentést is, amely a fiatalkori erőszak és a televízió nézés közötti összefüggést próbálta igazolni. A moderált hatású elméletek 1972-ben és ’73-ban jóformán teljesen egy időben születtek meg Amerikában és Németországban. Nehezebb a besorolni Gerbnert, aki a hatásokkal kapcsolatban kevésbé fogalmaz explicit módon, munkássága is folyamatosabb, ráadásul valahol a moderált és az erős hatások között helyezkedik el.[34]

Végezetül pedig itt említjük McCombs és Shaw napirend-megállapító elméletét, amely szerint a média nem tükör, hanem reflektor. A szerzőpáros, és később több más ezt a vonalat fojtató kutató is, igyekezte igazolni, hogy a média határozza meg, hogy miről beszélgessenek az emberek, s nem pedig fordítva. Ezt az egyszerű tézist azonban statisztikai matematikai eszközökkel – mely a tömegkommunikáció szociológiájától mint tudománytól elvárt – sem volt könnyű bizonyítani. A szerzők itt már lemondtak arról, hogy a média emberi gondolkodásra gyakorolt hatásáról azonnal mondjanak valamit, de abból nem szívesen engedtek, hogy szerintük a média az, ami meghatározza, hogy miről beszélgessenek.[35]

A bizonyítás legjobban laboratóriumi környezetben sikerült, ahol manipulálni lehetett a híreket, miközben a kísérleti szereplők valóban azt hihették, hogy a valódi híreket látják. Minden napirend-megállapító hatás kutatás két sorrend fölvételéből áll. Az egyik a média által meghatározott hírsorrend, melybe beletartozik a terjedelem, az elsőként szerepeltetés, a

[33] Jakab, 1985.
[34] Angelusz , 1983.
[35] Severin - Tankard, 1992.

kiemelés stb., a másik az emberek fejében lévő témasorrend. Ez utóbbit úgy ismerik meg, hogy felteszik a kérdést: „ön szerint melyek az ország legfontosabb problémái?”, majd ezután egy listát adnak át, amit a megkérdezett rangsorolhat. Sok ember rangsorából kialakítható egy átlagrangsort, és ezt vetik össze a médiarangsorral. A média hatása, azaz a hatás iránya csak úgy volt bizonyítható, hogy a manipulált műsorok előtt és után is felvették a kísérleti személyek esetében a rangsort, és úgy látszott, hogy a kiemelt témák megváltoztatták az emberek rangsorolását.

Kiderült azonban az is, hogy nem minden témakiemelést követte az emberek rangsorolása, mert például az, aki azt a tudtán kívül átalakított híradót nézte, amelyben fő hírként szerepeltették az inflációt, nem rangsorolta ezt később előrébb, mint a híradó megnézése előtt tette, míg a védelmi kapacitással manipulált egyén igen. Mi a különbség a témák között, ami miatt az egyik kiváltja a napirend-megállapító hatást, a másik viszont nem? – hangzott a következő kérdés, és kutatási eredmények, valamint meglepetések és újabb kérdések sora követte egymást.[36]

5. Befejezésül

A tömegkommunikáció szociológiájának főiránya a hatáselméletek vizsgálata, de láthattuk, hogy a reklámok hatékonyságának vizsgálatában alkalmazotti és kultúrkritikai oldalról is egyaránt megtalálhatjuk a szakma képviselőit. A napirendkutatások is mára igen gyakorikká váltak a közvélemény-kutató intézetek vagy a politológusok részéről, és tehetik ezt politikai, vagy sajtómegrendelésekre, alkalmazotti célból. Ezzel ellentétesen felmerülnek újabb és újabb alapkutatási problémák, melyeket hol a korábbi kutatások ellentmondásai, hol pedig a változó társadalom generál, s felmerülnek időről-időre újabb ötletek is. Két ötletet valamivel részletesebben ki is fejtettünk, az egyik a kultiváció volt, a másik a napirend-megállapító hatás.[37]

A tömegkommunikáció szociológiájának törekvései között szerepel - s ezt is említettük - a média, az újságírói szelekció, a hírek létrejötte, a tömegkommunikációs modellek, valamint a nyilvánosság működésének kutatása. Az is szociológiai feladat, hogy a

[36] Severin és Tankard összefoglalását részletesen ismertetem Tömegkommunikáció elméletek című könyvemben, 2004, Eu-Synergon Bp.-Vác

[37] Megjegyzendő azonban, hogy a napirendhatás elméletek egyetemi kutatásai elsősorban a hatásra koncentráltak, míg a médiumokban gyakran ismertetett napirendkutatások nem a hatás meglétére összpontosítanak. Gyakran megelégszenek a politikusok, vagy az emberek által fontosnak tartott témák említésével, máskor meg azt nézik, hogy a politikusoknak sikerült-e azt elérniük, hogy a média azzal foglalkozzon, amivel ők szerették volna.

média saját társadalmában betöltött szereplésének elemzése megtörténjék, és ide tartozik a médiaetika kutatása is.

Maga a médiakutatás tovább terjeszkedik a szociológián. Interdiszciplináris tudományként több tudományterület is e társadalmi képződménnyel kapcsolatos jelenség elemzéséhez hozzá teszi a magáét - legyen az a pszichológia, a történettudomány (sajtótörténet), a szociálpszichológia, a közgazdaságtudomány (médiagazdaság), vagy a politológia.

Irodalom

Angelusz R.: *Kommunikáló társadalom.* Gondolat, Bp., 1983.

Aronson, E.: *A társas lény.* KJK, Bp., 1992.

Buda B. – László J.: *Beszéd a szavak mögött*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1981.

Hankiss E. - Füstös L. - Manchin R. - Szakolczai Á.: *Kényszerpályán?* MTA Érték Műhely,

Kézirat. 1983.

Gálik M.: *Médiagazdaságtan.* Aula, Bp., 2000.

Gerbner, G.. *A média rejtett üzenete*. Osiris, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Bp., 2000.

Gerbner, G.: Kulturális mutatók. In: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció I*. KJK, 267-280., Bp., 1977.

Hankiss E.: *Proletár reneszánsz.* Helikon, Bp., 1999.

Jakab Z.: *Mindenkinek lehet valahol egy keresztapja.* TK Műhely, XVII. évf. 4. sz. 1985.

Lázár J.: *A kommunikáció tudománya.* Balassi Kiadó, Bp., 2001.

Leiss,W. - Kline, S. -Jhally, S.: *Social Communication in Advertising*. Nelson Canada, 1988.

Lippman, W.: *Public Opinion*. New York, Harcourt Brace, 1922.

Mast, C.: *Az újságírás ábécéje*. Greger-Delacroix, SZTE BMI, Bp., 1998.

McLuhan, M.: The Medium is the Massage, Bantam Books, Inc. 1967.

McQuail, D.: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris, Bp., 2003.

Packard, V.*: Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában*. Gondolat, Bp., 1971.

Pratkanis, A. R. – Aronson, E.: A rábeszélőgép. AbOvo, Bp., 1992.

Severin,W.J. - Tankard,W.J: *Communication Theories: Origins, Methods, And Uses In The Mass Media.* Longman, New York, London, 1992.

Szecskő T.: *A tömegkommunikáció társadalmi hatásai. Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába.* OI, Bp., 1994.

Terestyéni T.: A magyarországi televíziós műsorkínálat 2002-ben, *Jel-Kép*, 2003. 1. 23-53.

Tönnies, F: *Közösség és társadalom.* Gondolat, Bp., 1983.

Zsolt P.: Médiaetika. Eu-Synergon, Vác-Bp., 2002.

Zsolt P.: *Médiaháromszög.* Eu-Synergon, Vác-Bp., 2003.

Zsolt P.: *Tömegkommunikációs elméletek – politikai pszichológiai gyakorlatok*. Eu-Synergon, Vác-Bp., 2004.

BEVEZETÉS A DEMOGRÁFIÁBA

Mihályi Helga

1. A demográfia fogalma, története, tárgykörei és módszere

A demográfia görög eredetű szó, a démosz= „nép” és a gráfia= „leírás” szavak összetételéből származik. Magyar megfelelője a népességtudomány, „amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeiket. Feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségének törvényszerűségeit, a mindezen ismereteket a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítja.”[38]

A demográfia tárgya tehát a népesség és a népesedés vizsgálata.

Népesség alatt egy adott területen egy időben élő emberek összességét értjük. Népesedésnek nevezzük a népesség születések és halálozások által történő megújulását. Ennek következtében a lakosság száma folyamatosan változik. Termékenységen a szülőképes korban lévő női népességre vagy annak egyes részeire jutó születések számát, halandóságon elsősorban a születéskor várható átlagos élettartamot értjük. Reprodukció a népesség újratermelődése, vagyis a születések és halálozások éves egyenlege. A népesedési folyamatok kifejezése különféle mutatókkal történik. A nyers mutatók általában az egész népesség számához viszonyított termékenységi, halálozási arányok és ezeket a népesség összetétele jelentősen befolyásolja. Ennek kiküszöbölésére használatosak a tisztított mutatók, melyek minőségi jellemzők - a népesség különféle szempontok szerinti összetételének – figyelembe vételére is lehetőséget adnak.

A demográfia története 4000 évvel ezelőttre, a kínai népösszeírásokig nyúlik vissza, de tudománnyá válását John Graunt 1662-ben megjelent tanulmányához köthetjük, amiben londoni halálozási adatokat vizsgál. A XVII. század közepétől sorra jelentek meg a népesedés jelenségét kutató munkák, de igazán nagy jelentőségűvé a demográfia a XX. század második felére vált egyrészt a túlnépesedés, másrészt a fejlett országok népességének elöregedése miatt.

A demográfia fő tárgykörei:

[38] Szabady, 1963.

- a népesedésstatisztika a népesség számbavételének és az erre vonatkozó ismereteknek területe;
- a népesedéselmélet a népesség változásának okait és következményeit kutatja;
- a népesedéspolitika a népesedési folyamatok megváltozatására irányuló állami intézkedéseket, ezek elveit és eszközeit vizsgálja.

A demográfia forrásai közül legfontosabb a népszámlálás, melyet hazánkban 1869 óta tíz évenként hajt végre az állam (az utolsót 2001-ben) a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) segítségével, aki az országban lakóhellyel rendelkezők adatait összegyűjti, feldolgozza és közzéteszi. Két népszámlálás között a népmozgalmi statisztikák - az adott évi születések, halálozások, házasságok, válások és vándorlás megfigyelése –, valamint a szociológiában használatos reprezentatív, kérdőíves felvételek, azaz a mikrocenzusok szolgálnak adatokkal a népességről és a népesedésről. Az így szerzett statisztikai adatok elemzése a demográfia kitüntetett módszere.

2. A népesség száma, összetétele

2. 1. A világ népességszámának alakulása

A népesség számára vonatkozó adatokkal mintegy kétszáz éve rendelkezünk a népszámlálásokból, illetve a megbízható becslésekből. Azonban egyéb forrásokból - elsősorban történelmi leírásokból - a korábbi évszázadok népességével kapcsolatban is találunk támpontokat.

Kezdetben a vadászó, halászó, gyűjtögető életmód miatt a népesség eltartásának nagy volt a területi igénye, hiszen amint elfogyott a megszerezhető élelem, újabb és újabb területeket kellett keresni. Ekkor alacsony népességszám és szaporulat volt jellemző, a Földön 8-16 fő/100 km2 volt a népűrűség.

A Kr.e. VIII-IX. évszázadban teret nyert a földművelés és az állattenyésztés, azaz a mezőgazdaság. Az ember fennmaradása már nem volt teljesen a természetre bízva, az élelemforrás – elsősorban az öntözés segítségével – kiszámíthatóbbá vált. Ezzel párhuzamosan játszódott le a folyó-völgyekben (Nílus, Indus, Sárga folyó) a városi forradalom, azaz a városi civilizációk kibontakozása és népességének növekedése.

Az első adatok a Föld népességére vonatkozóan Augusztus népszámlálásából származnak Kr.u. 14-ből. Ebben az időben a Római Birodalomban 54 millió ember élt, majd széthullásakor a népvándorlás és a mohamedán invázió miatt jelentős csökkenés indult meg. A Földön ekkor 200-400 millióan laktak és ez a szám a XVII. században 500 millió, míg a XIX. század elején 970 millió fő volt.

Az első nagy demográfiai forradalom a XIX. század második felében zajlott le Nyugat-Európában a társadalmi-gazdasági növekedés hatására. Először a halandóság javult, elsősorban a közegészségügyi fejlődés következtében, utána pedig lassan a termékenység kezdett csökkenni. Mindezek hatására a népesség száma jelentősen nőtt és a század végére elérte az 1,6-1,8 milliárd főt.

A második demográfiai forradalom a világ másik felén, a fejlődő országokban ment végbe a II. világháború után. Jellegét tekintve annyiban volt más, hogy a halandóság csökkenését nem követte a termékenység csökkenése, így ennek lett következménye a népességrobbanás. 1950-ben 2,5 millárd ember, 2000-ben már 6,2 milliárd ember élt a Földön. Napjainkban Ázsiában él a népesség 59%-a, míg földrészünkön Európában 8%-a. A legnépesebb ország az 1,2 milliárd lakosú Kína.

A népességelőreszámítások szerint a lassuló ütemű növekedés következtében 2150-re 11,5 milliárd ember fogja benépesíteni bolygónkat. Ekkorra megáll a további növekedés és a népesség száma ezen a szinten stabilizálódik.

A magyarországi népességre vonatkozó adatok szintén valamivel több mint kétszáz éve állnak rendelkezésre, korábbról csak becslések vannak. Honfoglaló őseink mintegy 400 ezren voltak, míg a benépesített Magyarország területén további 200 ezer ember élt. Az államalapítás idején már 1 millióan lakták országunkat és számuk folyamatosan nőtt. A XIII. században a tatárjárás és a pestis járványok 50%-kal csökkentették a népességet, később a török uralom idején stagnált a lakosság száma, nagyon sok település elnéptelenedett ebben az időszakban. Hazánkban a II. József-féle összeírás volt az első, mely a modern népszámlálás fogalmának nagyrészt megfelel. Eszerint 1787-ben a történelmi Magyarország területén 9,4 millió fő, míg a mai országterületen 2,9 millió fő élt. Az első hivatalos népszámlálás idején, 1869-ben már 5 millió főt tett ki a mai országterület népessége és ez a növekedő tendencia az 1980-as évek elejéig tartott, akkor 10,7 millió fő volt. Azóta az ország népességének száma csökken, 2001-ben 10,2 millió fő, ami az előreszámítások szerint a következő évtizedekben tovább csökken, napjainkban évi 34 ezer fővel.

A népesség területi megoszlása

A népesség számát és összetételét befolyásolják azok a természeti-földrajzi tényezők, ahol az adott népesség él. Ezek közül elsődleges a terület, melynek egyrészt nagysága, másrészt minősége (pl. megművelhetősége) összefügg a népesség fejlődésével. Ennek mutatója a népsűrűség, mely az egy négyzetkilométerre átlagosan jutó népesség számát adja meg. Az 1992. évi adatok szerint Földünkön az átlagos népsűrűség 40 fő/km2 volt. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági művelés alatt álló területek aránya bolygónk szárazföldi felületének mindössze 11%, akkor az erre jutó átlagos népesség 500 fő/km2. Az egyes földrészek között jelentősek az eltérések. Legsűrűbben lakott Ázsia (117 fő/km2), legritkábban pedig Óceánia (3 fő/km2). Szűkebb környezetünk, Európa a második legsűrűbben lakott földrész az egy négyzetkilométerre átlagosan jutó 100 fős létszámmal, de országok szerint itt is nagy eltéréseket találunk. Míg a Benelux államokban 300 fő/km2 feletti a népsűrűség, vannak olyan területek – elsősorban Skandinávia és Oroszország -, ahol ez az érték 10-20 fő/km2 körüli.

Magyarország európai átlaghoz közeli népsűrűsége (2001-ben 109,6 fő/km2) nagy területi különbségeket takar. Budapest népsűrűsége a nagyvárosokra jellemzően magas (3380 fő/km2).

A népesség területi elhelyezkedésének vizsgálata általában közigazgatási egységek, települések szerint történik. Ezek meghatározása országonként eltérő, de általában összefüggő emberi lakóhelyet értünk alatta. Nemzetközileg javasolt a népesség települések nagysága szerinti osztályozása és bár a falu-város megkülönböztetésre sincs kötelező előírás, ajánlott a 2000 fő alatti és feletti települések szétválasztása.

Nyugat –Európában az ipari forradalommal indult meg az urbanizáció folyamata, aminek két értelme van. Egyrészt értjük alatta a városodást, azaz a városi népesség arányának növekedését, másrészt a városiasodást, vagyis egy újfajta civilizációs forma elterjedését és megszilárdulását. A városi népesség magasabb aránya általában a gazdasági-társadalmi fejlődés egyik mutatója, ezért az urbanizáció fokozódása jól jelzi ennek alakulását. 1950-ben a világ népességének 30%-a élt városokban. Ez az arány 1990-re 43%-ra nőtt és 2025-re tovább fokozódik 61%-ra. A fejlett országokban már a XX. század közepén is magas volta a városlakók aránya, ezért az urbanizáció napjainkban főképp a fejlődő országokban látványos. Városaik népessége 1950 óta megötszöröződött és 2025-re a maihoz képest megháromszorozódik. A földrészek közül Ázsiában és Afrikában a legkisebb az urbanizáció mértéke (31-32%), de régiónként nagyok eltérések, pl. Nyugat-Ázsiában 63%-os. Ebben szerepet játszik, hogy a világ tíz legnépesebb városából öt (Tokió, Sanghai, Calcutta,

Bombay, Szöul) ezen a területen található, melyek népessége egyenként meghaladja a 11 millió főt. A fejlett világban a népesség több mint háromnegyede él városokban, legtöbben Új-Zélandon (85%) és Észak-Európa országaiban (83%). A legnépesebb Európai város, Moszkva 8,8 millió lakosával csak a 17. a megavárosok rangsorában, vagyis inkább a közepes- és kisvárosi életforma jellemző földrészünkön.
Magyarországon Budapest lakosságának nagyfokú növekedése következtében 1995-re 63%-ra nőtt a városi népesség aránya, ebből a főváros 19%. Az ötvenezernél népesebb városok sorában 21 települést találunk, ugyanakkor hazánkban is megfigyelhető, hogy bár az urbanizáltság foka magas, a települések több mint egyharmadában kevesebb, mint 500 lakos él.

A népesség nemek szerinti megoszlása

Minden demográfiai jelenség tanulmányozásánál figyelembe kell venni a nemek szerinti különbségeket, hiszen a népesség demográfiai magatartását (pl. születések, halálozások, házasságkötések) döntően befolyásolja és ezáltal hatással van az elkövetkező évek, évtizedek népességére.
A két nem arányát kétféle módon lehet megadni. A nemek szerinti megoszlás a férfiak és nők népességhez viszonyított arányát adja meg százalékosan. A nemi arány pedig a két nem egymáshoz való viszonyított arányát mutatja meg. Ha azt nézzük, hogy ezer nőre mennyi férfi jut, akkor maszkulinitási arányról beszélünk, ha pedig azt, hogy ezer férfira mennyi nő jut, akkor feminitási arányról.
A népesség nemek szerinti összetételét több tényező befolyásolja:

1. Minden ember társadalomban állandó fiúszületési többlet van.
2. A két nem halandósági különbsége, mely szerint minden korcsoportban alacsonyabb a férfiak születéskor várható átlagos életkora, mint a nőké.
3. A háborúkban főképp az aktív korú férfiak estek áldozatul az évszázadok során.
4. A bevándorló területeken magasabb a férfiak aránya, kivándorló területeken pedig a nőké.

A világ egészét tekintve ezek a hatások kiegyenlítik egymást, így a két nem aránya közel azonos. 1990-ben 2,667 milliárd férfi (50,3%) és 2,631 milliárd nő (49,7%) élt bolygónkon. Öregedő népességben - ahol megnő az időskorúak aránya - nőtöbblet van (a 2. tényező miatt), fiatalban népességben férfitöbblet vagy kicsi nőtöbblet van (1. tényező miatt). Regionálisan is kiegyenlítettlenebb a kép: a fejlődő országokban a fiatalabb kormegoszlás miatt férfitöbblet

van (pl. Pakisztánban 907 a feminitási arány), a fejlett területeken az elöregedés és a háborús veszteségek miatt nőtöbblet, így átlagosan 1064 nő jut ezer férfira.
Magyarországon már a század első évtizedeiben is nőtöbblet volt. A két világháború embervesztéségei és a ’70-es évektől egyre markánsabbá váló férfi halandóság romlása miatt ez tovább fokozódott, így 2001-ben népességünk 52,5%-a nő és 47,5%-a férfi volt, 1096 volt a feminitási arány. A regionális különbségek hazánkban is megfigyelhetők.

A népesség korösszetétele

Az életkor a nem mellett a másik alapvető demográfiai ismérv. A korösszetétel változása meghatározza a társadalmi-gazdasági élet valamennyi területét (pl. munkaerő-bázis nagysága, eltartottak száma, oktatási, kulturális, egészségügyi igények). A kort években határozzuk meg. Az egyén életkorának számbavétele a születési év alapján történik és a népességstatisztikában ezekből általában korcsoportokat hoznak létre.
A lakosság kor és nem szerinti összetételét egy adott időpontra vonatkozóan korfával szokás bemutatni. Ez két egymással szembe állított szalagdiagram, melynek függőleges tengelyén a koréveket, vízszintes tengelyén pedig a népesség számát ábrázoljuk. A korfán alul helyezkednek el a fiatalabb, majd felfelé haladva az egyre idősebb korosztályok. A férfi népességet a korfa bal, a női népességet a jobb oldalon szokás feltüntetni. Korösszetétel alapján a korfának három fő típusa van, melyek ugyan tisztán nem fordulnak elő, de az alapvető tendencia felismerését lehetővé teszik:

1. Piramis vagy gúla alakú, mely a fiatal korösszetételű, szaporodó népességet jellemzi.
2. Harang alakú, mely a változatlan korösszetételű népességet jellemzi.
3. Hagyma vagy urna alakú, mely az öreg korösszetételű, fogyó népességet jellemzi.

A népesség kormegoszlását az egyes korcsoportokhoz tartózók arányának bemutatásán túl különféle mutatókkal jellemezhetjük:

- Átlagéletkor: a népesség összes tagjának átlagos életkora.
- Medián életkor: mely a népességet létszám szerint két egyenlő részre osztja, vagyis az az életkor, melynél ugyanannyian vannak fiatalabbak, mint idősebbek.
- Eltartási teher: az inproduktív és produktív népesség egymáshoz viszonyított aránya.
- A két inproduktív korcsoport (gyermekkorúak és öregkorúak) egymáshoz viszonyított aránya, amely az öregedést fejezi ki egy társadalomban.

1990-ben a világ népességének 30%-a volt gyermekkorú (0-14 éves), 60%-a munkaképes korú (15-59 éves) és 10 %-a öregkorú (60 év feletti). A medián életkor 24 év volt. A fejlett országokban idősebb kormegoszlás és öregedés jellemző, ezért magasabb a medián életkor (34 év) és az öregkorúak aránya (17%), míg a fejlődő országokban fiatalabb kormegoszlás jellemző, a medián életkor 22 év és 36% a gyermekkorúak aránya. A legfiatalabb földrész Afrika, ahol 17 év a medián életkor, a legidősebb Európa, ahol 35 év a medián életkor.
Magyarországon is megfigyelhető a népesség öregedése. 1870-től 2001-ig 26 évről 39,1 évre nőtt az átlagos életkor, a gyermekkorúak aránya 37%-ről 16%-ra csökkent, míg az öregkorúaké 5%-ról 20%-ra nőtt. Komoly társadalmi-gazdasági következményei lesznek, hogy az előreszámítások szerint 2040-re minden negyedik ember 60 év feletti lesz, miközben a munkaképes korúak száma egyre csökken.

A népesség családi helyzete

A családi állapot nem alapvető, születéstől megváltoztathatatlan tulajdonsága az embernek – mint a nem és a kor -, hanem szerzett, a házasságkötésnek és annak valamilyen okból történő megszűnésének következménye. A népesség ilyen szempont szerinti megoszlása és változása a népszaporodást közvetlenül érinti, ezáltal egy sor társadalmi folyamatot alapvetően befolyásol. Valamely családi állapothoz tartozás társadalmilag meghatározott magatartást jelent, ezért társadalmi-gazdasági különbségek (pl. munkaerő, lakás, jövedelem, fogyasztás) okainak vizsgálata sokszor a népesség családi állapota szerint történik.
A családi állapot négy alapkategóriája: házasok, nőtlenek, elváltak és özvegyek. A nyers arányszámok az egész népesség családi állapot szerinti megoszlását mutatják, de mivel a népességnek egy része életkora miatt nem élhet házasságban, ezért a tisztított arányszámok a 15 év feletti népességre vonatkozó megoszlásokat mutatják. Összehasonlító módon csak Európáról állnak rendelkezésre adatok. 1990-ben az európai 15 év feletti népességből férfiak közül 61% és nők közül 59% házas, 31% és 23% nőtlen/hajadon, 3% és 14% özvegy, valamint 3% és 4% elvált volt. A két nem családi állapotában nagy eltérést az özvegy és a nőtlen/hajadon kategóriákban lehet felfedezni. Ennek oka az előbbi esetben a nemek halandósági különbsége, utóbbi esetben pedig a nők fiatalabb korban történő házasságkötése.
Magyarországon 2001-ben a népességben a nőtlenek/hajadonok aránya 21,8% volt, ami 1990-hez képest 6%-os növekedést jelent, a házasoké 50,2%, ami 8%-os csökkenést mutat, az özvegyeké 18,2% és elváltaké 9,8%.

A népesség kulturális helyzete

A népesség kulturális helyzete három vonatkozásban vizsgálható:

1. Az írni-olvasni tudás mértéke szerint 1990-ben a világ népességének 40%-a volt analfabéta (negyven évvel korábban még 60%-a), ebből nagyobb részben a fejlődő országok népessége, ahol az írni-olvasni tudás a kulturális színvonal legfontosabb meghatározója. Azonban a fejlett világhoz tartozó több európai országban sem sikerült az analfabetizmust teljesen megszüntetni, pl. 2001-ben Portugáliában a népesség 8%-a nem tudott írni-olvasni.
2. A népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása alapján mélyebb elemzések végezhetők, de nehéz a nemzetközi összehasonlítás, hiszen az egyes országokban eltérő iskolarendszerek vannak. Az 1980-as UNESCO adatok szerint kontinensünkön a 25 év feletti népességben az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya Portugáliában volt a legnagyobb (87%), a középfokú végzettségűeké Romániában (63%), míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezőké Dániában (19%).
3. Az oktatásban való részvétel szerint arra vonatkoznak a vizsgálatok, hogy a tanköteles és 24 éves kor közötti népesség jár-e adott időszakban korának megfelelő iskolába (alapfok 6-13 év, középfok 14-17 év, felsőfok 18-24 év). Európában 1992-ben az alapfokú iskolázás mutatója 95%, a középfokú iskolázásé 83% és a felsőfokú iskolázásé 30% volt.

Magyarországon a népszámlálások gyakorlata szerint azokat tekintik analfabétának, akik nem jártak iskolába. Mára ezen emberek aránya 1% alatti és ők általában az idős korosztályokba tartoznak. Iskolai végzettség tekintetében az elmúlt évszázadban a kulturális színvonal jelentős növekedése figyelhető meg. 2001-ben a 15 év feletti népesség 9/10-ed része az általános iskolát elvégezte (a nők nagyobb arányban), míg a 18 év feletti népesség 40%-a rendelkezik érettségivel, ami azt jeleni, hogy számuk 50 év alatt megnyolcszorozódott. Az oktatásban való részvétel esetén 98%-os iskolázási mutatóval lehet számolni, mert mindig van a gyermekeknek 1-2%-a, akit egészségügyi vagy egyéb okokból nem lehet beiskolázni.

A népesség állampolgársága, nyelvi, etnikai és vallási összetétele

A népesség megoszlásának ismerete ezen paraméterek szerint elsősorban a heterogén (sokszínű) összetételű országokban fontos, hiszen a társadalomban a békés, egymást elfogadó

együttélés akkor valósítható meg, ha mindenki ismeri és tisztában van azzal, hogy az emberek származásukat, kultúrájukat és vallásukat tekintve különfélék.

Az állampolgárság egy, az adott ország jogrendszerén alapuló tulajdonsága a népességnek. Jogi értelemben születés vagy későbbi szerzés (honosítás) útján lesz valakiből adott ország állampolgára.

A népesség nyelvi összetételét tekintve háromféle adat gyűjthető:

1. Az anyanyelv a kisgyermek korban elsőként megtanult, otthon használt nyelv.
2. A használatos nyelv a személyek jelenlegi otthonában leggyakrabban beszélt nyelv.
3. Az ismert nyelv(ek), mely(ek)en a személy beszélni képes.

Az 1993-as adatok szerint a legjelentősebb nyelvi csoport a világon az indoeurópai volt, melynek nyelveit a népesség 49%-a beszélte, de arányuk csökken. A sinita (kínai) nyelvcsalád nyelveit a népesség 22%-a, míg a többi nyelvcsalád nyelveit a népesség 3-4%-a beszélte.

A népesség etnikai összetételére vonatkozóan csak becsült adatok vannak, legáltalánosabban a bőrszín szerinti megkülönböztetésre van lehetőség. Az 1993-as adatok szerint a világ népességéből 52% fehér (kaukázusi), 38% sárga-barna (mongoloid) és 10% fekete (negroid) volt. A fehérek aránya csökken és földrészenként nagyon eltérő a három típus megoszlása.

A népesség vallás szerinti megoszlására szintén becsült adatok állnak rendelkezésre. 1993-ban a világon élő népességből 35% keresztény (ebből közel kétharmad részben római katolikus), 25% buddhista, 21% mohamedán, 15% hindu, 1% zsidó és 3% törzsi vallásokhoz tartozó volt és földrészenként szintén eltérő az arányuk.

Magyarországon főleg az I. világháború előtti történelmi területeken volt fontos népesség nyelvi/nemzetiségi összetételének számbavétele és ismerete. Az 1880-as népszámlálás adatai szerint a népesség 45%-nak, míg 1910-ben 54%-nak volt anyanyelve a magyar. Ma az anyanyelv, a beszélt nyelvek aránya elsősorban a nemzetiségi összetétel miatt fontos. 1990-ben az ország 852 településén becslések szerint mintegy 800 ezer fő a nemzeti kisebbségekhez tartozók aránya. Ezt a nemzetiségi heterogenitást követte évtizedeken át a népesség vallási összetétele is. Népszámlálási típusú vallási adatokkal 1949-ig rendelkezünk, ezekből kiderül, hogy az I. világháború után az ország vallásilag is egységesebbé vált. 2001-ben a népesség 52%-a római katolikus, 16%-a református, 3-3%-a evangélikus és más valláshoz tartozó volt, ugyanakkor jelentős, 14% volt azok aránya, akik nem tartoztak egyik felekezethez sem.

A népesség társadalmi-foglalkozási összetétele

A népesség társadalmi-gazdasági összetétel szerinti ismérvei a következők:

1. A gazdasági aktivitás, azaz miként vesz részt valaki a társadalmi munkamegosztásban, van-e jövedelme és ha van, akkor azt hogyan szerzi. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) ajánlása szerint a népesség gazdaságilag aktívakra (foglalkoztatottak, munkanélküliek) és gazdaságilag inaktívakra (diákok, nyugdíjasok) bontható. A világ népességének összehasonlítása a munka és a foglalkoztatás fogalmának eltérő értelmezése miatt nehéz, így adatok Európából állnak rendelkezésre. 1993-ban 46% volt az aktívak aránya. A két nem között jelentős a különbség: a férfiak aktivitása (54%) nagyobb, mint a nőké (37%). Regionálisan figyelve az adatokat Észak-Európa lakosságának gazdasági aktivitása a legmagasabb (49%) és Dél-Európában a legalacsonyabb (41%).
2. Az egyéni foglalkozás az a tevékenység, melyet a foglalkoztatott végez. Alapvetően ez határozza meg az egyén helyét a társadalmi munkamegosztásban. Mivel több ezer foglalkozás van, ezért ezek csoportosítására az ILO javaslatot adott. 1993-ban Európában a foglalkoztatottak kétharmada fizikai és egyharmada szellemi munkát végzett. A szellemi foglalkozásúak aránya Észak-Európában a legmagasabb (48%) és Dél-Európában a legalacsonyabb (27%). A fizikai dolgozókon belül a legtöbben (34%) építőipari, közlekedési foglalkozásúak.
3. A foglalkozási ág arra vonatkozik, hogy az előbbi tevékenységet – vagyis az egyéni foglalkozást – melyik gazdasági ágban végzik. Az Európai Unió ajánlása alapján 1993-ban az aktív népességből legtöbben (26-26%) az iparban és a közszolgálat (oktatás, egészségügy, közigazgatás) területén dolgoztak.
4. Az alkalmazás minősége a gazdaságilag aktív népesség termelőeszközhöz való, jogilag meghatározott viszonyát takarja, mely szerint 1993-ban Európában a foglalkoztatottak 84%-a alkalmazottként, míg 16%-a önállóként és segítő családtagként dolgozott. Az alkalmazottak aránya Nyugat-Európában a legmagasabb (89%) és Dél-Európában a legalacsonyabb (74%).

Magyarországon a rendszerváltozás éveiben a gazdaságilag aktívak aránya csökkent, egyrészt az oktatási rendszerben eltöltött idő kitolódása, másrészt a nyugdíjasok számának növekedése miatt. 2001-ben a népesség 36%-a volt foglalkoztatott, közülük 35%-a szellemi és 65% fizikai tevékenységet folytat, ami az európai átlaghoz hasonló. Fogalakozási ág szerint legtöbben az iparban (29%), kereskedelemben (16%) és az egészségügy, kultúra területén (15%) dolgoznak nagy részben alkalmazottként (87,5%) és csak kisebb részben önállóként (12,5%).

3. Népesedési folyamatok

3. 1. Házasság, a házasság megszűnése

A házasság a család létesítésének legáltalánosabb formája, melynek demográfiai szempontból fő célja az emberi nem fenntartása. Olyan társadalmi intézmény, mely megváltoztatja a népesség struktúráját, elsősorban családi állapotát és hatással van a különböző népmozgalmi jelenségekre, főképp a születések számára. A házasságkötések száma és ezen keresztül a termékenység érzékenyen reagál a társadalmi-gazdasági változásokra, ezért a különböző népesedéspolitikák nagy figyelmet szentelnek a házasságkötési kedv irányításának.

Monogám a házasság, ha egy férfi és egy nő él egyidejűleg házasságban. Kettőnél több házastárs esetén poligámiáról beszélünk. Ezen belül, ha egy férfi több nővel él házasságban azt poligíniának, ha egy nő és több férfi él egyidejűleg házasságban, azt poliandriának nevezzük. Más vonatkozásban beszélhetünk homogámiáról, amikor azonos társadalmi csoporthoz tartozók kötnek házasságot és heterogámiáról, amikor eltérő társadalmi helyzetű egyének lépnek házasságra. Továbbá attól függően, hogy a házasulók házasságkötésük előtt milyen családi állapotban voltak, megkülönböztetünk protogám házasságkötést, amikor mindkét fél először lép házasságra és palingám házasságkötést, amikor vagy egyik, vagy mindkét fél élt már korábban házasságban.

Hazákban a házassági anyakönyvezést 1894-ben vezették be, vagyis ettől kezdve a házassági statisztikába csak az állami anyakönyvvezető előtt megkötött házasságokat lehet beszámítani. A házassági mozgalom alakulását a társadalmi viszonyok, hagyományok, szokások és az ezekben bekövetkezett változások befolyásolják. Kifejezésük a házasságkötési arányszámokkal történik:

- A nyers házasságkötési arányszám a legegyszerűbb mutató, mely az ezer lakosra jutó évi házasságkötések számát adja meg, de ennek értékét a népesség a népesség kor- és családi állapot szerinti megoszlása nagyban befolyásolja.
- Annak érdekében, hogy a házassági mozgalom tényleges alakulását megismerjük, használjuk a tisztított házasságkötési arányszámokat, melyek figyelembe veszik a kor- és családi állapot szerinti összetételét a népességnek, vagyis számítható pl. a 15 évnél idősebb népességre és a különböző korcsoportokra jutó házasságkötések száma, az első házasságkötések aránya, özvegyek és elváltak újraházasodási aránya.

1. táblázat: Házasságkötések, első házasságkötések és a házasodók családi állapota Magyarországon, 1960-2001

Év	Nyers házasságkötési arányszám	Az először házasodók a házasságkötések százalékában	A hajadonok aránya az először házasodók közül	A nőtlenek aránya az először házasodók közül
1960	8,9	73,1	82,4	79,8
1970	9,3	74,5	82,5	80,8
1980	7,5	70,7	79,3	78,8
1990	6,4	72,2	79,9	80,0
2000	4,7	70,7	79,6	79,0
2001	4,3	68,0	77,5	77,1

(forrás: Demográfiai évkönyv, 2001, KSH, Bp., 2002.)

A házasságkötések gyakoriságának tekintetében Magyarország egészen az 1980-as évek elejéig az európai élmezőnybe tartozott. Ennek két oka volt. Egyrészt a nyugat-európai átlaghoz képest rövidebb élettartam miatt kevesebb volt az idős ember, sokkal fiatalabb korban kötöttek házasságot és nagyobb volt a házasodási kedv. Másrészt kisebb volt a városi népesség aránya és a falusi, gazdálkodó népesség számára a közös egzisztencia megteremtése, a családalapítás szükségszerű volt. Az I. világháború idején a férfiak besorozása és távolléte miatt a házasságkötések átmenetileg jelentősen visszaestek, de a háború utáni években az elmaradt házasságok nagy részének bepótlásából és az özvegyek nagyarányú újraházasodásából házasodási többlet keletkezett. A két világháború közötti időszakban a házasságkötési arányszámok mindkét nemnél, de elsősorban a nőknél - a háborús férfiveszteség rontotta lehetőségeiket - csökkentek, ezzel párhuzamosan az első házasságkötési életkor a férfiaknál és a nőknél is magasabb korra tolódott el. A II. világháború idején a házasságkötésekben kisebb visszaesés és utána mérsékelt, ugyanakkor tartós fellendülés következett. Ennek oka volt egyrészt, hogy a háború utóhatásaként a család értéke, a családi élet vonzereje megerősödött, másrészt a társadalmi-gazdasági változások - munkahelyek teremtése, nők munkába állása és párválasztási lehetőségeinek bővülése - következtében nőtt a házasságkötési kedv. Az 1950-es években a házasságkötési mozgalom

egyensúlyi helyzetbe került, majd az 1970-es években két évtizeddel korábban született nagy létszámú korosztályok házasodási korba lépése miatt megélénkült. Ebben a gyermekvállalást ösztönző népesedéspolitikai intézkedéseknek is szerepe volt. Az 1970-es évek második felében megindult a házasságkötések tartós hanyatlása, mely napjainkig tart. Ezzel párhuzamosan nőtt az első házasságkötési kor - 1994-ben nőknél 25 év, férfiaknál 28,1 év volt – , valamint csökkent az első házasságra lépők és a nőtlenek/hajadonok aránya a házasodókon belül.

A házasság megszűnése kétféleképpen történhet:

1. Özvegyüléssel, vagyis a házastárs elhalálozása következtében. Az özvegyek száma és aránya hazánkban az elmúlt évszázad során csökkent. Míg az 1910-es években a népesség 30%-a, addig 2001-ben 18%-a volt özvegy, közülük is mintegy háromszor annyian vannak a nők, a férfiak kedvezőtlenebb halandósága miatt.
2. Válással, vagyis a házasság jogilag történő megszűnésével. Magyarországon erre vonatkozóan 1876-tól vannak hivatalos adatok, melyek azt mutatják, hogy a válások száma fokozatosan nőtt, mert a liberális joggyakorlat lehetővé tett a házasságok felbontását. 2001-ben 2,4 válás jutott ezer lakosra.

3. 2. Születés, termékenység

A demográfia a születésekkel kapcsolatos vizsgálatokat két részre bontja. A születési statisztika tárgya az újszülött, vagyis a születések számával és az újszülöttek demográfiai jellemzőivel foglalkozik, míg a termékenységi statisztika tárgy a nő, vagyis az anya szülései és demográfiai ismérvei.

Az élveszületés Magyarországon pontosan definiált fogalom: „Élveszülött a magzat, ha az anya testéből történő elválasztása után az életnek jelét adja (mint légzés vagy szívműködés, illetőleg köldökzsinórpulzáció), tekintet nélkül arra, hogy mennyi ideig volt az anya méhében és mennyi ideig élt.” [39]

A koraszülöttség kérdésének megítélése esetén hazákban csak az újszülött súlyát veszik figyelembe (2500 gramm alattiak a koraszülöttek), nemzetközi gyakorlatban több helyen a születési súlyt a terhességi héttel együtt figyelve határozzák meg ezt.

A születési és a termékenységi mozgalom mutatói:

[39] Hoóz , 1983, 107. o.

1. A születési mozgalom alapvető mutatója a születések száma, melyet leginkább tervezési célokra lehet felhasználni (pl. óvodai, iskolai férőhelyek). Ezt a tervezési folyamatot nehezíti és bizonytalanná teszi, ha ebben nagy az ingadozás.
2. A nyers élveszületési arányszám egy adott év élveszületéseinek 1000 főre jutó arányát mutatja meg, de ennek értékét a népesség összetétele nagyban befolyásolja.
3. Annak érdekében, hogy a születési és a termékenységi mozgalmat ténylegesen megismerjük különféle tisztított mutatókat használhatunk:
   - Az általános termékenységi arányszám megmutatja az adott évben 1000 szülőképes korban (15-49 év) nőre jutó élveszületések számát.
   - A teljes termékenységi arányszám egy hipotetikus mutató, mely tartalma azt fejezi ki, hogy hány gyermeke születne egy nőnek akkor, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne élete folyamán. A bruttó reprodukciós együttható ezen arányszám, de csak a leányszületések figyelembevételével, míg a nettó reprodukciós együttható az előző a 0-14 éves csecsemő- és gyermekhalandósággal és a 15-49 éves korú női halandósággal csökkentve.

2. táblázat: Születések száma és termékenységi mutatók Magyarországon, 1960-2001

Év	Születések száma	Általános termékenységi arányszám	Teljes termékenységi arányszám	Bruttó reprodukciós együttható
1960	146461	58,9	2,02	0,975
1970	151819	56,6	1,97	0,953
1980	148673	57,6	1,92	0,937
1990	125679	49,4	1,84	0,900
2000	97597	38,1	1,33	0,643
2001	97047	38,1	1,31	0,636

(forrás: Demográfiai évkönyv, 2001, KSH, Bp., 2002.)

Magyarországon a születési és termékenységi mozgalom alakulását három nagy szakaszra lehet bontani. Az első szakasz a demográfiai átmenet időszaka (a XIX. század végétől a II. világháborúig). Ekkor a népességfejlődésre jellemző, hogy a magas termékenységű, magas halandóságú népességből alacsony termékenységű, kedvező halandóságú népesedési helyzetbe került hazánk. Az élveszületési arány az 1880-as évektől kisebb mértékben, majd az 1930-as évektől rohamosan csökkenni kezdett, ezzel

párhuzamosan csökkent az egy nőre jutó gyerekszám is, a nők termékenységének visszaesése miatt. A második szakasz (a II. világháborútól az 1970-es évek végéig) elején az 1950-es évek első felének abortusztilalma miatt pár évig nagymértékben nőtt, majd a társadalmi-gazdasági változások (abortuszliberalizáció, női munkavállalás, tanulási idő elhúzódása) miatt csökkent a születések száma addig, míg 1962-ban mélypontjára került. Ebben az évben világviszonylatban Magyarországon volt a legalacsonyabb a születési arányszám. A különféle ösztönző eszközök (pl. 1967-ben a GYES) mellett bár javulás következett be, mégsem sikerült a népesség fenntartásához szükséges gyerekszámot elérni. Bár az 1970-es évek közepén a nagylétszámú generációk szülőképes korba kerülése miatt egy születési hullám alakult ki, de nem volt tartós. A harmadik szakaszban (az elmúlt két évtized) az alacsony termékenységi szint állandósult - az új típusú női szerepek, a család és házasság intézményének válsága, az elöregedő társadalom miatt - és ez előre vetítette népesedési helyzetünk kedvezőtlenné válását. A tényleges gyerekszám kb. 30%-kal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükségestől, ugyanakkor nem jellemző a házaspárokra az akaratlagos gyermektelenség, csak a szülés későbbre halasztása a tanulás és a biztos anyagi alapok megteremtése miatt.

3. 3. Halálozások, halandóság

A halandóságot, az emberi élet hosszát meghatározó és jellemző szabályszerűségeket már az ókortól kezdődően vizsgálják. Napjainkban a társadalmi-gazdasági folyamatok tervezéséhez elengedhetetlen fontosságúak a halálozási statisztikák.

Halálozás „az élet minden jelének végleges elmúlása, az élveszületés megtörténte után bármely idővel (az életműködésnek a születés utáni megszűnése, a feléledés képessége nélkül)”.[40]

A halálozások, halandóság mutatói:

- A születéskor várható átlagos élettartam (halandóság) összefogó kifejezője az életkorra ható valamennyi tényezőnek.
- A halálozási arányok közül a nyers halálozási arány egy adott évben meghaltak arányát mutatja meg 1000 főre, de ennek értékét a többi nyers mutatóhoz hasonlóan befolyásolja a halandóság és a népesség összetétele is.

[40] Klinger, 1996, 243. o.

- A csecsemőhalandóság (egy éven alul meghaltak száma az élveszületések számához viszonyítva adott évben) nagy jelentőségű a demográfiában, mert egy ország fejlettségének egyik fontos mérőszáma.
- Lehet továbbá halálozási arányokat számolni hosszabb időszakokra, különböző társadalmi-gazdasági helyzetű csoportokra vonatkozóan, koronként és halálokonként is.
- A halálozási hányadok a halálozások számának és a halálozások valamilyen ismérv (pl. nem, halálok) szerinti számának hányadosát adják.

3. táblázat: Halandóság, halálozások és csecsemőhalálozás Magyarországon, 1960-2001

Év	Férfiak halandósága	Nők halandósága	Nyers halálozási arányszám
1960	65,89	70,10	10,2
1970	66,31	72,08	11,6
1980	65,45	72,70	13,6
1990	65,13	73,71	14,0
2000	67,11	75,59	12,2
2001	68,15	76,46	11,9

(forrás: Demográfiai évkönyv 2001, KSH. Bp., 2002)

A halandóság négy szempont szerint különbségeket mutat a magyar népességben:

1. A legjellegzetesebbek az életkor különbségek, ezt egy torzult „U” alakú görbével írható le, mely jelzi, hogy az emberi élet két végén legnagyobb a halandóság. A XX. század elején a csecsemők 25-30 %-a nem érte meg az egy éves kort, de a kedvező társadalmi-gazdasági változások hatására 2001-re ez az arány 0,8%-ra csökkent (ennek is nagy része a koraszülöttek között). Ma az emberek többsége öregkorban hal meg, de aggodalomra ad okot, hogy az elmúlt évtizedben a 15-39 évesek népességbeli részarányuknál nagyobb arányban részesednek az összes halálozásból.
2. A két nem közül a férfiak halandósága magasabb a nőknél. Ez egyrészt az eltérő fiziológiai-biológiai adottságokkal és az ebből adódó eltérő társadalmi-gazdasági helyzettel (leginkább a munkamegosztásban elfoglalt hellyel) magyarázható, másrészt azzal, hogy a haláloki struktúra változása az elmúlt évtizedekben a nőknek jobban kedvezett. Ez az jelenti, hogy ma már nagyobb részben a nem fertőző betegségekből (pl. szívbetegség, rák, balesetek) származó halálozástól függ a várható élettartam. Ezen

halálokok nagyrészt az életmód függvényei, márpedig az egészségkárosító szokások (dohányzás, italozás) gyakoribbak a férfiak körében.

3. A községekben és az észak-keleti régióban élők halandósága magasabb, mint a városban, a fővárosban és a dunántúli régiókban élőké. Ez a lakosság eltérő kulturális helyzetéből, az egészségügyi ellátás színvonalának különbségeiből, a lakáshelyzet, a munkakörülmények és a klímaviszonyok eltéréséből ered.
4. A foglalkozási különbségek ott figyelhetők meg, hogy az iskolai végzettséggel csökken a halálozások száma. Ez szoros összefüggésben van az előző ponttal, hiszen kistelepüléseken több az alacsonyabb iskolai végzettségű ember, míg városokban az iskolázottabb népesség aránya nagyobb.

4. táblázat: Halálozások a halál oka szerint Magyarországon, 2001

Halálok	Férfi	Nő	Százezer lakosra jutó halálozás
A keringési rendszer betegségei	30951	36472	661,82
Daganatok	19013	14744	331,35
Az emésztőrendszer betegségei	6005	3543	93,72
Külső okok (balesetek, öngyilkosság)	6097	3358	92,81
A légzőrendszer betegségei	2553	1781	42,54
Táplálkozási- és anyagcsere betegségek	768	1184	19,16
Az idegrendszer betegségei	898	866	17,32
Az urogenitális rendszer betegségei	482	541	10,04
Mentális és viselkedési zavarok	533	315	8,32
Fertőző és élősdiek okozta betegségek	401	210	6,00
A perinatális (születés körüli) időszakban keletkező bizonyos állapotok	269	203	4,63
Veleszületett rendellenességek	188	173	3,54
A csont-, izomrendszer és kötőszövet betegségei	90	222	3,06
Máshova nem osztályozott panaszok	74	89	1,60

A vér- és vérképző szervek, az immunrendszer betegségei	54	69	1,21
A bőr és bőr alatti szövet betegségei	9	18	0,27
A fül és csecsnyúlvány betegségei	4	1	0,05
Terhesség, szülés és gyermekágy szövődményei	0	5	0,05

(forrás: Demográfiai évkönyv 2001, KSH, Bp., 2002.)

A betegségek nemzetközi osztályozása (BNO) a halandóság halálokok szerinti elemzése során nyújt nagy segítséget. Az egyes országok haláloki struktúrája lassan változik és lényegileg megegyező, nagyobb eltérés az egyes okok gyakorisága és életkori megjelenése között van. A több ezer halálokból 5-10-re koncentrálódik a halálozások legnagyobb része és ez a prevenció (megelőzés) hatékonyságát segítheti. Az emberek fele a keringési rendszer betegségeiben hal meg, gyakoriságukat tekintve ezután a daganatok következnek. A rangsor első öt főcsoportjának betegségei a halálozásoknak több mint 90%-át okozzák.

3. 4. Vándorlás

A vándorlás (migráció) lakóhelyváltozást jelent, mely településhatár átlépésével jár. Irányát tekintve lehet belső vándorlás, azaz országhatáron belüli és külső (nemzetközi) vándorlás, azaz országok közötti. Intenzitásában lehet állandó, mely során a lakosság állandó lakhelyét megváltoztatja vagy ideiglenes, amikor a lakosság állandó lakhelye nem változik meg, azaz két különböző településen van az egyén lakó- és munkahelye. A vándorlásnak több oka lehet. Legfontosabb oka a jobb megélhetés és a kulturáltabb munkakörülmények reménye, így emiatt a fejletlenebb vidékek felől a fejlettebbek felé irányul. Továbbá lehet oka háborús helyzet és természeti katasztrófák is.

Hazánkban a belső vándorlás iránya a városokba, elsősorban Budapestre irányul és leginkább a 20-30 éves, férfi korosztályban. A külső vándorlás a XX. század első két évtizedében volt a legjelentősebb - ekkor mintegy 1,5 millió fő - elsősorban mezőgazdasági nincstelenek az Egyesült Államok felé - hagyta el Magyarországot, kétharmad részben férfiak. A II. világháború utáni kitelepítések és menekülések, valamint az 1956-os forradalom hatására történő kivándorlások tovább erősítették hazánk negatív vándorlási egyenlegét. Az 1990-es években a kelet-európai társadalmi-politikai rendszerek

felbomlása és a délszláv háború következtében mára befogadó ország lettünk, tehát pozitív a vándorlási egyenlegünk.

4. Népesedéspolitika

A népesedéspolitika a társadalom, az állam vagy bármely nagyobb emberi közösség azon törekvése, hogy a népesedési folyamatokat és struktúrákat a társadalmi, nemzeti, közösségi igények szerint befolyásolja.[41] Ez az igény a folyamatok egyensúlyban tartását célozza úgy, hogy a születések száma pótolja a halálozási veszteséget és növekedjen a népesség száma. A növekedés kívánatos mértéke azonban országonként eltérő. Mivel a fejlett országokban a halandóság lényegesen nem csökkenthető tovább, ezért a népesedéspolitika elsősorban a születésszabályozásra irányul. Ez történhet direkt módon, vagyis közvetlen népesedési célzatú jogszabályokkal, valamint indirekt módon, olyan társadalmi-gazdasági intézkedések segítségével, melyeknek hatása lehet a népesedésre. A fejlett országokban szinte mindenhol ez utóbbi jellemző, hiszen a házasságkötést és a gyermekvállalást az állampolgárok magánügyének tekintik. Ugyanakkor az esélyegyenlőség biztosítása érdekében ezekben az országokban működik gyermekes családokat támogató intézményrendszer.
A népesedéspolitika célját tekintve egyrészt lehet expanzív, mely a népesség számának és szaporodási ütemének növelését tartja kívánatosnak politikai-katonai célból (oka: magasabb legyen a szomszédos országoknál a népességszám) és gazdasági célból (oka: a magas népsűrűségű vidékek gazdasági élete fejlettebb), ezért általában a terjeszkedő társadalmakat (pl. Római Birodalom) jellemzi. Másrészt lehet a népesedéspolitika restriktív, ahol az előzővel ellentétben éppen a népességszám további növekedését igyekeznek megakadályozni, főleg gazdasági okokból (pl. a malthusi elmélet és megoldási javaslat, mivel az élelmiszerek mennyisége kisebb mértékben nő, mint a népesség és ez éhínséghez, járványokhoz vezet). Harmadrészt irányulhat a népesedéspolitika a népesség összetételének megváltoztatására is (pl. az eugenetika, ami a népesség összetételének minőségi, azaz kulturális, egészségügyi és morális megváltoztatását szorgalmazza).

A népesedéspolitika eszközei lehetnek:

- családi pótlék

[41] Klinger, 1996, 469. o.

- személyi jövedelemadó kedvezmények
- szülési szabadság gyermekgondozási szabadság
- szülési segély
- szegény gyermekes családok segélye
- a nyugdíj összegének és a gyermekszámnak összekapcsolása
- természetbeni társadalmi juttatás
- házasságkötési és lakáshozjutási kölcsön

Hazánkban a népesedéspolitikának komoly történelme van, de tartalma a XVII. század végétől kezdve sokszor változott, jellemzően a nemzetközi vándorlás, a háborús és egyéb embervesztesége, az alacsony termékenység és a reprodukció zavarai ösztönözték. Az 1953-as abortusztilalom csak rövidtávon tudta befolyásolni a termékenységet és hullámzó termékenységet eredményezett a későbbi évtizedekben. A lakáspolitikai kedvezmények, a családi pótlék kiterjesztése szélesebb rétegekre és az 1969-ban bevezetett GYES befolyásolta a gyermekvállalás motivációit, növelte a gyerekszámot. De sem ezek, sem az ezt követő évtizedek népesedéspolitikai határozat és kormányprogramjai nem tudták megállítani a népesség fogyását, csak kisebb, rövidebb ideig tartó fellendüléseket eredményeztek. Az 1990-es évek elejétől a rendszerváltozással pedig nemcsak érzelmi, de gazdasági szempontból is kedvezőtlenné vált a környezet Magyarországon a gyermekvállalás szempontjából.

5. Népesedéselmélet

A népesedési folyamatok törvényszerűségeinek, a változások okainak átfogó vizsgálatára vonatkozó elméletek a XVIII-XIX. századtól keletkeztek, bár már a korábbi fejlett civilizációk gondolkodói (pl. Konfuciusz, Platón, Arisztotelész, Morus) is elmélkedtek a népesedés problémáiról.

A téma igen gazdag irodalmából néhány fontosabb elméleteket a következő:

Malthus, Robert (1798) népesedési elméletének alapgondolata, hogy a halandóság javulása esetén az emberiség gyorsabban szaporodhat, mint a rendelkezésre álló élelmiszer mennyisége. Ez szükségképpen halandósági katasztrófához vezet, ami éhínség, járványok vagy pusztító háborúk formájában ölt testet. A probléma megoldását a születések számának

korlátozásában látta egyrészt a késői házasodással, drasztikusabbban a házasságkötéstől, családalapítástól való teljes tartózkodással.

Galton, Sir Francis (1869-1904) – aki Darwin unokaöccse volt – úgy gondolta, hogy a nemzedékváltások során javítani kell a népesség egészségi állapotát az öröklési adottságok tekintetében is. Ennek érdekében segíteni kell a kedvező öröklési adottságokkal rendelkezők szaporodását vagy korlátozni kell az örökölt adottságokkal terheltekét. Elméletének elnevezése: eugenetika. Galton eugenetikája a pozitív eugenetika, - az előbbi változat - míg az utóbbi a negatív eugenetikát amerikai és német követői dolgozták, leginkább a fasizmusban nyilvánvalóvá téve.

Pearl, Raymond(1924) állatkísérletei nyomán fogalmazta meg elméletét, mely szerint az emberi populációk növekedésének ütemét biológiai törvények és erők határozzák meg. Amíg a természeti erőforrások lehetővé teszik, addig a népesség rohamosan növekedik. Az erőforrások kimerülésének határán a növekedés üteme lassul és nullához közeledik. Ekkor azonban belép az „ösztön", azaz a faj fenntartásának biztosítására önérdekké válik a szaporodás mértékének csökkentése, még mielőtt az utolsó adag megevése a faj teljes pusztulásával fenyegetne. Vagyis a népesség soha nem reprodukálódik a biológiailag lehetséges maximumáig.

A demográfiai átmenet elméletét Notestein, F. W. vezetésével a Princeton Egyetem Népességtudományi Hivatala dolgozta ki (1936-1945), mely szerint a halandóság hosszú távú javulását és az azt követő termékenység csökkenése követi. Ez egy általános séma, mely a fejlett és fejlődő társadalmakat egyaránt jellemzi, de az egyes országok népességfejlődése ettől eltérhet. A demográfiai átmenet négy szakaszból áll:

1. A halandóság és a termékenység egyaránt magas, ez a népességszám növekedését biztosítja.
2. A halandóság javulni kezd, a termékenység változatlanul magas, így a népességszám gyorsan nő (népességrobbanás következik be).
3. A halandóság tovább csökken és a termékenység is csökkenni kezd, ezért a népességszám növekedése lelassul.
4. A halandóság és a termékenység hasonlóan alacsony szinten stabilizálódik, vagyis a népesség növekedése megáll.

Sauvry, A. (1898-1990) dolgozta ki a legátfogóbb modellt a fejlett országok termékenység változásának megértéséhez. Franciaországi megfigyelései alapján úgy gondolta, hogy a házaspárok anyagi helyzetükből, a jövőre vonatkozó lehetőségeikből és a társadalmi közhangulatból kiindulva döntenek a gyermekvállalásról. Ha a három tényező pozitív irányba

mutat - vagyis anyagi helyzetük jó és javulni fog, valamint a társadalom „gyermekpárti” és újításra törekvő -akkor sok gyermeket vállalnak, ellenkező esetben keveset.

A termékenység közgazdasági elmélete Becker, Gary (1960) nevéhez fűződik. Úgy véli, hogy a gyermekvállalás racionális döntések sorozata. Ahhoz, hogy a család egy bizonyos életszínvonalon tudjon élni, be kell osztania jövedelmét. A házaspár a gyermekszámra vonatkozó döntésénél úgy gondolkodik, mint bármilyen más tartós fogyasztási cikk vásárlásakor (ezért szokták ezt az elméletet „kicsi vagy kocsi”-ként emlegetni), azaz figyelembe veszi a gyermekvállalása költségeit és hasznait. A gazdasági fejlődéssel emelkedik a család jövedelme, - ezért több gyereket vállalhat – ugyanakkor nőnek a gyereknevelés költségei (pl. hosszabb iskoláztatás) és csökkennek hasznai (pl. később válnak keresőkké). Ebből nem következik, hogy a magasabb jövedelem több vagy kevesebb gyermeket eredményez, de az igen, hogy két azonos helyzetű családból a magasabb jövedelműnek lesz több gyermeke.

Ezt az elméletet gondolta tovább Easterlin, R. A. azzal, hogy a gyerekszámra vonatkozó elképzelések és igények serdülőkorban alakulnak ki a szülői házban tapasztaltak szerint, vagyis az ottani életszínvonalat akarják házasságuk után családjuk számára biztosítani. Ha a fiatalok lehetőségei gyermekkorukhoz képest kedvezőek, akkor több gyermeket vállalnak, ellenkező esetben kevesebbet.

A termékenység szociológiai elméletei szerint a házaspárok a vállalt gyermekek számáról a társadalmi környezetükben elfogadott értékek és viselkedési normák (szabályok) alapján döntenek. Ha ezek sok gyermeket tartanak kívánatosnak, akkor sok gyermeket vállalnak, ha egyet-kettőt, akkor keveset.

Irodalom

Andorka R.: *A magyarországi népesedési tendenciák gazdasági és társadalmi következményei és a népesedéspolitika lehetőségei.* Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, 1998.

Andorka R.: Népesség, népesedés, egészségügyi ellátás. In. *Bevezetés a szociológiába.* Osiris, Bp., 1997.

Cseh-Szombathy L.: Házasodás, család, válás. In. *Népesedés és népesedéspolitika.* Statisztikai Kiadó, Bp., 1981.

Demográfiai évkönyv 2001. Budapest, KSH.

Hablicsek L.: A népesség öregedése. In. *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések.* Új Mandátum, Bp., 2002.

Hoóz I.: *Bevezetés a demográfiába.* Tankönyvkiadó, Bp., 1983.

Józan P.: A századvég népesedési viszonyai. In. *Emberi viszonyok.* Századvég, Bp., 2000.

Klinger A. (szerk.): *Demográfia.* KSH, Bp., 1996.

Kulcsár K.: A népesedés befolyásolásának lehetőségei. In. *Népesedés és népesedéspolitika.* Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp., 1981.

Livi-Bacci, M.: *A világ népesedésének rövid története.* Osiris, Bp., 2000.

Malthus, T. R.: Tanulmány a népesedés törvényéről. In. *Népességrobbanás-egyke.* Kriterion, Bukarest, 1982.

Melegh A. – Őri P.: A második demográfiai átmenet elmélete. In. *Család és népesség - itthon és Európában.* Századvég, Bp., . 2003.

Nemzetközi demográfiai évkönyv 2001. Budapest, KSH.

Statisztikai évkönyv 2001. Budapest, KSH.

Szabady E. (szerk.): *Bevezetés a demográfiába.* KJK, Bp., 1963.

Szabó A. F.: *Társadalom, népesedés, politika.* Magvető, Bp., 1990.

Szepesi Gy.: *Népesedésünk ma és holnap.* Kossuth, Bp., 1986.

Dr. Veres J.: *Statisztika és demográfia.* Tankönyvkiadó, Bp., 1988.

Vukovich G.: Főbb népesedési folyamatok. *Társadalmi Riport*, 2002. 138-152. p. 2002.

Vukovich Gy.: *A demográfia alapjai.* Bíbor, Miskolc, 1998.

Vukovich Gy. – Harcsa I.: A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. *Társadalmi Riport,* 2002. 112-138. p. 2002.

Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem.* Kossuth, Bp., 1973.

A CSALÁDSZOCIOLÓGIA ALAPFOGALMAI, ELMÉLETEI ÉS FŐBB KUTATÁSI TERÜLETEI

Dr. Szabó-Tóth Kinga

„ A család az a színekkel, érintésekkel, ízekkel
és szagokkal teli televíziókészülék,
amelyet nem tudunk kikapcsolni,
mivel elfelejtettük, hogy hol a kapcsoló."
(David Cooper[42])

Bevezetés

Family, familar. Latinul *familia*. Mit is takarnak ezek a kifejezések? Valami olyasmire utalnak, hogy *ismerősök* csoportja. Ha a család szót halljuk - szerencsés esetben jóleső borzongás fut rajtunk végig -a melegség, a harmónia a szeretet és más, ehhez hasonló fogalmak jutnak erről az egy szóról eszünkbe.

Valóban így van ez? Valóban mindenki számára ugyanezt jelenti a család? Valóban igaz lenne az, hogy „a család az ahol zúzmarás időkben titkon ünnepelhető a titok: az együvé tartozás tudata[43]", vagy inkább egy olyan televíziókészülék amit szívesen kikapcsolnánk, ha lehet, de elfelejtettük, hogy hol is van a kapcsoló? Vajon feltételezhető, hogy a családban vannak hatalmi kérdések, alá-fölérendeltségei viszonyok, „csetepaték", „zűrök", devianciák, erőszakos cselekedetek és még sorolhatnánk?

Ezekre a kérdésekre nem csak minden földi halandó keresi a választ és a maga kis mikrovilágában megéli, átéli és feldolgozza mindazon élményeket, és tapasztalatokat, amik a családdal együtt járnak, hanem tudományos síkon a családszociológusok is elmélyülten kutatják ezen folyamatokat.

Nyugat-Európában az 1930-as, Magyarországon az 1960-as évektől kezdve tartják számon a családszociológiát, mint a szociológián belül egy elkülönült szakterületet. Ezen tudományterületen belül az 50-es, 60-as években az úgynevezett *funkcionalista paradigma* dominált a kutatók körében, mely abból indult ki, hogy a család (azon belül is a modern nukleáris család) bizonyos szükségleteket elégít ki az egyének, illetve a társadalom számára,

[42] Idézi Neményi, 1988. 25. o.
[43] Idézi Neményi, 1988. 24. o.

azaz pozitív funkciót tölt be a társadalomban. Az utóbbi 30 évben ez a paradigma részben megkérdőjeleződött.

Mi volt ennek az oka? Lényegében az, hogy a női szerep átalakulásával, a válások növekedésével, a család néhol diszfunkcionális működésével, a családon belüli konfliktusok és erőszakos cselekedetek felszínre kerülésével egyre több kutató hívta fel arra a figyelmet, hogy a családdal kapcsolatos elméleteknek nem szabadna elsiklaniuk ezen társadalmi intézmény problémái felett. Ennek hatására előtérbe kerültek azok a kutatások, amelyek a család harmonikus oldalának bemutatása mellett rávilágítottak arra is, hogy milyen esetekben nem tudja mégsem az a társadalmi intézmény ellátni a neki szánt szerepet.

Mint minden magára adó tudományterületnek, a családszociológiának is meg kell tudnia határozni saját tárgyát - esetünkben azt, hogy mi a család.

Hogyan lehetne tehát definiálni ezt a fogalmat? Erre a kérdésre - ha korrekt módon akarunk eljárni - nagyon nehéz válaszolni. Azt is mondhatnánk nemes egyszerűséggel, hogy ahány kutató/kutatás annyiféle meghatározás létezik. Fejezetünk elején tekintsünk át néhányat közülük annak érdekében, hogy tovább tudjuk haladni a családdal kapcsolatos kérdések vizsgálatával.

1. Család-meghatározások

Gondoljuk csak végig, hogy mi magunk kiket tekintünk családtagunknak? Vajon azokat, akikkel egy fedél alatt élünk, vagy azokat, akiket rokonaink közül szeretünk? Belesoroljuk-e azt az elvált szülőt, akivel sem volt kapcsolatunk a család felbomlása után? Esetleg még a kutyánkat, barátunkat, komaasszonyunkat is családtagnak tartjuk? És mi a helyzet elhunyt szeretteinkkel?

Kulcsár Kálmán szerint: „*A család* szociológiai értelemben olyan csoport, amely legszűkebben egy férfi és egy nő, illetve leszármazottjainak tartós együttélését jelenti. [44] Ez az együttélés a férfi és a nő nemi kapcsolatán, illetőleg a leszármazottak vérségi kapcsolatán alapul ugyan, de tágabb, például gazdasági közösséget is jelent, más jellegű kötelékek is erősítik, erkölcsi és jogi normák is szabályozzák, és jelentős szerepet tölt be az egyén a társadalom viszonyát alkotó legkülönbözőbb folyamatokban.”

[44] Kulcsár, 1969. 265-266. o.

A Magyarországon használatos *statisztikai családdefiníció* szerint a család a szülőket/vagy egyedülálló szülőt és a velük együtt élő nem házas gyereket/gyerekeket foglalja magában. Ez más néven a *nukleáris családi háztartás*. *Kiterjesztett családi háztartásról* akkor beszélünk, ha a nukleáris családhoz társul még egy családtag, például özvegy szülő, vagy nem házas testvér. *A több családmagból álló háztartások* tipikus példája több generáció együttélése oly módon, hogy a szülők és házas gyermekük annak családjával élnek együtt. *Monogám házasság* esetén a házastársaknak egy időben csak egy partnere van. Poligámiáról ezzel ellentétben akkor beszélünk, ha egy személynek több házastársa van egy időben. Ennek két típusa lehetséges. *Poligínia* esetén a férfiaknak megengedett a több házastárs egy időben, míg *poliandria* esetén a nőnek.

A családot Andorka Rudolf társadalmi intézménynek tekinti. Elméletében utal arra hogy, a társadalmi makrostruktúrák illetve az egyének közötti közvetítő kapocsként jelenik meg. A család azon kívül, hogy társadalmi intézmény, kiscsoport illetve elsődleges csoport. Kiscsoportsága abban áll, hogy tagjai kis kétszámúak, és személyesen ismerik egymást. Elsődleges csoport, mivel teljes személyiségünkkel veszünk részt benne, a többiek, illetve saját érdeklődésünk a másik személyre, mint egészre irányul (nem úgy mint például egy munkahelyen, ahol - elvileg - csak a személyiség egy része a fontos, és az a döntő, hogy ki hogyan végzi a munkáját).

A családszociológiában a családdal kapcsolatosan három alapvető iskola létezik.

Tekintsük át röviden ezeken irányzatok főbb megállapításait.

Az *interakcionalista irányzat* szerint a család állandóan változó jelenség. Az egyetlen tényező, amely stabil, a családtagok közti interakció, azaz kapcsolat. A család képes a konfliktusok ellenére is működni, az interakció tárgy nem más, mint a konfliktusok kialakítása és megoldása. Ezen irányzat legfontosabb képviselője Ernest W. Burgess 1926-ban írt tanulmányában a családot, mint interakcióban álló személyek egységét, határozta meg, akik érintkezésük során különböző szerepeket töltenek be egymás számára, mint például férj, feleség, szülő, stb. [45] A szerepek ugyan társadalmilag meghatározottak, de a szerep alakítója maga is saját képére formálhatja ezeket. Nyilvánvalóan csak annyiban, amennyiben el tudja fogadtatni szerepeit, szerepelképzeléseit a többi családtaggal. Burgess meghatározása alapján a családot alkotó személyeket házasságkötés, vérségi kapcsolat, vagy örökbefogadás fogja egybe, a tagok közös háztartást tartanak fent és egy közös kultúra részesei. A fenti megközelítés lényege abban foglalható össze, hogy az irányzat hívei szerint addig

[45] Forrás: Cseh-Szombathy, 1979.

beszélhetünk családról, amíg van a tagok között interakció. Annak megszűnése esetén (pl. ha egy fedél alatt élünk, de nem beszélünk egymással és fizikai kontaktus sincs közöttünk) a család már nem család.

A *strukturalista-funkcionalista irányzat* a családdal, mint társadalmi rendszerrel - illetve ezzel összefüggésben annak társadalmi szerepével - foglalkozik. Az 1937-re évekre nyúlik vissza az az elképzelés, mely George P. Murdock nevéhez köthető. Különböző emberi társadalmakat vizsgált meg és megállapította, hogy a család minden kultúrában megtalálható, hiszen mindenhol szükséges egy olyan társadalmi rendszer, amely biztosítja a szexuális, a reprodukciós, a nevelési és a gazdasági funkció ellátását.

Talcott Parsons, az irányzat egyik megalkotója szerint a családnak három fontos funkciója van: a gyermekek szocializációja, a társadalom reprodukciója illetve a tagok pszichés védelme. Az ehhez az irányzathoz tartozó különböző szerzők azonban nem egységesek abból a szempontból, hogy miben látják a családi funkciókat illetve vita dúl arról is, hogy vajon a modern család képes-e még ellátni ezen feladatokat.

A különböző nézőpontok összevetése után a családnak általában a következő funkciókat tulajdonítják a kutatók: gazdasági, reprodukciós, szocializációs és érzelmi funkció. A reprodukciós funkcióval kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy ez a társadalom szempontjából nélkülözhetetlenül fontos, hiszen ez biztosítja tagjainak újratermelődését. Az állam ezt felismerve, különböző születésszabályozási módszerekkel beavatkozik a családok életébe, hol ösztönözve, hol visszafogva a gyermekvállalási kedvet. A családok gazdasági funkciója kettős: egyrészt a közös termelést másrészt a közös fogyasztást foglalja magába. A modern társadalmakban az utóbbi dimenziója a domináns, a modern család már nem termelési egység.

Végül (harmadik irányzat) a családot úgy is meg lehet közelíteni, mint *életciklusok sorozatát.*[46] Ez az irányzat azt hangsúlyozza, hogy a család állandóan fejlődésben van. Ennek alapján nyolc életszakaszt szoktak megkülönböztetni, és azt vizsgálják, hogy a család összetétele, a tagok életkora, gazdasági aktivitása hogyan változik a család élete során. Az életciklusok a következők: 1. az új házaspár családja 2. csecsemős gyerekes család 3. bölcsődés korú gyereket nevelők családja 4. óvodás gyereket nevelők családja 5. iskolás gyerek családja 6. felnövekvő gyermeket kibocsátó család 7. magukra maradt de még aktív szülők családja 8. magukra maradt, inaktív szülők családja.

[46] Cseh-Szombathy, 1979.

Az írás következő részében áttekintjük a családszociológia néhány kérdésfeltevését, releváns problémáját. Meg kell azonban elöljáróban jegyeznünk, hogy e helyen most nincs lehetőségünk arra, hogy valamennyi témát teljes mélységében tárgyaljunk. Az alábbi elemzés csak szemelgetés azon témákból, amelyekkel e tudományterület foglalkozik.

2. A családszociológia néhány kérdésfeltevése és problematikája

Ahogyan a bevezetőben említettük, az 50-es 60-as években az úgynevezett funkcionalista paradigma uralta a családszociológiát. Ez a szemléletmód a családdal kapcsolatosan annak társadalmi funkcióira, egyéni és társadalmi hasznára helyezi a hangsúlyt. Az utóbbi 30 évben ez a paradigma részben megkérdőjeleződött és átadta a helyét azon nézeteknek, melyek arra is felhívják a figyelmet, hogy a családnak milyen árnyoldalai lehetnek; azaz mi e helyzet akkor, ha diszfunkcionálisan működik.

A kérdésfeltevések tárgyalásánál mi is hasonló szisztémát követünk: először úgy tárgyaljuk a családot, mint harmonikusan működő közeget (ennek során számba vesszük annak funkcióit, működését, a párválasztás /szerelem /házasság kérdéskörét) majd pedig rátérünk a családon belüli konfliktusok tárgyalására, ezen belül a családon belüli erőszak ismertetésére.

2. 1. A család társadalmi funkciói

Ahogyan arról a család-megközelítések tárgyalásánál már szó volt, ahány szerző annyiféle különböző meghatározás él a család funkcióival kapcsolatban. Általában a család gazdasági, érzelmi, reprodukciós-szocializációs, idősgondozó szerepét szokták emlegetni. A modern nukleáris családdal kapcsolatosan általános felfogás a kutatók körében, hogy több funkcióját (például a gazdasági funkción belül a közös termelést, illetve az idősgondozást, mint szerepet) elveszítette. Abban általában egyetértenek a szerzők, kutatók, hogy a szocializációban, illetve a személyiség intim szükségletének kielégítésében vitathatatlanul a családnak van a legfontosabb szerepe. Akörül a kérdés körül azonban már nem teljes az egyetértés, hogy vajon mennyiben képes a család kizárólag ellátni megmarad funkcióit. Egyesek szerint (pld. Lasch, Habermas[47]) a modern család már csak korlátozottan képes megmaradt szerepeit, nevezetesen a szocializációs illetve érzelmi szerepet betölteni. E

[47] Idézi Neményi, 1988.

szerzők azon az álláspontón vannak, hogy ezeket a funkciókat egyes társadalmi intézmények (pld. bölcsőde, óvoda) átveszik a családtól, illetve kiegészíti a család ebbéli hiányosságait. Mások szerint (pld. Tomka, Fletcher[48]) kizárólag a család képes ilyen jellegű szerepeket betölteni az egyén illetve a társadalom életében; a mesterségesen kialakított társadalmi szervezetek próbálhatják ugyan, de nem tudják helyettesíteni a családot e két funkció ellátásában.

A következőkben a család fent említett két funkcióját (szocializációs és érzelmi) tárgyaljuk meg részletesebben.

A *szocializációt* úgy fogalmazhatjuk meg, mint „az embert érő hatások, az ezekre való reakciók, visszahatások egész folyamata, amelynek során az egyén megszerzi azt a tudást, azokat a gyakorlati ismerteket és készségeket, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy többé-kevésbé hatékonyan vegyen részt az egész társadalom, illetve az egyes csoportok életében."[49]

Pszichológusok állítják, hogy a sikeres szocializációhoz elengedhetetlen legalább egy személy megbízható jelenléte. Ekkor tud ugyanis kialakulni a kötődés és a bizalom egy másik személy iránt. John Bowlby pszichológus bizonyította be, hogy ha a gyermek születése után elveszíti az anyját, súlyos szorongás léphet fel nála, amely kihat a gyermek egész személyiségfejlődésére. [50] A Harlow házaspár végzett ennek az elméletnek a vizsgálatára egy kísérletet.[51] Majomkölyköket anyjuktól elválasztva neveltek, az egyik csoportot egy drótvázas anyával, a másikat egy műszőrrel bevont anyahelyettesítővel tették egy ketrecbe. Mindkét csoportba tartozó kölykök kaptak enni (az erre a célra szolgáló cumisüveg az anyára volt erősítve). Azok a majmok, akik a drótanyával nevelkedtek, semmilyen melegséget nem kaptak, súlyos viselkedészavarokat produkáltak felnőttként. Ha teherbe estek, kölykeiket elutasították. A szőranyán nevelkedett majmok abba kapaszkodva fedezték fel a világot. Felnőttkorukban képesek voltak a „majomtársadalomba" beilleszkedni.

Különböző történetek ismertek olyan gyerekekről is, akiket ridegen neveltek, esetleg az emberi társadalomtól elzártan éltek felnőttkorukig.[52] A történetek tanúsága az, hogy az emberi társadalomba való sikeres szocializáció nem mehet végbe attól elzártan, az úgynevezett *szocializációs közegek* nélkül. Ezek a közegek a család, a kortárscsoportok, a bölcsőde, óvoda, sőt ide sorolhatjuk a médiát is.

---

[48] Idézi Uő.
[49] Cseh-Szombathy, 1979, 35. o.
[50] Idézi Uő.
[51] Idézi Uő.
[52] Lásd ehhez Giddens, 1997.

A család kiemelkedően fontos szocializációs szerepét abban kell látni, hogy közvetítő szerepe van az egyén és a társadalom között, viselkedési mintákat alakít ki, már a születés pillanatától hat az egyénre. A családon belüli szocializációnak két szintje a *primer és a szekunder* szint. Az előbbi az ösztönös, tudattalan érték és normaátadásra utal. Az utóbbi a primer szocializációra épülő tudatos értékátadást jelenti. A családi szocializáció, akár tudatosan akár ösztönösen a következő szerepekre készíti fel a benne felnövekvő gyereket: nemi, házastársi és szülői szerep. A gyermek azonosulva a követendő, modellként szolgáló személlyel utánozza annak viselkedését.

A *házastársi illetve szülői szerep* elsajátítására vonatkozóan több vizsgálat született (például Hill és Aldous vizsgálata).[53] Ezek kiemelik azt a fontos tényt, hogy a házastársi szerepet a gyermek saját családjában (származási család) nem gyakorolhatja, a játék „élesben" megy a saját maga által létrehozott nemzőcsaládjában. A szülői szerepnek viszont aktív részese, hiszen a gyermek- szerep a szülőinek komplementer (kiegészítő) szerepe.

A családi szerep elsajátításával párhuzamosan zajlik a *nemi szerepek* tanulása. Kultúránként és koronként különböző lehet, hogy mi számít férfias, illetve nőies viselkedésnek. Margaret Mead ezzel kapcsolatos vizsgálatai bebizonyították, hogyha egy adott közösségben a férfiak a szelídebbek és a nőktől várják le az agresszivitást, a közösségben felnövekvő gyermekek számára ez lesz a követendő magatartásforma.

A gyermek nemi identitástudata, azaz nemével való azonosulása a 3. életévtől alakul ki. A nemi identitás és nemi szerep kialakulásával kapcsolatosan több elmélet született, amelyek másként közelítenek a témához.

A *pszichoanalitikus elmélet* szerint 3 éves korban a gyerek érdeklődése a nemi szervek felé fordul. Ezt a freudi kategóriák alapján fallikus szakasznak hívjuk. A gyermek beleszeret saját nemével ellenkező nemű szülőjébe és féltékeny lesz saját nemének megfelelő szülőjére, amiért az birtokolja a másik nemű szülőt. Ezt a jelenséget ödipális konfliktusnak nevezik. Ennek feloldásaként a gyermek azonosul saját nemű szülőjével.

A *szociális tanuláselmélet* hívei szerint a nemi szerepek megtanulása jutalmak és büntetések mentén megy végbe. A szülők illetve kortárscsoportok jutalmaznak akkor, ha a gyerek nemének megfelelően, illetve büntetnek, ha nem megfelelően viselkedik. A kortársak szerepe nagyon jelentős a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák megerősítésében (például a fiúk bírálják egymást, ha valamelyik „nyápicabb"). A lányokat esetleges fiús viselkedésükért

[53] Idézi Cseh-Szombathy, 1979.

kevésébe fedik meg, mint a fiúkat a lányosért. Mondhatjuk, hogy a férfias viselkedés tabuja kevésbé erős, mint a nőiesé. Különösen az apák ügyelnek „éberen” fiaik megfelelően férfias viselkedése felett.

A *kognitív fejlődés elmélete* szerint a nemi identitás nagyon fontos a nemhez igazodásban. Azaz valaki azért akar fiús dolgokat tenni, mert tudja, hogy fiú és nem azért mert jutalmat kap érte. A nemi identitás kialakulása az elmélet alkotói szerint lassú folyamat: 2-7 éves kor között megy végbe. A három éves gyerekek ugyan meg tudják mondani, hogy adott képen látható illető fiú vagy lány, de nem tudják, hogyha ők megnőnek, fiúk vagy lányok lesznek-e. Az úgynevezett nem-konstancia tudata, azaz, hogy a biológiai nem változatlan a külső változások ellenére (például ha egy lányt fiús ruhába öltöztetnek attól még lány marad) csak 6 éves korra alakul ki.

Végül a *nemi-séma elmélete* azon az elképzelésen alapul, hogy a gyermek környezete bátorítja őt arra, hogy egy nemi szemüvegen keresztül nézze a világot. Például az óvodában gyakran aszerint választják szét őket különböző csoportokba, hogy fiúk vagy lányok. „Én”-képüket a fiúság-lányság köré szervezik.

A modern család *érzelmi funkciójának* jelentőségét William F. Ogburn fogalmazta meg elsőként.[54]Ő a családot mint intim közeget definiálta, de hogy pontosan mit értett ez alatt az rejtélyes maradt. Burgess fejlesztett tovább a család, mint intim közeg elképzelést. Burgess szerint a modern család barátságon alapuló társas kapcsolat, melyben a legfontosabb összetartó erő a kölcsönös szeretet. Ideális esetben a családtagok olyan szemléletet képviselnek, hogy a legfőbb boldogság a családban található meg.

Talcott Parsons[55]ugyan nem használja az „intim kapcsolat” kifejezést, de a család egyik legfontosabb feladatának tekinti a felnőtt személyiség érzelmi stabilitásának biztosítását. A gyerekszülés, illetve a gyerekek nevelése elmélyíti szerinte a szülők közti érzelmi kapcsolatot azáltal, hogy közös felelősséget teremt, mely egyben közös örömforrás is számukra.

William J. Goode[56] nézetei szerint a modern társadalomban és ezzel együtt a modern gazdaságban való részvétel komoly pszichés megterhelést jelent az egyének számára. A bizonytalanná váló világban a család az utolsó menedék az egyén számára.

[54] Idézi Cseh-Szombathy, 1979.
[55] Idézi Cseh-Szombathy, 1979.
[56] Idézi Cseh-Szombathy, 1979.

A család előzőekben felvázolt, pozitív megítélése, ezzel párhuzamosan a családnak, mint az intimitás egyedüli letéteményesének megjelenítése egészen az 1960-as, 70-es uralkodó felfogás volt szociológiai berkekben, de a társadalmi diskurzusok szintjén is. A 60-as, 70-es években azonban a válási arányszámok növekedése, illetve a női egyenjogúsági mozgalmak térnyerésének következtében előkerültek a szkeptikusabb, nem egyszer a család és az úgynevezett zárt házasság halálát hirdető elképzelések. Ezen változások a családszociológia elméletén belül sem múltak el nyomtalanul.

Ezekben az években született meg az úgynevezett „nyitott házasság" koncepciója.

Az ötlet Nena O'Neill és George O'Neill fejéből „pattant ki".[57]A koncepció lényege az alábbiakban foglalható össze. A szerzők abból indulnak ki, hogy az emberek fejében a családdal illetve a házassággal kapcsoltban egyfajta tradicionális felfogás él. Ennek részeként hajlamosak vagyunk elhinni, hogy örökké kell tartani, hogy a végső célja a gyereknemzés és a gyerekek felnevelése, illetve hogy az egyén boldog lehet élete végéig kizárólag egy ember mellett (aki egész életén át képes kielégíteni érzelmi és szexuális szükségleteit). Ezzel szemben O'Neill-ék a nyitott házasságot javasolják, ami szerintük egy reálisan megvalósítható alternatíva. A nyitott házasságban a tagok nyílt kommunikációt folytatnak. Nincsenek tabutémák előttük, ezért az ilyen házasság a konfliktusok nyílt felvállalását jelenti. A partnerek azonban nem tartják fontosnak az egymás iránti hűséget, sőt megengedhető egy külső személlyel kialakított intim-baráti vagy akár szexuális - viszony. A szerzőpáros amellett érvel, hogy ez a modern forma életképesebb, reálisabban megvalósítható mint zárt „elődje".

Amellett, hogy sokan elismeréssel üdvözölték ezt a koncepciót, többen igen szkeptikusan tekintettek rá, utalva arra, hogy a külső személlyel folytatott szexuális viszony valószínűsíthetően megmérgezi a házastársak egymással való kapcsolatát.

2. 2. A párválasztással- szerelemmel kapcsolatos elképzelések

A párválasztás és szerelem témakörét többféle aspektusból közelíthetjük meg. A pszichológusok illetve szexuálpszichológusok elsősorban olyan szempontból elemzik ezt a kérdéskört, hogy mi az oka a rokonszenv kialakulásának két ember között, a párválasztás mögött milyen motivációk vannak, mikor alakul ki a párválasztási érettség, milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az emberi és az állatvilágban tapasztalható

[57] Lásd ehhez bővebben Neményi, 1988.

udvarlási, pártalálási szokásokban stb. Családszociológia szempontból érdekes lehet az, hogy történelmileg hogyan alakulnak a párválasztási szokások, ki kivel (mely társadalmi rétegből származóval) házasodik és a szerelmi illetve párkapcsolatokat hogyan lehet tipizálni.

Csemegézzünk ezekből a fent említett témákból, megközelítésekből.

Buda Béla és Szilágyi Vilmos a *párválasztási érettségnek* nagy szerepet tulajdonít a *párkeresésben.* [58] A párválasztásra való érettség a pszichoszexuális fejlődésmenetben az egyik fontos állomás. Jellemzője egyfajta párkereső beállítottság vagyis az, hogy az adott személy nyitott legyen és képes legyen érzékelni a feléje érkező verbális és nem verbális gesztusokat egy másik személy részéről. A másik fontos összetevője az egyén arra való érettsége, hogy személyiségének megfelelő partnert találjon. Ez utóbbi akkor lehetséges, ha egy valaki megfelelő önismerettel rendelkezik. A párválasztási érettség továbbá azt is jelenti, hogy az adott személy teljességre és kizárólagosságra törekszik az adott párkapcsolatában.

A szerzők szerint mind az emberi mind az állatvilágban a *párválasztás* alapvető biológiai motivációja a párzás és a fajfenntartás. Magasabb rendű állatok esetén a párválasztás aktusa sok hasonlóságot mutat az emberével, de - ahogyan a szerzők erre figyelmeztetnek - ez a hasonlóság sokszor csak látszólagos.

Három alapvető hasonlóságot tartanak számon. Az egyik az, hogy mind az emberi mind az állatvilágban megfigyelhető az úgynevezett szexuális kétalakúság. A második az, hogy mind az emberek mind az állatok felkészülnek a párzásra, azaz megfigyelhető a partnerek egymás iránti fokozott figyelme az aktus előtt/során. Végül a kutatók azt is megállapítják, hogy a párzáshoz szükséges mozdulatok is hasonlóak. Buda és Szilágyi szerint a hasonlóság azért csak látszólagos, mert az állatoknál a párzás lényegében feltétlen reflexek sorozata, míg az emberek esetén különböző társadalmi szabályok játszanak benne szerepet, illetve nem utolsósorban lélektani vetülete is van. A szerzők felveti azt, hogy az állatvilágban nem is beszélhetünk párválasztásról a szó szoros értelmében, mivel a párok többnyire véletlenszerűen alakulnak és a párzás időpontja is biológiailag kódolt.

Vizsgáljuk meg most azt, hogy hogyan alakultak a *párválasztás, a szerelem és házasság tendenciái* különböző történelmi korokban, eltérő társadalmi-gazdasági feltételek mellett.[59]

[58] Buda - Szilágyi, 1974.
[59] Oláh, 1986.

Az ókor *Görögországban* a lányokat általában 16-18 éves korukban adták férjhez. A házasságkötésről a leendő férj és menyasszony apja döntött egy úgynevezett házasság előtti alku keretében. Szerelemről - házasságon belül legalábbis - nem igazán beszélhettünk. A házasság megtörténte után a férj a feleség korlátlan ura lett. A családfő halála után pedig a legidősebb fiúgyerek vette át ezt a szerepet. Maga a házasság intézménye egyébként lényegében a gyereknemzést szolgálta; minden görög férfinek az volt az álma, hogy a felesége legalább egy fiúgyerekkel megajándékozza. Úgynevezett „kettős erkölcs" volt érvényben, ami a férfiaknak igen liberális míg a nőnek önmegtartóztató életmódot engedélyezett. A homoszexualitás széleskörűen elterjedt jelenségnek számított, nyílt formájában főleg a férfiak körében.

Élt a szerelemnek egy olyan formája, melyben egy idősebb férfiú és egy fiatal fiú között bontakozott ki a „románc", melyet pederasztiának neveztek. Ez a szerelmi - vagy pontosabban inkább szexuális - viszony azt a célt szolgálta, hogy az idősebb férfiú mintegy „beavassa" szerelmi fortélyokba fiatalabb társát.

*Rómába*n ez idő tájt a nők több jogot élvezhettek, mint görög nőtársaik. Többféle házasságkötés volt érvényben. Egyrészt a tehetősebb rétegek körében élt az egyházi házasság, melyet főpap jelenlétében kötöttek. Másrész lehetett nőt vásárolni. Harmadrészt pedig az együttélés is működött házasságként; ha a pár egy évig együttélésben kitartott egymás mellett, akkor a nő megszerezte a feleség jogait. A rómaiak nemi életét a kicsapongás és féktelenség jellemezte, ami abban is megmutatkozik, hogy a Krisztus utáni első évszázadban egyre több válásról tettek jelentést a rendelkezésre álló források. Az előbb említett tendenciák azonban nem zárják ki, a romantikus érzelmekre épülő szerelem megjelenését sem.

A *korai kereszténység* idején terjedt el az a felfogás, hogy a házastársak között nemcsak a nemi egyesülés, azaz az „eros" valósul meg., hanem ennek ki kell egészülnie az úgynevezett „filia"-val, azaz a házastársak közötti vonzalommal. Ezen kívül nem hiányozhatott az „agapé" azaz az egymás iránti szeretet, tisztelet sem.

A *XII. századi dél-francia* nemesi társadalomban terjedt el az úgynevezett „udvari szerelem", melyet a trubadúr lírából ismerhetünk. Ennek lényege abban állt, hogy a férfiú (a trubadúr) férjes asszonyhoz vonzódott, érte epekedett. Az volt az általános vélekedés, hogy a férj nem szeretheti tiszta szerelemmel asszonyát, hiszen az ő tulajdonává vált a házasság keretein belül. A szerelem lényege ezzel ellentétben az elérhetetlen nő iránti reménytelen vágyakozás, melyre kizárólag a trubadúrok voltak képesek.

A *középkori európai* ember házassággal, szerelemmel, illetve párválasztással kapcsolatos nézeteire nagymértékben hatottak az egyház tanításai. A XII. századtól lett a házasság egyházi szentség. Főképp arisztokrata körökben a fiatalok jövendőbelijét nagy gonddal választották ki, hiszen tekintettel voltak arra, hogy a „legtökéletesebb" utódot szerették volna „létrehozni". A párválasztás nem nyugodott a felek szabad akaratán, általában a szülők feladata volt a méltó társ megtalálása a fiatal számára. A házasság funkciója az volt, hogy minél több fiúgyerek szülessen. Ellenkező esetben, ha a nő nem gondoskodott fiú utódokról hitvese számára – a férfi elzavarhatta felesését, és új asszonyt vehetett magához.

A *reneszánsz korában* az individuum szerepe fontossá válik, és ezen belül az egyéni boldogság, az egyén kiteljesedése, - akár a házasságban is. A házasságon kívüli nemi élet is elfogadott lesz. A parasztság körében terjed el a XVI századtól kezdve a vendégéjszaka vagy próbaéjszaka intézménye. Ennek során a házasságkötés előtt álló fiatalok „kipróbálhatták" egymást, és dönthettek úgy, hogy mégsem lépnek frigyre, ha az „együtt alvás" nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Gyakoriak voltak a gyerekfejjel kötött házasságok, ugyanis azt tartották, hogy a lányok esetében a 14. év a legideálisabb a házasságkötésre.

A *XVII-XVIII században* terjedt el a „libertinage" nevű irányzat Nyugat-Európában - ezen belül Franciaországban és Angliában. Ez a szerelmi irányzat nagy hatással volt egy szűk arisztokrata - nagypolgári réteg nemi életének alakulására. A libertinus számára a szerelem színlelése volt a legfontosabb eszköze a hódításnak. A kapcsolat célja lényegében erkölcsös polgárlányok elcsábítása, majd „rút" cserbenhagyása volt. A szakításnak minél nagyobb nyilvánosság előtt kellett megtörténnie. Ha az „áldozat" ezek után kolostorba vonult, vagy belehalt a bánatba, akkor a libertinus teljes mértékű győzelmet aratott és nagy elismerése számíthatott barátai részéről.

Somlai Péter[60] a XIX. század végére és a XX. század elejére helyezi a *modern család* kialakulását. A modern család egyik fő jellegzetessége szerinte az, hogy a család – kívülről jövő - közösségi szabályozottsága megszűnik. Ehelyett a családtagok közötti interakció során fog eldőlni, hogy a családon belül milyen lesz a szerepek elosztása, illetve hogy ki mit vár el a másiktól, stb. A modern családban minden a tagok közötti kommunikáció sikerén múlik Somlai szerint. Folytatódik a gyerekkornak, mint kitüntetett korszak jelentőségének felismerése, mely abban nyilvánul meg, hogy a gyerekkor kitolódik, a tanulási időszak megnő. A szerző szerint a kapcsolatok helyettesíthetővé válnak, hiszen az egyének szabad elhatározásán múlik, hogy ki meddig szeretne valakivel együttműködni egy párkapcsolatban illetve házasságban. Ezzel párhuzamosan nő a válások száma és elterjednek az úgynevezett

[60] Somlai, 1986.

alternatív együttélési formák (ezekről később, „A mai magyar családok szerkezetének jellegzetességei” c. részben).

A *XX. és XXI. században* a kutatások szerint a párválasztást elsősorban három tényező határozza meg: a partner elérhetősége, az „egyenlőség” (hasonlóság) és a kölcsönös (fizikai) vonzalom.[61]

A 40-es és 50-es években különböző családszociológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy a későbbi házaspárok tagjai egymástól 4-5 kilométernyi távolságban laktak. Manapság az elérhetőség nem elsősorban azt jelenti, hogy a leendő partnerek közel laknak egymáshoz, hanem azt, hogy más módon elérhetőek egymás számára, például egy helyen dolgoznak, ugyanarra az egyetemre járnak, egy iskolában tanulnak, stb. (Érdemes azért azon elgondolkodni, hogy az internetes társkeresőkkel hogyan módosul az „elérhetőség” kritériuma, hiszen manapság sokan másik országból vagy adott országon belül más városból találnak egymásra a világháló segítségével.) A hasonlóság („egyenlőség”) azt jelenti, hogy az esetek nagy többségében – a kutatások tanúsága alapján - az a kapcsolat a működőképes, ahol a felek hasonló társadalmi rétegből, kulturális közegből jönnek. A kölcsönös vonzalom legfontosabb eleme a fizikai attrakció. A kutatások szerint a férfiak azok, akik hajlandóak inkább elismerni, hogy bizony intelligencia és közös érdeklődés ide vagy oda, a legfontosabb az, hogy a választottjuk „jól nézzen ki”, azaz legyen (számukra legalábbis) vonzó külsejű. Leegyszerűsítve fogalmazhatunk úgy is, hogy a közös érdeklődés, a hasonló társadalmi státusz persze fontosak, de azt, hogy egy kölcsönös szimpátiából lesz-e szerelem, az dönti el, hogy a partnerek fizikailag is vonzódnak-e egymáshoz.

Végül ismertetünk egy olyan kutatást, amely a *szerelmi kapcsolatokat* tipizálja.

John Alan Lee[62]kanadai szociológus 1974-ben vizsgálatainak eredményeképpen megállapította, hogy hat különböző szerelem-típus létezik. Az egyik az úgynevezett „romantikus szerelem”, amelyet nemcsak a nagy érzelmek jellemeznek, hanem erotikus összetevője is van. A partnerek minden idejüket együtt akarják tölteni, a szerelmüket öröknek képzelik el, a kapcsolatban teljes személyiségükkel, teljes odaadással vesznek részt. A második típus a „megszállott szerelem”. Ezt heves érzések kísérik, szinte megszállott rajongás a partner iránt. Minden gondoltat és érzés a szerelem tárgya körül forog. Sokszor a másik ember teljes birtoklására irányul. A harmadik lehetséges forma az „egoista szerelem”.

[61] Broderick, 1984.
[62] Broderick, 1984.

Az ilyen típusú szerelmet az jellemzi, hogy az egoista sokszor több partnerrel folytat párhuzamosan szerelmi viszonyt. Az egosita szerelmes célja az, hogy partnere lehetőleg minél jobban belevonódjon a kapcsolatba, míg ő viszonylag távolságtartóan szemléli az „eseményeket". A negyedik típus az úgynevezett „pragmatikus szerelem". A pragmatikus szerelem jellemzője, hogy a benne résztvevők hajlamosak mérlegelni, elemezni a kapcsolatot abból a szempontból, hogy annak milyen jó és milyen rossz oldalai vannak. A pragmatikus gondolkodású ember alternatívákban gondolkodik és kész felrúgni a kapcsolatot akkor, ha annak mérlege negatív irányba fordul. Az ötödik lehetséges típus a Lee által „társas szerelemnek" nevezett érzés. Általában hosszú távú barátságból alakul ki, jellemzője az érzések kiegyenlítettsége, harmóniája és az, hogy a partnerre inkább mint a legjobb barátra gondol az illető. A hatodik az „altruista szerelem". Ennek jellemzője, hogy az erre hajló szerelmes ember mindenre képes a másikért, odaadó, érzékeny a partner iránt, mindent ad a semmiért cserébe.

2. 3. A családon belüli erőszak

Az utóbbi pár évtizedben (a 60-as évek végétől kezdődően) jelentek meg nyugaton, majd a 80-as, 90-es években hazánkban is a *családon belüli erőszakra irányuló vizsgálatok,* elméletek. Magyarországon a téma feltérképezésében úttörő jelentőségűnek tekinthető Morvai Krisztina kutatása, aki a 90-es évek magyar valóságát tárta fel.[63] Általa vált nyilvánossá az a hihetetlennek tűnő adat, hogy Magyarországon minden második halálos kimenetű erőszakos bűncselekmény családon belül történik. Egy másik országos vizsgálatot a téma kapcsán Tóth Olga készített 1998-ban, mely a családon belüli erőszak témáját kérdőíves módszerrel dolgozta fel (az eredmények ismertetésére a későbbiekben még visszatérünk).

A külföldi szakirodalom „child abuse"-ként említi a *gyermekkel szembeni erőszakos cselekedeteket*. Az ezzel a jelenséggel kapcsolatos vizsgálatok szerint a gyermekbántalmazás hátterében többféle ok állhat.

A vizsgálatok kezdetben azt állították, hogy a bántalmazás oka a szülők pszichés rendellenessége. A kutatások másik csoportja, a bántalmazó családokat nagyobb valószínűséggel érintő stressz-helyzetek leírására törekszik, mint például a gyerek nem kívánt volta, szülés fiatal korban stb. Arra irányuló vizsgálatok is vannak, hogy a gyermek milyen tulajdonságok megléte esetén van kitéve nagyobb valószínűséggel bántalmazásnak. Ennek alapján megállapítható, hogy a gyerek retardáltsága, hiperaktivitása, étvágytalansága

[63] Morvai, 1998.

kiválthatja a szülők agresszív viselkedését. Kimutathatóan a 3 hónapostól 3 éves korú gyermekek vannak leginkább ilyen viselkedésnek kitéve. A szakirodalom megemlíti az úgynevezett „rossz jelképeivé vált" gyerekek esetét, akik megromlott kapcsolat gyümölcseként szenvedik el a szülők agresszív viselkedését.

A családon belüli erőszakkal kapcsolatos másik vizsgálati terület a *nőkkel szembeni erőszakos viselkedés.* Ezzel kapcsolatban Morvai elemzi az érzelmi, fizikai és szexuális bántalmazást. Ezek a bántalmazási formák nem önmagukban jelentkeznek, hanem általában egymást váltva illetve együttesen. A bántalmazás folyamatszerű jelenség, amelynek kezdete sokszor észrevehetetlen. A folyat első fázisa sokszor a bántalmazott elszigetelése, elmagányosítása és ezzel együtt önbizalmának folyamatos gyengítése, aláásása. Ennek hátterében sokszor a másik felett való uralkodás szándéka áll. A bántalmazás ciklikus folyamat, melynek részei a feszültség növekedésének fázisa, melyet az akut bántalmazás szakasza követ és végül az enyhülés, békülés időszaka zárja a sort.

Morvai vizsgálatán kívül Tóth Olga 1988-as országos kutatásáról[64] kell még néhány szót ejtenünk, mely a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés keretein belül készült. A kutatás a 18 éves és annál idősebb nők (összesen 1010) kérdőíves lekérdezésével történt. Célja a családon belüli erőszak gyakoriságának feltérképezése volt. A kutatás során a nők és a gyerekek fizikai és szexuális bántalmazását vizsgálták. A vizsgálat során feltárták, hogy a gyerekekkel szembeni fizikai agresszió a magyar társadalomban elterjedt jelenség: a vizsgálatba bevont alanyok háromnegyede gondolta azt, hogy a gyereket „nevelési célzattal" meg lehet pofozni. A gyerekek szexuális zaklatásával kapcsolatos kérdések során kiderült, hogy a megkérdezett nők 8%-át inzultálta valamilyen felnőtt gyerekkorában szexuális célzattal. Arra is rávilágítottak a kutatók, hogy a gyerekek szexuális és fizikai bántalmazása sokszor jár együtt.

A házasságon belüli szexuális erőszak napjaink egyik sokat vitatott témája. A mintába került nők 8%- a számolt be arról, hogy „a férje/partnere erőszakkal kényszerítette[65] nemi életre".

A családon belüli erőszak főleg az idősebb korosztály életében van jelen. A vizsgálati alanyok 20 %-ának az apja legalább egyszer megverte a feleségét.

A kutatónő tanulmányának végső megállapítása az, hogy „a családon belüli erőszak a mai magyar társadalomban igen elterjedt, sokakat érintő probléma".[66]

---

[64] Tóth, 1999.
[65] Tóth, 1999. 37. o.
[66] Tóth, 1999. 38. o.

3. A mai magyar családok, párkapcsolatok szerkezetének jellegzetességei

A család szociológiai tárgyalása során érdemes azt is bemutatni, hogy hogyan alakul jelenleg a családok szerkezete, milyen hatásoknak köszönhetőek ezek a tendenciák és hogyan illeszkednek ezek az adatok a nemzetközi trendekbe.

Ebben a részben áttekintjük a magyar családok szerkezetének változásait, a család mint társadalmi intézmény megítélést a magyar társadalomban, a családi állapot jelenlegi mutatóit (ezen belül a házasságkötések, válások, élettársi kapcsolatok alakulását).

A hazai közgondolkodásban sokáig élt a *család, mint fontos érték* felfogása. Egészen a 80-as évek elejéig tartotta magát az az eléképzelés, hogy a család a szolidaritás legfontosabb színtere és az ember általában csak családban élve lehet boldog.[67] A családhoz emellett társult egyfajta olyan felfogás is, amely azt jelezte, hogy a család egyben a gyermeknevelés és a házasélet forrása is. Minden jel arra mutat, hogy emberek fejében a nukleáris család képe élt.

90-es években a családdal és házassággal kapcsolatos hazai kutatások már felvetették azt a kérdést, hogy vajon a család válságban van-e, azaz veszítve jelentőségéből, átadja a helyét egyéb alternatív együttélési formáknak.

Mire alapozható ez a feltevés? A 90-es években a tradicionális családkép fellazult, mely kifejezésre jutott a házasságkötés nélküli együttélések terjedésében, a házasodási életkor növekedésében, a házasságon kívüli születések emelkedésében, a válások számának növekedésében, és általában a termékenység csökkenésében.

Az alábbi táblázat az előbb vázolt tendenciák szemléltetésére a *nőtlenek és hajadonok arányát* mutatja 1949-ben és 2002-ben.

1. ábra: A nőtlenek és hajadonok százalékos aránya a 15 éves és idősebb népességben

[67] Lásd Pongrácz 1994, Tóth, 1994.

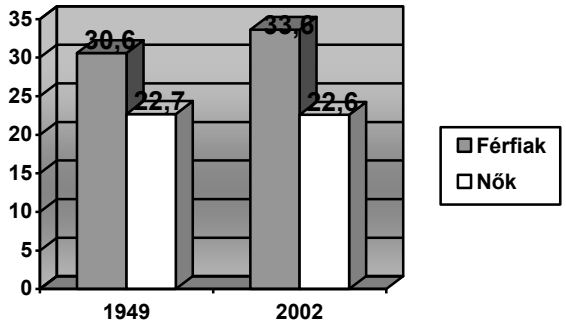

(Forrás: KSH évkönyv, 2003.)

Az ábra alapján látható, hogy a 40-es évek végén is magas volt a nőtlenek/hajadonok száma - köszönhetően többek között a második világháborúnak. 2002-ben a trend nagyjából hasonló az 1949-ben tapasztalthoz; nevezetesen a 15 éves és idősebb népesség körülbelül egyharmada illetve egynegyede nőtlen illetve hajadon. A jelenlegi társadalmi-gazdasági viszonyok között ezt azzal szokás magyarázni, hogy egyre elfogadottabb az egyedülálló státusz, nem tapadnak már ehhez negatív előítéletek, mint régebben, illetve sok fiatal gazdasági szempontok alapján is megengedheti magának az egyedül élést.

A következő ábra *a házasságon kívüli születéseket* mutatja be.

2. ábra: Házasságon kívüli születések alakulása 1990-2004 között, a születések százalékában

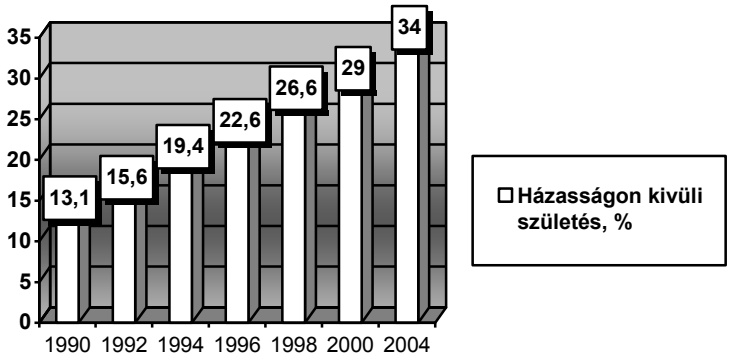

(forrás: KSH évkönyv, 2005.)

A fenti adatsor alapján látható, hogy a folyamatosan emelkedik a házasságon kívüli születések száma: 1990 óta lényegében majdnem háromszorosára nőtt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 2000-ben született gyerekek több mint egynegyedének szülei nem

voltak házasok annak születésekor. 2004-ben pedig minden harmadik gyerek származott élettársi viszonyból.

Jelenleg a házaspáros típusú, azaz két főből álló családok 7%-át alkotják az *élettársi típusú kapcsolatok*. Ez az életforma főleg a fiatalok körében divatos; a 20-24 éves párkapcsolatban élő nők 16% él ilyen típusú formációban. A fiatal házasok fele együtt élt házasságkötés előtt kisebb nagyobb ideig.

Tekintsük át *a házasságkötések számának* alakulását. A 40-es évek végén évente körülbelül 100 ezer házasságkötés történt, 2001-ben pedig 44 ezer. A 40-es évek végén a magas szám köszönhető a háború miatt elhalasztott házasságkötéseknek. A házasságkötés lendülete a 80-as években tört meg, mely törés a 90-es években és jelenleg is folytatódik.

Az alábbi grafikon szemlélteti a *15 éves és idősebb nem házas nőre jutó házasságkötések számának alakulását.*

3. ábra: Az ezer 15 éves és idősebb nem házas nőre jutó házasságkötések alakulása

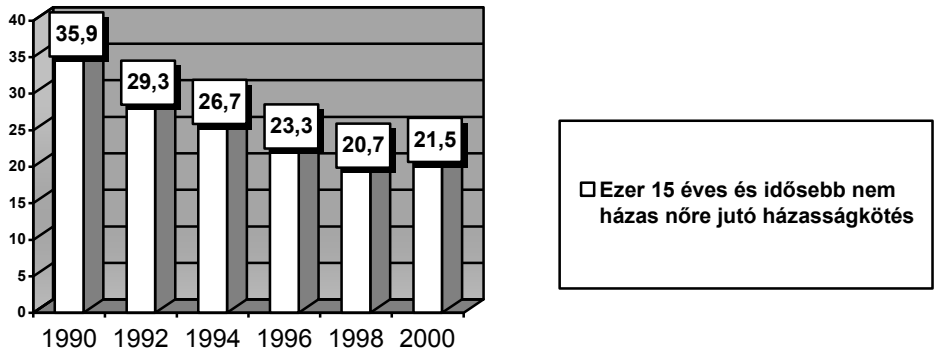

(forrás: KSH évkönyv, 2001.)

Az ábra alapján az a következtetés vonható le, hogy bár 1998 és 2000 között volt némi növekedés, összességében egyre kevesebb a 15 éves és idősebb hajadonokra jutó házasságkötések száma. Ez részben annak köszönhető, hogy sokan soha sem mennek férjhez életútjuk során, illetve egyre többen vannak azok, akik az élettársi kapcsolatban élést választják.

2004-ben 1000 lakosra 4,3 házasságkötés jutott - ez a ráta nem sokban különbözik a nyugat-európai országok hasonló adataitól.

A következő grafikon a *családok gyerekszám szerinti megoszlását* mutatja.

4. ábra.

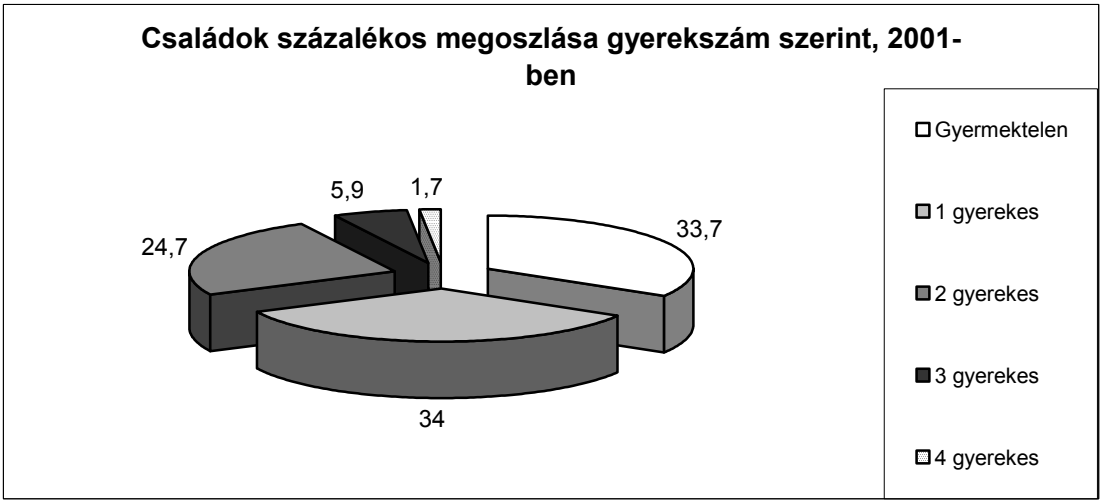

(Forrás: KSH évkönyv, 2002.)

A fenti ábra azt szemlélteti, hogy milyen „képet festenek" a családok a gyerekszámot figyelembe véve. A családok egyharmada gyerektelen és szintén körülbelül egyharmada egy gyereket nevel. A nagycsaládok aránya 7,6 %. Tehát a családok több mint a felében 1-2 gyerek van, illetve a 68%-ot tesznek ki összességében a gyerektelen és egygyerekes családok.

1995-ben 112 ezer gyerek született, 2004-ben pedig 95 ezer. 1995-ben az élveszületési arányszám 10,8 ezrelék, 2004-ben pedig 9,4 ezrelék volt.

Végül vizsgáljuk meg, hogyan alakulnak a *válási arányszámok.*

1000 fennálló házasságra a 40-es évek végén 5,8 válás jutott, 2001-ben pedig már 11. Ez azt jelenti, hogy körülbelül a duplájára nőtt a válások száma ebben az elemzési metszetben. Az alábbi ábra azt mutatja, hogy a 15 éves és idősebb népesség hány százalékát képezik az elvált státuszúak.

5. ábra: Elváltak aránya a 15 éves és idősebb népességben 1949-ben és 2002-ben

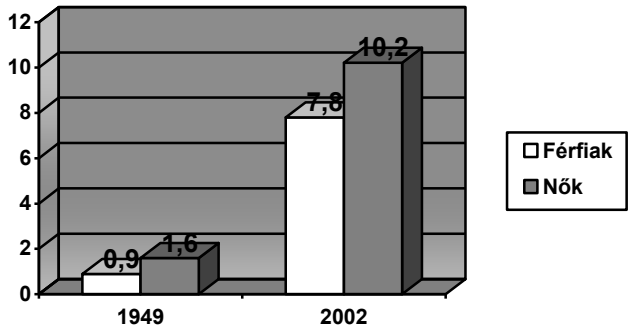

(forrás: KSH évkönyv, 2003.)

Látható, hogy 1949-hez képest 2002-re a férfiak esetén hétszeresére-nyolcszorosára, a nők esetén hatszorosára-hétszeresére nőtt a felnőtt népességben az elváltak aránya.

1000 új házasságkötésre a 40-es évek végén 77,5, 2001-ben 560 válás jutott. A válásokról összességében elmondhatjuk, hogy a második világháború után indult meg a mai napig tapasztalható emelkedési tendencia.

A 70-es és 80-as évekre az volt a jellemző, hogy sok házasságot kötöttek, de ezzel párhuzamosan elfogadott volt a válás is. A társadalom és a közösség szemében az volt az ideális, ha valaki férjhez ment/megnősült, de az már lényegében nem volt probléma, ha el is vált kisebb/nagyobb idő elteltével.

A jelenlegi tendenciát figyelembe véve a házasságok 17-18 % bomlik fel a házasságkötéstől számított 10 éven belül. Az elváltak átlagos életkora a férfiak esetén 37 év, a nők esetén 34 év, amely adatok azt jelzik, hogy általában az elváltak 7-8 évet élnek házastársukkal. (Lehet, hogy az a népi bölcsesség, mely szerint a házasságok abban a bizonyos kritikus 7. évben bomlanak fel, nem is annyira helytelen...)

Az alábbi ábra végül azt szemlélteti, hogy hogyan emelkedett az elváltak aránya 1990-től 2000-ig a nők körében.

6. ábra: Elváltak aránya 15 éves és idősebb nők körében 1990-2000 között

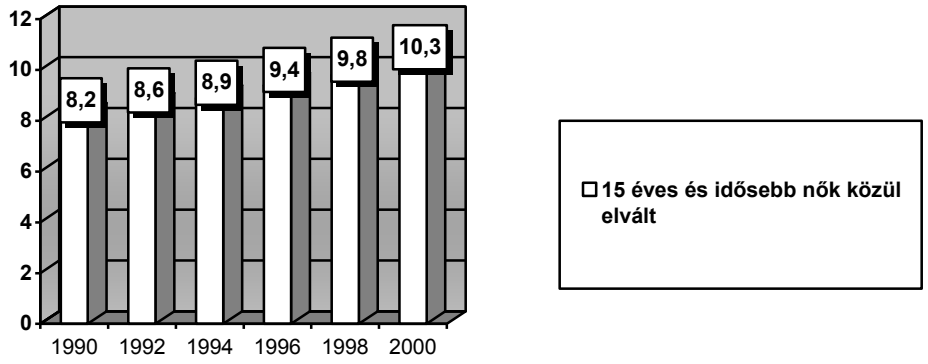

(forrás: KSH évkönyv, 2001.)

Az ábrából leolvasható, hogy a 15 éves és idősebb női népesség egytizede elvált státuszú. Ez nem jelenti azonban törvényszerűen azt, hogy a nők egytizede magányosan, egyedül élne. Feltételezhetően sokan vannak közülük azok, akik férjhez ugyan nem mennek egy sikertelen házasság után, de élettársi kapcsolatban élnek.

4. A családszociológia kutatási módszerei

A családszociológia kutatási módszerei között *kvalitatív és kvantitatív eljárásokat* egyaránt találunk.

A *kvantitatív eljárások* közül meg kell említeni a különböző survey-típusú, kérdőíves felméréseket (mint például Tóth Olga, családon belüli erőszakkal kapcsolatos kutatása), vagy a statisztikai adatok másodelemzésére épülő vizsgálatokat (ilyen például Tomka Béla kutatása a családfejlődés 20. századi trendjeivel kapcsolatosan). Szintén kvantitatív módszerek közé sorolhatóak a családszociológusok által kifejlesztett különböző skálák, indexek is. Ilyen például a Girard-féle házastársak közötti társadalmi távolság index.[68]

Girard az index kidolgozása során különféle szempontok mentén hasonlítja össze a házastársakat (pl. vallás, születési hely, iskolázottság, stb.), majd megnézi, hogy ezen paraméterek mentén a pár tagjai mennyire hasonlóak illetve különböznek egymástól. Minél magasabb az index, annál kisebb a házastársak közti társadalmi távolság, azaz annál hasonlóbb háttérrel rendelkeznek a tagok.

[68] Lásd ehhez Cseh-Szombathy, 1979.

Kvalitatív módszernek tekinthető az úgynevezett SIMFAM technika.[69] Az eljárás lényegében a családtagokkal végzett kísérlet, melynek keretében feltérképezik a tagok közti interakciót, a családon belüli problémamegoldást és a család kreativitását mesterségesen kreált, feszült helyzetben.

Szintén a kvalitatív módszerekhez sorolható hazai a családszociológiában Somlai Péter által kifejlesztett családmonográfia módszere.[70] A módszer lényege abban áll, hogy egy adott család 16 éves és idősebb tagjait kérdezi meg a kutató interjús módszerrel. A vizsgálat célja a családon belüli interakció, kapcsolatrendszer és kommunikációs struktúra feltérképezése. A kutatás végeredményeképpen elkészülő monográfia – mely a család gazdasági, szociális és történeti aspektusait is bemutatja a kommunikációs struktúrán túl - nemcsak az interjús anyagra, hanem a kutató (interjúk során rögzített) megfigyeléseire is támaszkodik.

Irodalom

Bognár J.- Telkes J.: *A válás lélektana*. Gondolat, Bp., 1986.

Broderick, B. C.: *Marriage and the Family*. USA: Prentice.Hall Inc., 1984.

Cseh - Szombathy L.: *Családszociológiai problémák és módszerek.* Gondolat, Bp., 1979.

Cseh - Szombathy L.: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Bp., 1985.

Buda B.- Szilágyi V.: *Párválasztás.* Gondolat, Bp., 1974.

Giddens, A.: *Szociológia.* Osiris, Bp., 1997.

Hope in the Midst of Hardship: The situation of children and families in Hungary. Hungarian National Comitee for UNICEF, 1998. Budapest: Aula Kiadó.

H. Sas J. : *Nőies nők és férfias férfiak*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Kolosi T.- Tóth I. Gy. –Vukovich Gy. *Társadalmi Riport,* TÁRKI., Bp., 2002.

Kulcsár K.: *Az ember és a társadalmi környezete*. Bp., Gondolat, 1969.

Lévai K.: *A nő szerint a világ*. Osiris, Bp., 2000.

Morvai K.: *Terror a családban*. Kossuth, Bp., 1998.

Neményi M. (szerk.): *A család.* Gondolat, Bp., 1986.

Oláh T. (szerk.): *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Gondolat, Bp., 1986.

[69] Simulated Family Activity Measurement, azaz szimulált családi aktivitás mérés. Lásd részletesen Cseh-Szombathy, 1979.
[70] Somlai , 1978.

Pongrácz T.-né: Változások a Magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám.

S. Molnár E.: Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei. *INFO-Társadalomtudomány,* 1994. 30. szám

Somlai P.: *Családmonográfiák.* Szociológiai Füzetek, 18. 1978.

Somlai P.: *Konfliktus és megértés*. Gondolat, Bp., 1986.

Somlai P.: *Szocializáció.* Budapest: Corvina Kiadó. 1997.

Somlai P. (2002) *Húsz év. A családi kapcsolatok változásai Magyarországon*. Új Mandátum, Bp., 2002.

Teleki B.: *Kézikönyv a családról*. Korda, Kecskemét, 2002.

Tomka B.: *Családfejlõdés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: Konvergencia vagy divergencia?* Osiris, Bp., 2000.

Tóth O.: A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány,* 1994. 30. szám

Tóth O.: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/szerepvalt/totholga97-2.html

Tóth O.: Erőszak a családban. *TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok 12.* Sorozatszerkesztő: Tóth István György

TÁRSADALMI KÜLÖNBSÉGEK ÉS AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

Gyukits György

A társadalom tagjai különbözőek: eltérő az életkoruk, a testsúlyuk, a nemük, a foglalkozásuk, a jövedelmük, a lakhelyük, az egyes betegségekkel szembeni érzékenységük, és így tovább. A felsorolásból látható, hogy vannak biológiai eredetű különbségek, mint például a betegséggel szembeni érzékenység vagy a nem, és vannak társadalmiak, mint például a foglalkozás vagy a jövedelem. Egyes biológiai különbözőségek lehetnek egyben társadalmi egyenlőtlenségek is. Így például a nemi hovatartozás társadalmi hátrányok forrását jelentheti: gondoljunk csak arra, hogy a nők azonos munkáért a férfiaknál kevesebb bért kapnak.

Az egészségi állapot és az egyes társadalmi egyenlőtlenségek sokféleképen gyakorolhatnak hatást egymásra. Ebben a fejezetben ezt a kölcsönhatást fogjuk vizsgálni.

Mielőtt rátérnénk az egészségi állapot és a társadalmi környezet hatásainak elemzésére nem kerülhetjük meg, hogy ugyan csak vázlatosan, de ki ne térjünk az egészségi állapot mérésének kérdésére, hiszen valamilyen formában jellemeznünk kell a vizsgált populációk egészségi állapotát. Az egészségi állapot számos mérőszáma közül a mutatók két nagy csoportja tűnik ki, az egyik a morbiditási a másik a mortalitási mutatók csoportja. A mortalitási azaz halálozási mutatók közül kettőre hívjuk fel a figyelmet: az egyik a csecsemőhalandóság, a másik a születéskor várható élettartam - nevével ellentétben ez utóbbi is végső soron egy halálozási mutató. Ezt a két mutatót használják a leggyakrabban a nemzetközi gyakorlatban. A morbiditási, azaz megbetegedési mutatók szintén sokfélék lehetnek, például származhatnak az orvosi kartonokból, vagy szert tehetnek rájuk különböző kérdőíves adatfelvételezésekből.

1. Földrajzi és regionális különbségek

Az egyes földrajzi régiók eltérő éghajlati, fizikai, biológiai környezetet biztosíthatnak az emberi populációk számára, és ez által befolyásolhatják az ott lakók egészségi állapotát. A

földrajzi környezet meghatározza az élelmiszertermelés és táplálkozás, az öltözködés és tisztálkodás, valamint a lakóhelyépítés sajátos módjait, amelyekre a kultúra és szokásrendszer egészséget is érintő bonyolult rendszerei épülnek rá. Egyes éghajlatokon bizonyos betegségek gyakoribbak, mások ritkábbak vagy akár ismeretlenek.

A földrajzi-fizikai adottságok történelmi léptékben megalapozták azokat a nagy társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket, amelyeket napjainkban tapasztalhatunk a világ országai, földrajzi és gazdasági régiói között.

Az egyes országok népességének korösszetételében jelentős különbségek adódnak. Nézzünk erre néhány példát (1. ábra).

1. ábra. A lakosság kor és nem szerinti összetétele néhány országban.

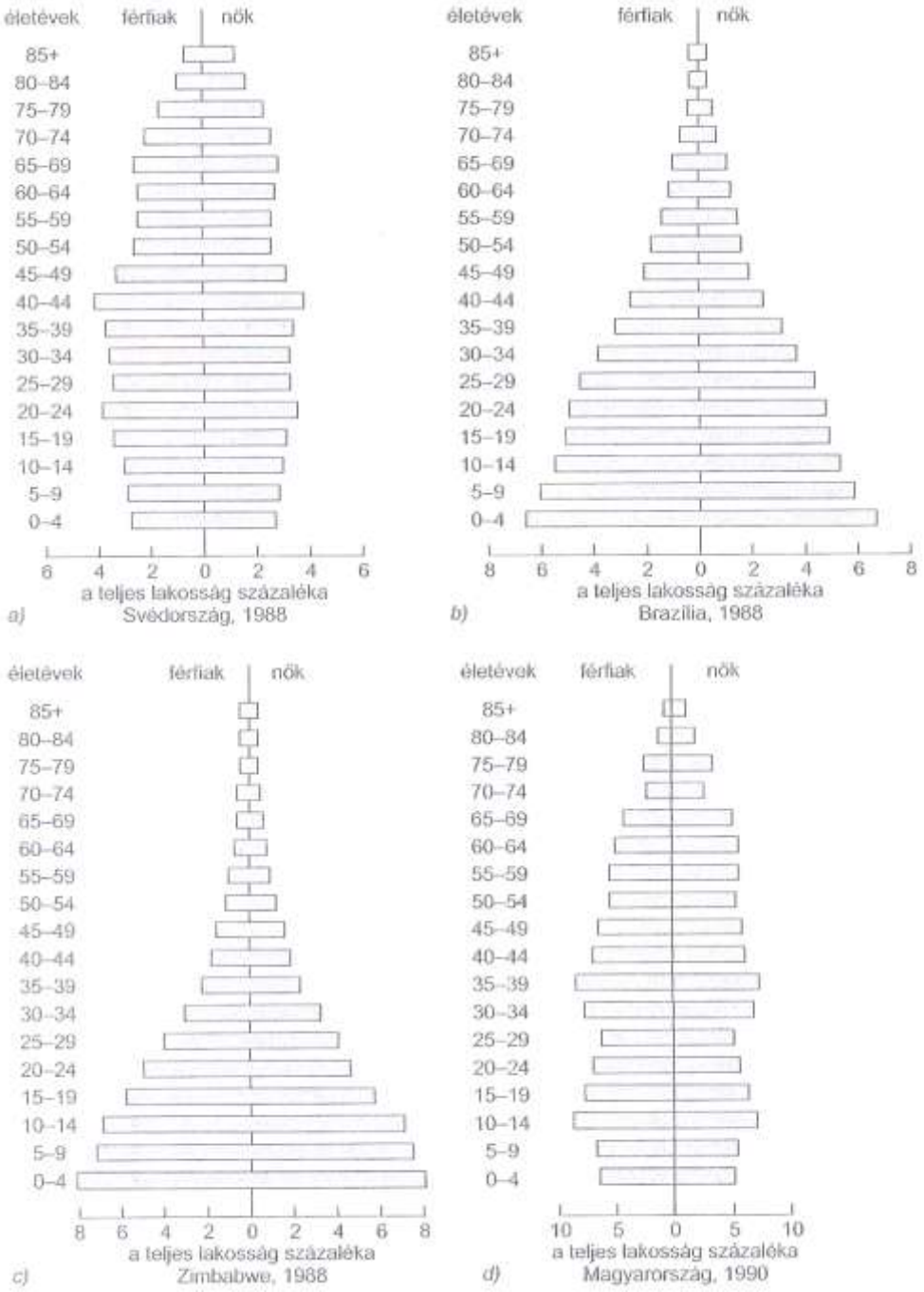

(Forrás: Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva (szerk.): Orvosi Szociológia. Semmelweis, Bp., 2002. 48. o.)

Zimbabwe esetében látható a fiatal korcsoportok nagy aránya az idős népességhez képest. Brazília korfája hasonlít Zimbabwééhez, de a fiatal és idős korcsoportok aránybeli különbségei már kisebbek. Svédországét tekintve pedig látható, hogy megfordul a tendencia: az idősebb korcsoportok számaránya erősen emelkedik, míg a fiatal korcsoportoké drasztikusan csökken - erre mondják, hogy a társadalom "öregszik".[71] Magyarország korfája

[71] Gray, 1985.

inkább hasonlít Svédországéra, mint Brazíliáéra vagy Zimbabwe-éra, de látható, hogy egyben különbözik is tőle, ami leginkább az idős korcsoportok kisebb arányában érhető tetten.

Az eltérések oka - egyéb demográfiai tényezők mellett, mint amilyen a születések száma - az, hogy a fejlődő világban a csecsemőhalandóság magasabb, a születéskor várható átlagos élettartam pedig alacsonyabb, mint a fejlett országokban (1. táblázat).

1. táblázat. A nyers mortalitási ráta, a csecsemőhalálozás és a születéskor várható élettartam egyes országokban 1990-ben.

Földrész	Ország	Népességszám (millió)	Nyers halálozási ráta, ezer fő/év	Csecsemő-halálozás, ezer fő/élveszülets	Férfiak születéskor várható élettartama	Nők születéskor várható élettartama
Afrika	Közép-Afrikai Köztársaság	3	17	100	44	47
	Egyiptom	52	10	61	59	61
	Mali	9	20	164	46	50
	Zimbabwe	10	10	61	57	60
Amerika	Brazília	150	8	60	62	68
	Kuba	11	7	11	73	76
	Jamaica	2	6	16	71	77
	USA	249	9	10	71	78
Európa	Lengyelország	38	10	16	67	76
	Portugália	10	10	13	68	75
	Svédország	8	12	6	74	80
	Nagy-Britannia	57	12	9	72	78
Ázsia	Banglades	116	15	114	57	56
	Kína	1139	7	30	68	71
	India	853	11	94	52	52
	Japán	124	7	4	75	81
	Sri Lanka	17	6	26	68	72
A volt Szovjetunió országai		289	10	25	65	74

(Forrás: Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva (szerk.): Orvosi Szociológia. Semmelweis, Bp., 2002. 61. o.)

Mivel e két mutató az egészségi állapot legfontosabb indikátorai közé tartozik, ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy a fejlett és a fejlődő országok népességének egészségi állapota jelentős mértékben különbözik. A születéskor várható élettartamban tapasztalható nagyságrendi különbségek a fejlett és a fejlődő országok közötti eltérő betegségstruktúráról árulkodnak.

A fertőző betegségek miatt bekövetkező halál sokkal gyakoribb a harmadik világ országaiban, szemben a fejlett országokkal, ahol elsősorban a krónikus betegségek a halálozás fő okai. A fertőző betegségek azért lehetnek még mindig vezető halálokok a fejlődő világban, mert fontos higiénés feltételek hiányoznak, például nincs tiszta ivóvíz, vagy a lakosság többsége számára nem biztosított a legalapvetőbb egészségügyi ellátás sem.

Annak ellenére, hogy a jövőben számítani lehet a születéskor várható átlagos élettartam jelentős növekedésére a fejlődő világban is, várható, hogy a fejlett országokhoz képest tapasztalt különbség fennmarad.

Kérdéses azonban, hogy az egyre hosszabbodó élettartam milyen életminőséget jelent. Figyelmeztető jel, hogy a születéskor várható élettartam nagy arányú növekedése nem vonta maga után az egészséges életévek emelkedését.[72]

2. Életkor

Az egyes korcsoportok mortalitási mutatói jelentősen eltérnek egymástól. E különbségek grafikus ábrája egy U alakú görbére emlékeztet: a legfiatalabb korcsoportok magasabb mortalitási mutatói a középkorú népesség irányában csökkennek, majd az idős korosztályokban ismét megemelkednek. Az előbbiek során vázolt általános tendencia érvényben tartása mellett további jelentős különbségeket tapasztalhatunk a fejlett és a fejlődő világ országai között. Brazília kor-specifikus mortalitási rátái minden korcsoportban nagyobbak Svédországénál. A legnagyobb különbséget a legfiatalabb korcsoportok között tapasztalhatjuk, de jelentős az eltérés az idősek esetében is. A fejlődő és fejlett világ kor-specifikus mortalitási rátáiban mutatkozó különbség hátterében az eltérő betegség-struktúra áll, míg okai között a szociális és a közegészségügyi feltételek közötti drasztikus különbségek játsszák a fő szerepet, mint ahogy ezt már korábban kifejtettük.

[72] Seal, 2000.

Magyarországon a csecsemőhalandóságot sikerült 9,7 ezrelékre csökkenteni. Ez az érték megközelíti a fejlett országok csecsemőhalandósági mutatóit. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása már lényegesen kedvezőtlenebb különösen a férfiak 66 éve és a nők 75 éve közötti kilenc évnyi különbség elgondolkodtató. Főleg a 40-49 éves korcsoport van nagyon rossz helyzetben. Ráadásul itt a halálozási mutató majdnem megduplázódott az 1970-es értékhez képest.

Az idősek halálozási és morbiditási mutatói a legmagasabbak. Az idősek fizikai egészségi állapot romlása mellett a különféle lelki problémák is fokozottan jelentkeznek. Fentiek következtében az öregek veszik igénybe leggyakrabban az egészségügyi ellátást.

Az időskorúak nem csak az egészségi állapotuk, hanem a szociális helyzetük szempontjából is lényeges társadalmi csoport. Ez különösen akkor válik fontossá, ha figyelembe vesszük, hogy a népesség 19,5%-a 60 évnél idősebb. Ez az arány 1930-ban csak 9,8% és 1960-ban 13,85% volt, tehát az idősek aránya ráadásul nagy mértékben növekszik is. Ezért elsősorban az alacsony születésszám a felelős.

Az idősek jövedelmük szempontjából nem képeznek homogén csoportot, hiszen a társadalombiztosítási rendszer viszonylag magasabb kezdőnyugdíjat állapít meg, ennek indexálása azonban kérdéses, így helyzetük évről évre romlik. A nyugdíjasokon belül körvonalazhatóak olyan csoportok, amelyek között igen sok a szegény, mint például a rokkant, vagy özvegyi nyugdíjasok.

De a szegénység aránya nem az idősebb korcsoportokban, hanem a legfiatalabbakéban éri el maximumát. Ezt szokták úgy nevezni, hogy a szegénység gyermekarcú. Ezzel a szomorú tendenciával Magyarország nem áll egyedül, hanem így van ez más fejlett országokban, mint például Kanadában vagy az USA-ban is. A jelenség okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a szociális ellátórendszer nagyobb támogatást nyújt az időseknek, mint a sokgyermekes családoknak.

3. Az etnikai hovatartozás

Az orvosi szociológia új iránya az etnikai csoportok egészségi állapotában és egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésében tapasztalható különbségek feltárása.

Az e területen folyó kutatások az etnikai hovatartozás és az egészségi állapot, valamint az egészségügyi ellátás igénybe vételének különbségeit, illetve ezek okait tárják fel. Az Egyesült Királyságban és az USA-ban például, a különféle etnikai csoportok tagjainak egészségi állapot mutatói kedvezőtlenebbek, és az egészségügyi ellátás terén is hátrányban vannak. Mivel magyarázhatóak ezek a tendenciák? A szociális helyzettel illetve a kulturális különbségekkel. A szociális helyzettel azért, mert az etnikai csoportok tagjainak rosszabbak a körülményeik e téren. A kultúra pedig olyan értékeket, normákat közvetíthet, amelyek döntően befolyásolhatnak, vagy akár elő is írhatnak olyan viselkedésformákat amelyek hatással vannak az egészségi állapotra vagy az egészségügyi ellátás igénybe vételére. Az Egyesült Királyságban például az indiai bevándorlók nem fogyasztanak margarint, ezáltal nincs meg a kellő mennyiségű D vitamin bevitelük, mert – köztudott -, hogy a margarint D vitaminnal dúsítják. A D vitamin hiánynak pedig negatív következményei lehetnek az egészségi állapotra. Az USA-ban megfigyelték, hogy az ír bevándorlók kevésbé kommunikálják fájdalmukat, mint az olasz bevándorlók.[73] E kommunikációbeli különbségnek kulturális hátteret tulajdonítanak, melynek messzemenő következményei lehetnek e csoportok tagjainak orvoshoz fordulási szokásaiban.

Az etnikai csoportoknál tapasztalható másság értelmezésekor fontos, hogy tisztázzuk saját pozíciónkat, vagyis azt, hogy mi is csak egy sajátos kultúra talajáról közelítjük meg a problémát, ezért nincs jogunk – még oly természetesnek tűnő - elvárásainkat megkövetelnünk az etnikai csoportok tagjaitól. Az orvos-beteg kapcsolat terén ez azt jelenti, hogy az orvos nem várhatja el, hogy az etnikai csoportok tagjai feladják sajátos szokásaikat, hanem ezek elfogadásával kell a megoldások keresni.

3. 1. Magyarországi romák

A hazai roma népesség egészségi állapotának kérdése elsősorban katasztrofális szociális helyzete miatt lényeges, hiszen a szociális helyzet és az egészségi állapot, valamint az egészségügyi ellátás igénybe vétele között szoros a kapcsolat.

Szociális helyzet

[73] Helman, 1994.

A 455 ezer főre becsült roma népességen belül mind nyelvi (mint például magyar vagy román nyelvű), mind etnikai (mint például magyar vagy román cigányok) alapon számos alcsoport különíthető el.

Szociális helyzet szempontjából azonban döntő többségük igen rossz körülmények között él. Az iskolai végzettség tekintetében 9,4%-uk egyáltalán nem járt iskolába, 42,2%-ok nem fejezte be a nyolc osztályt, 45,5%-uk csak nyolc osztályt végzett. Az általános iskolát követően, a tovább tanulók döntő többsége szakmunkás képzőt végez (10,4%). Szakközép iskolai és gimnáziumi érettségit 1,5%-uk, továbbá egyetemi vagy főiskolai diplomát 0,3%-uk szerez.[74] Az iskolai végzettség tekintetében meghatározó az anyanyelv szerepe: A román és cigány anyanyelvűeknek sokkal rosszabbak az esélyei az általános iskola elvégzésére, mint a magyar anyanyelvűeknek.

Nem csoda tehát, hogy a cigányság a rendszerváltás egyik legnagyobb vesztese. Különösen súlyos helyzet alakult ki a foglalkoztatás területén, amelyet jól jellemez, hogy a romák körében a munkanélküliségi rátát 45%-osra becsülik.

Jelentősek a regionális különbségek is: A romák nagyobb arányban vannak a leszakadóban lévő régiókban, így például Borsod-Abaúj-Zemplén valamint Szabolcs-Szatmár megyében a romák 26%-a él szemben a teljes lakosság 12,7%-os arányával. Hasonló tendenciájú a romák településtípusonkénti megoszlása is: a romák sokkal nagyobb arányban élnek a kisebb lélekszámú településeken.

Fentiek alapján megállapítható, hogy egy többszörösen hátrányos helyzetű társadalmi csoportról van szó. Ezek a hátrányok minden bizonnyal kedvezőtlenül befolyásolják egészségi állapotukat, és egészségügyi ellátásukat.

Egészségi állapot

Egy a fiatal nők egészségi állapotát vizsgáló országos reprezentativitású felmérés során kérdezték a válaszolók etnikai hovatartozását is.[75] A legfontosabb eredmények a következők: Az egészségi állapot szubjektív megítélése a roma nők esetében hasonló a nem roma nőkéhez. A betegségre utaló tünetek említettsége a fiatal roma nők körében a legtöbb esetben ugyancsak hasonló a nem roma nők azonos adataihoz, sőt egyes tüneteket a romák

[74] Kemény, 1999.
[75] Gyukits - Ürmös – Csoboth - Purebl, 2000.

kisebb arányban említenek. Ezekből az eredményekből a romák egészségi állapotát illetően messzemenő következtetéseket azonban nem lehet levonni, ugyanis az egészségi állapot szubjektív megítélésének mutatói az egészségi állapot mutatóinak csak egy, és nem is a legmegbízhatóbb csoportját képezik. Továbbá a megkérdezettek fiatal korcsoportba tartoztak, így az idősebb és betegebb korcsoportúakról nincsenek ismereteink. A kutatás eredményei ennek ellenére arra hívják fel a figyelmet, hogy sok tartalék van e tekintetben a fiatal roma nők körében, amely ellensúlyozni képes a kedvezőtlen szociális helyzet negatív hatásait.

Szakadékszerű a különbség a Beck-féle depressziós skálán mért adatok tekintetében a roma és nem roma válaszadók között. Ezek az eredmények önmagukon túlmutatnak, mivel a depresszió közvetlenül szerepet játszhat - gyakran csak hosszú időszak eltelte után - a legkülönfélébb, súlyos szomatikus megbetegedések kialakulásában. A kilátástalan szociális helyzet az a tényező, (illetve ennek megélése) amely a depressziós adatok ilyetén alakulásában döntő szerepet játszhat.

Az egészségkárosító magatartásformák közül meg kell említenünk a dohányzást, mivel a roma nők között több a dohányos, és ezt csak súlyosbítja, hogy ugyancsak közöttük, kétszer annyi a súlyos dohányos.

Egészségügyi ellátás

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáféréssel kapcsolatos eddigi kutatások szerint még a legrosszabb szociális helyzetben lévő romák is hozzájutnak az alapvető egészségügyi ellátáshoz.

Jelentős különbség tapasztalható a különböző szűrővizsgálatokon való részvétel tekintetében. A roma nők az összes szűrővizsgálat tekintetében kivétel nélkül rosszabb helyzetben vannak. Ezek közül is talán a legfontosabb a tüdőszűrés problémás volta, a tbc miatt, amely köztudottan a rosszabb szociális helyzetű népességet veszélyezteti elsősorban. Ez a leszakadó roma rétegeket megcélzó prevenciós programok szükségességére hívja fel a figyelmet.

A roma interjúalanyok az egészségügyi ellátásuk során gyakran tapasztalják a velük szembeni előítéleteket, a durva bánásmódot, cigány osztályokon való elkülönítésüket.[76] Ezek a jelenségek minden bizonnyal kapcsolatban áll azzal, hogy a romákkal szemben igen erős az ellenszenv a többségi társadalom részéről

„Igen, éreztették, volt olyan eset is, hogy szakrendelés volt, elmentem gyógyszert íratni, és jócskán én következtem volna a sorszámmal, méghozzá úgy volt, hogy én következem, és jött még utánam két hölgy. Az egyik ismerőse volt az orvosnak, kijött az orvos. Illetve kijött az asszisztensnő, összeszedni az iratokat, és megkérdezte ki, miért jött. És akkor szólt, hogy ő a doktor úr ismerőse, és akkor hamarabb behívta, mint engem: Rám nézett, már indulni akartam be hozzá. Azt hittem, hogy szólít, hogy bemehetek. Azt mondta, maga még várjon egy kicsit, pici türelme legyen már, és az ismerősének szólt, gyere be. Szerintem ez is a bőre színe alapján volt, hogy te maradhatsz, és az ismerős hadd menjen. Ez egy dolog, de a kórházban is vizitelés volt, és olyan szobában voltam, ahol egyedül én voltam a barna, és viziteléskor is mindig engem hagytak utoljára. Mindenkivel elbeszélgettek, hogy érzi magát, van-e valamilyen panasz. Én tőlem meg semmit nem kérdeztek. Amikor bejöttek, leolvasták a kórlapomat: jó, mehetsz haza. Semmit nem kérdeztek. Meg se kérdezték, hogy vagyok. ... Szerintem emiatt is. Nem akarok ítélkezni. Általában az orvosok, akikkel eddig találkoztam, ötven - ötven százalék. Ötven százalék engem ítélt el, az ötven százaléka pedig emberszámba vett. Több orvosnál fordult elő, hogy a bőröm színe, az alacsonyabb rendű kinézetem miatt nem foglalkoztak velem." Roma nő

4. Nem

"A nők megbetegszenek, a férfiak pedig meghalnak" – ezzel a sommás összefoglalóval lehetne jellemezni a férfiak és a nők közötti alapvető egészségi különbségeket. A nemi különbségek a várható élettartam és a morbiditási/mortalitási adatokat illetően jól láthatóak minden országban. Általános trend napjainkban, hogy a nők várható élettartama 7-8 évvel meghaladja a férfiakét. A nemek morbiditási/mortalitási struktúrája is

[76] Gyukits, 2000.

eltér. Hosszú idő óta a kutatások tárgya, hogy a különbségek hátterében társadalmi tényezők vagy genetikusan magyarázható okok állnak?

A XIX. században és a XX. század legelején a nők rövidebb ideig éltek, mint a férfiak, elsősorban a perinatális halálozás és a krónikus táplálékhiány miatt. A krónikus táplálékhiány kialakulása annak volt köszönhető, hogy a rendelkezésre álló korlátozott táplálékmennyiséghez elsősorban a férfiak jutottak hozzá, illetve a nők gyermekeik táplálására fordították. A perinatális halálozás okai között a gyermekszülés során fellépő infekciós megbetegedések következményei játszottak szerepet.

A nők először a XX. század elején "élték túl" a férfiakat. Ennek hátterében a következő faktorok állhatnak:

- az első gyermek születésének ideje későbbre tolódott,
- csökkent a gyermekszám (1856-ben Angliában az átlagos gyermekszám 6 felett volt, ami az 1920-as évekre 2-re csökkent),
- javultak a gyermekszülés feltételei.

Az USA-ban 1900-ban kevesebb mint 2 év különbség volt a várható élettartamban a nők és a férfiak között (a nők javára). 1940-ben a különbség már 4,4 év volt, ami 1970-re 7,6 évre nőtt. 1950 és 1989 között a nők halálozási mutatóinak javulása elsősorban a szüléssel összefüggő halálozás 90 százalékos csökkenésének köszönhető (USA). 1993-ban az Egyesült Államokban a várható élettartamban a nemi különbség 6,6 év volt.

A világ néhány országában (elsősorban Dél-Ázsiában – Indiában, Pakisztánban, és Bangladesben, valamint a Közel-Kelet néhány pontján), ahol erős patriarchális viszonyok uralkodnak, a leánygyermekek kevésbé értékesek, mint a fiúk, ezért a népességszabályozás egyik még ma is alkalmazott eszköze a leánycsecsemők megölése. Emellett a nők egészségügyi ellátására a családok kevesebb forrást fordítanak. Nehezíti a nők egészségügyi ellátását az is, hogy idegen férfiak nem láthatják őket, ugyanakkor éppen ezekben az országokban az orvosok között alig van nő. Ezek a hatások együttesen okozhatják, hogy nők halálozási mutatói rosszabbak, mint a férfiaké, és a csecsemőhalálozási mutatókban is női túlsúly mutatkozik.[77]

[77] MacCormack, 1988.

4.1. A mortalitási különbségek a férfiak és a nők között

A fejlett világ országaiban a vezető halálok mind a nők, mind pedig a férfiak esetében a kardiovaszkuláris halálozás, míg néhány fejlődő országban – elsősorban Afrikában – az infekciós megbetegedések vezetnek. Ha korcsoportonként és nemenként elemezzük a halálokokat, akkor haláloki különbségek tapasztalhatók. A férfiak esetében 45 év felett egyértelműen a kardiovaszkuláris halálozás a leggyakoribb, második helyen a rákos megbetegedések állnak. A nők esetében 45 és 74 éves kor között a daganatos halálozás a leggyakoribb, a második helyet a kardiovaszkuláris halálozás foglalja el. A rákos megbetegedések között a tüdőrák az első, ezt követi a mellrák. 75 éves kor felett a nők esetében is a kardiovaszkuláris halálozásé a vezető szerep.

Magyarországon is hasonló a helyzet: mindkét nem esetében a kardiovaszkuláris okok játsszák a fő szerepet a halálozásban, azonban a nőknél 45-64 éves kor között a rákos megbetegedések vezetik a rangsort, élen a tüdő és a mell daganataival. 75 éves kor felett mindkét nemnél a kardiovaszkuláris halálozás vezet.

Magyarországon 1960-ban a különbség a férfiak és a nők várható élettartama között 4,2 év volt, ez 1999-re 8,8-ra nőtt meg. Amíg a férfiak várható élettartama ebben az időszakban csak 0,5 évet növekedett, addig a nőknél ez az időszak 5 év élettartam-növekedést eredményezett. A várható élettartam növekedése Magyarországon az utóbbi 40 évben tehát elsősorban a nőket körében jelentkezett, a férfiak életkilátásai a javuló szociális körülmények és az új terápiás lehetőségek ellenére alig változtak, sőt egyes vélemények szerint romlottak.

"A 30-65 év közti férfiak halandósága Magyarországon az 1920-30-as évek szintjén maradt. Hazánkban a középkorú férfiak egyes csoportjainak halandósága a legrosszabbak közé tartozik a világon. A magas halandósági mutató és a vele együtt járó alacsony várható élettartam ebben a tekintetben Magyarország a Harmadik Világ szintjére süllyedt."[78]

A nemzetközi demográfiai statisztikák lehetővé teszik, hogy összehasonlítsuk a velünk hasonló helyzetű, illetve a nálunk jobb vagy rosszabb körülmények között élő országok nemek szerint csoportosított várható életkilátásait. A két nem között a legnagyobb különbségek Oroszországban, Ukrajnában és Észtországban láthatók (10 év felett), a legkisebbek Bangladesben és Angolában (kevesebb mint 3 év). A nagy különbségeket elsősorban a férfiak, a kis különbségeket pedig mindkét nem igen alacsony várható élettartama okozza.

[78] Józan, 2000.

A WHO adatai szerint a javuló szociális körülmények elsősorban a nők mortalitási mutatóit javítják, és nem a férfiakét. Az 1990-es évek elején a fejlett országokban a két nem közötti különbség 2-3 év volt, ez 1999-re 7-8 évre nőtt. A nők – ha lehetőség van rá, azaz javuló gazdasági és szociális körülmények között – inkább tudatában vannak az egészséges életmód fontosságának, ez a szemlélet jobban meghatározza életüket. A férfiak a világ legtöbb országában többet dohányoznak, mint a nők, és kevésbé hajlandók testmozgást végezni. A WHO elemzése szerint a férfiak rövidebb várható élettartama nagyrészt a dohányzással függ össze.

Az Egyesült Államokban és Angliában a fent elmondottak ellenére más irányú tendenciát figyelhetünk meg. Az USA-ban a nemi halálozási arány (a férfiak és nők halálozási mutatóinak hányadosa) csökkent 1979 és 1989 között. Ez a nők halálozási mutatókban és várható élettartamban mért előnyének csökkenését jelenti, vagyis a két nem közötti különbség csökkent.[79] Hasonló trend figyelhető meg Angliában és Wales-ben is. A jelenség hátterében – a legutóbbi kutatások szerint – az áll, hogy a férfiak mutatói sok tekintetben javultak az elmúlt 20 évben.

A WHO megállapítását, hogy a férfiak magasabb halálozási mutatóit részben a körükben gyakoribb dohányzás okozza, igazolni látszik az a tény, hogy ha ezt az arányt sikerül csökkenteni, akkor a halálozás is csökken. Az USA-ban és Angliában is a férfi dohányosok száma rohamosan csökkent, így napjainkban a női és férfi dohányosok aránya közel azonos.[80] Ennek következménye a - feltehetően dohányzás okozta - halálozás csökkenése is a férfiak körében.

A járműbalesetek áldozatai általában a férfiak közül kerültek ki. 1979 és 1989 között a 100000 főre jutó baleseti halálozás a férfiak esetében 35,8-ról 26,8-ra esett vissza az USA-ban. Ennek köszönhetően az ilyen balesetek miatt bekövetkezett halálozás férfi-többlete is csökkent.[81]

Csökkent a férfiak munkavállalása az energia, építő és termelő iparágakban, ahol a legnagyobb az esélye a fatális végű baleseteknek.

4.2. Morbiditási különbségek a férfiak és a nők között

[79] Waldron, 1995.
[80] Chollat - Traquet, 1992.
[81] Waldron, 1995.

Különbség mutatkozik a nemek között az egészségügyi intézmények használatában és a betegségek struktúrájában is. Az alapellátást és a kórházi ellátást is gyakrabban veszik igénybe a nők.[82] A férfiak esetében nagyobb a rizikója a fatális betegségtípusoknak (szívinfarktus, angina pectoris), a nők hajlamosabbak a halálhoz nem vezető krónikus megbetegedésekre (pl. mentális betegségek, reuma, csontritkulás). Angliai adatok szerint a nők magasabb arányban számolnak be olyan betegségekről, amelyek hosszú ideig fennállnak és korlátozzák őket aktivitásukban.[83] Egy magyar vizsgálatban[84] azt találták, hogy a nők körében a neurotikus tünetegyüttes kétszer gyakoribb, mint férfiaknál. Ezt alapvetően a nők hátrányos helyzetével magyarázták. A neurotikus nők között egy jól elkülöníthető, hátrányos helyzetű, alacsony fizetésű, alkoholt az átlagnál többet fogyasztó alcsoportot találtak. A magas vérnyomás 50 éves kor alatt a férfiak körében gyakoribb, de 70 éves kor felett megfordul az arány, és a nőknek lesz nagyobb esélyük erre a megbetegedésre.

Az 1999-es magyarországi adatok alapján elmondható, hogy a krónikus mozgásszervi betegségek, a kardiovaszkuláris és endokrin megbetegedések esetében nagy a női többlet. A mozgásszervi betegségek előfordulása a nők körében majdnem kétszer, a másik két betegségtípusé csaknem másfélszer meghaladja a férfiak körében tapasztalt gyakoriságot. Ugyanakkor a gyomor-bél traktus betegségei és a légúti megbetegedések gyakoribbak a férfiak között.

4.3. A nemi különbségek magyarázata

A kérdésre, hogy miért élnek hosszabb ideig a nők, mint a férfiak, nem tudunk kielégítő és teljes magyarázatot adni. A magyarázat iránya kétféle lehet:

1. Társadalmi okok vagy ezek kontextusa:
   - Eltérő életvezetési stratégiák
   - Káros magatartásformák (dohányzás, alkoholfogyasztás, drogfogyasztás, egészségtelen táplálkozási szokások, alacsony stressztolerancia, stb.) eltérő mértéke
2. Biológiai okok:
   - Genetikai védőfaktorok (pl. az X kromoszóma védő hatása)
   - Hormonális különbségek (pl. az ösztrogén védő hatása a kardiovaszkuláris megbetegedésekben)

[82] Pilgram - Rogers, 1993.
[83] OPCS, 1995.
[84] Kopp - Skrabski, 1995.

Természetesen a felsoroltak csak példaként értelmezhetők, illetve a társadalmi és biológiai okok együttesét tarthatjuk a leginkább megfelelő magyarázatnak.

Demográfusok véleménye szerint az élettartamban mért különbségekből két év magyarázható biológiai okokkal, a különbség többi része a nemek eltérő társadalmi szerepével, helyzetével magyarázható. Feltételezik, hogy ha a nők társadalmi pozíciója hasonló lenne a férfiakéhoz, jelentősen csökkennének a különbségek a mortalitási és morbiditási mutatókban.[85]

A nemek társadalomban elfoglalt eltérő helyét elsősorban a foglalkoztatási paraméterekkel jellemzik (pl. a nők nagyobb arányban vesznek igénybe a részidős foglalkoztatást, vagy ugyanazért a munkáért kevesebb bért kapnak, mint a férfiak, kevesebben töltenek be vezető beosztásokat, inkább részt vesznek a munkaidőn túli háztartási tevékenységekben, stb.), és ezek alapján nevezik a nők helyzetét hátrányosnak. További fontos mutatója a nemek eltérő helyzetének a körülményekkel való elégedettség, a társas kapcsolatok fenntartásának fontossága, illetve a társas támogatás, amit partnerüktől és családjuktól kapnak.

5. Társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek

A földrajzi eltérések nem írhatók a véletlen számlájára, ugyanis szoros kapcsolatban állnak a különböző társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségekkel. A szociális és gazdasági feltételek az egyes országok között, és egy országon belül is döntő befolyást gyakorolnak az adott népesség egészségi állapotára. Magyarországon a leszakadó, gazdasági válsággal sújtott régiókban magasabb a standardizált mortalitási ráta, mint a kedvezőbb helyzetű régiókban.

A továbbiakban az iskolai végzettséget, a foglalkozást és az anyagi helyzetet fogjuk vizsgálni. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ugyan ezeket a tényezőket tartjuk a legfontosabbaknak, de bizonyos helyzetekben ezen kívül más faktoroknak is lehet meghatározó szerepük. Egy vallási közösség tagjainak egészségi állapotát például döntően befolyásolhatják azok a magatartásformák, amelyeket a vallás előír: gondoljunk csak az iszlám alkoholfogyasztási tilalmára.[86]

[85] Annadale, 1999.
[86] Fuchs, 1990.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy az iskolai végzettség, a foglalkozás és az anyagi helyzet nem független egymástól: akiknek magas az iskolai végzettségük, esélyesebbek a nagyobb presztízsű állások betöltéséért folytatott versenyben, és így nagyobb jövedelemhez juthatnak. Vagy a magasabb foglalkozási presztízsű szülők gyermekeinek nagyobb valószínűséggel lesz magasabb az iskolai végzettsége, mint az alacsonyabb presztízsűek gyermekeinek.[87] Tehát az iskolai végzettség, a foglalkozás presztízse és a jövedelem, mint a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely mutatói a népesség döntő többségénél együtt növekednek vagy csökkennek, ezt nevezik státuszkonzisztenciának.[88]

5.1. Iskolai végzettség

Az iskolai végzettség mérhető az elvégzett osztályok számával, valamint a végzettség típusával (pl. érettségi, diploma). Általános tendencia, hogy a magasabb iskolai végzettségűeknek jobbak a morbiditási és mortalitási mutatóik, és saját maguk is kedvezőbbnek ítélik mind fizikai, mind lelki egészségi állapotukat.[89] A magasabb iskolai végzettség olyan készségek és ismeretek elsajátítását jelenti, amelyek döntő befolyással lehetnek az egészségi állapotra. Egy iszlám országban például azzal, hogy lehetővé tették a nők számára az elemi iskola elvégzését, sikerült drasztikusan csökkenteni a csecsemő és gyermekhalandóságot. Az iskolai végzettség nem csak, illetve nem elsősorban közvetlenül az egészségügyi ismeretek átadásával fejti ki hatását. Az olyan készségek elsajátításával, mint például az olvasás, a beszédkészség, vagy a tudományos jellegű fogalom- és szóhasználat, az egészségi állapottal és az életmóddal kapcsolatos információk befogadhatóvá illetve kommunikálhatóvá válnak, ami a betegséggel való megküzdésben jelenthet előnyt. Hasonlóan előnyt jelenthet a racionális problémamegoldásban szerzett jártasság is.

Az iskolai végzettségnek talán még az előbbieknél is lényegesebb a foglalkozás presztízsére gyakorolt hatása.

5.2. Foglalkozás

A foglalkozás, pontosabban a végzett munka típusa, közvetlen módon a foglalkozási ártalmakon keresztül befolyásolja az egészségi állapotot. Ismeretes például, hogy a bányászok

[87] Giddens, 1997.
[88] Andorka, 2003.
[89] Mirowsky – Ross – Reynolds, 2000.

között gyakori a szilikózis, a mezőgazdasági fizikai munkát végzők körében az átlagnál gyakoribbak az ízületi, mozgásszervi betegségek, azoknak pedig, akik sokat használják a számítógépet, gyorsabban romlik a szemük.

A foglakozás közvetett módon – a társadalmi osztályhoz való tartozás alapvető komponenseként – is hat az egészségi állapotra. A foglalkozások különböző jellegzetességeik szerint, például a foglalkozásgyakorlás körülményei, vagy a foglalkozások társadalmi megítélése, hierarchikus elrendeződést mutatnak. A hierarchiában elfoglalt hely az iskolai végzettséghez hasonlóan befolyásolja a mortalitási (2. ábra) és morbiditási mutatókat.

2. ábra. A társadalmi rétegződésben elfoglalt pozíció és a mortalitás kapcsolata

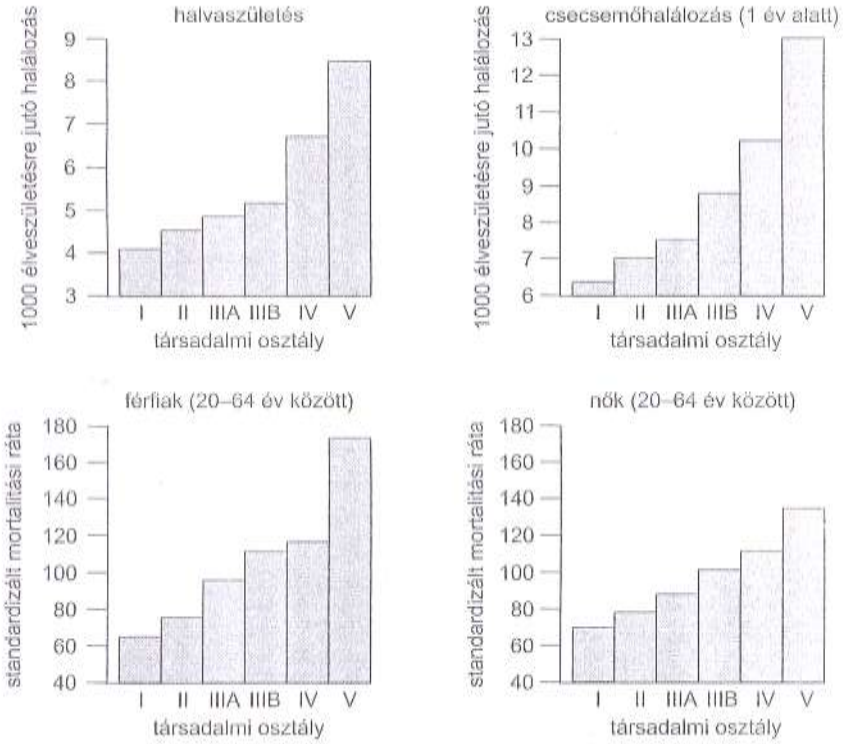

(Forrás: Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva (szerk.): Orvosi Szociológia. Semmelweis, Bp., 2002. 55. o.)

Az ábrákról leolvasható, hogy az első és az ötödik foglalkozási osztály[90] különféle mortalitási mutatói közül a csecsemőhalandóságban kétszeres, a férfiak standardizált

[90] * Az Egyesült Királyságban ezeket a foglalkozási kategóriákat társadalmi osztálynak tekintik, ahol az egyes kategóriák jelentése a következő: I.: értelmiség, II. vezetők, III/n. beosztott nem fizikai foglalkozásúak, III/m. szakképzett fizikai munkások és önálló nem-szellemi foglalkozásúak, IV. betanított munkások és személyi alkalmazottak, V. szakképzetlen fizikai munkások.

mortalitási rátájában közel háromszoros a különbség. Angliához hasonlóan Magyarországon is jelentős eltérések vannak a különböző foglalkozásúak halálozási mutatóiban (5. ábra) Ezek a nagy különbségek a foglalkozás jelentőségére hívják fel a figyelmet.

3. ábra Mortalitási különbségek egyes foglalkozási csoportokban, a 40-59 éves korcsoportban, 1980-ban, 1000 főre vonatkoztatva.

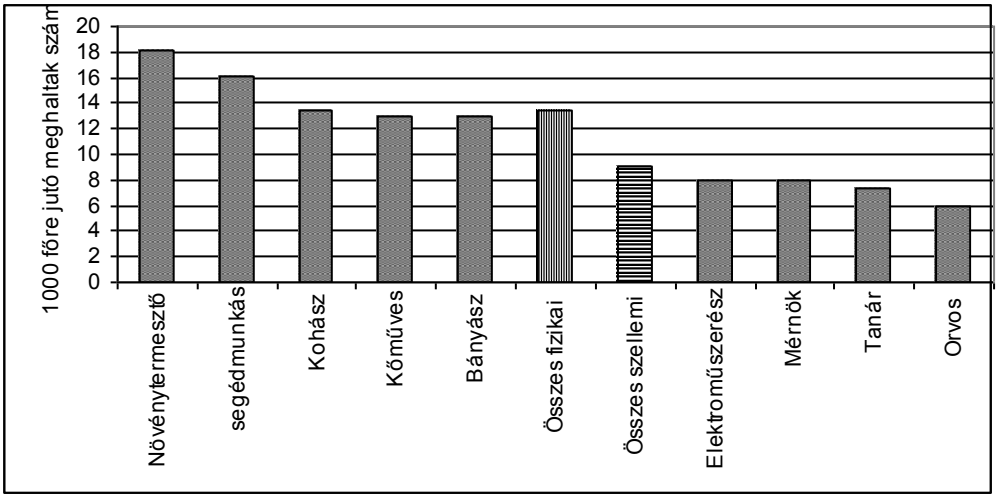

(Forrás: Andorka, 2003.)

Egy felmérés eredményei azt bizonyítják, hogy Magyarországon a lelki egészség tekintetében is jelentős eltérések lehetnek az egyes foglalkozási csoportok között (4. ábra).

4. ábra A Beck-féle depresszió-skála átlagpontszámai 1988-ban és 1995-ben az aktív magyar népességben

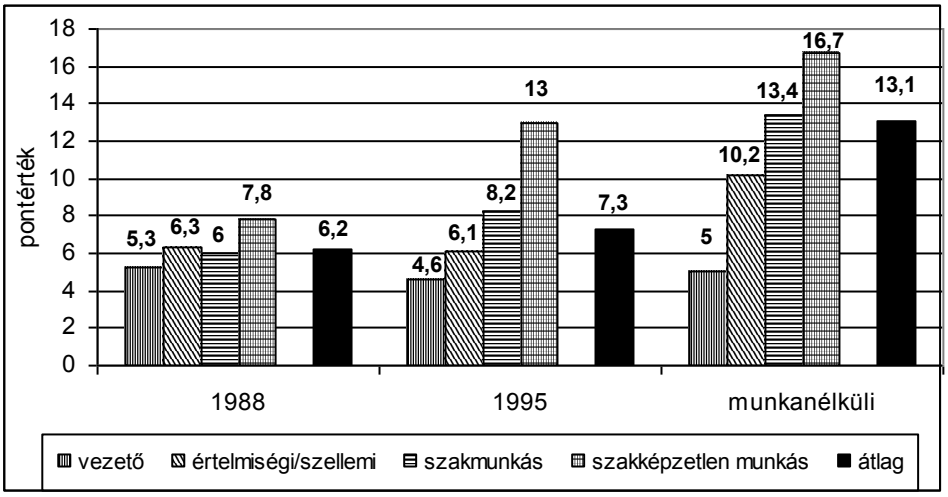

(Forrás: Kopp, M, Skrabski, Á.: Behavioural Sciences Applied to a Changing Society. 1995. Bibliotheka Septem Artium Liberalium, Budapest. 206. o.)

Az okokat kereshetjük egyrészt a munka jellegének különbözőségében. Az alacsonyabb presztízsű állásokat betöltőknél nagyobb az esély munkahelyi balesetre, vagy egy súlyos, hosszantartó betegség kialakulására, amelynek hátterében valamilyen foglalkozási ártalom áll. A "jobb állással" rendelkezők munkája általában nagyobb személyes autonómiát igényel, szemben az alacsony presztízsűekével, akik sokszor egyszerű, mechanikus tevékenységet végeznek. Az autonómia, és a nagyobb döntési szabadság hatással van a személyiség önértékelésére, - ezáltal a magas presztízsű állások betöltői úgy érezhetik, hogy képesek saját sorsukat irányítani. Ennek döntő hatása lehet a betegséggel való megküzdésre, vagy az egészséget károsító magatartásformákra.[91]

Másrészt az okokat kereshetjük az életmódban is. Egy angliai vizsgálat például a táplálkozási szokásokban fellelhető különbségek okait tárta fel.[92] A kutatás kimutatta, hogy a középosztály tagjai egészségesebben táplálkoznak, mint a munkásosztály. A háziasszonyok – az ő feladatuk volt a bevásárlás – társadalmi hovatartozástól függetlenül tökéletesen tisztában voltak az egészséges táplálkozás ismérveivel, és még a szerényebb jövedelmű családok is meg tudták volna venni az egészségesebb élelmiszert, de mégsem tették. A jelenség mögött a családfők táplálkozással kapcsolatos elvárásai álltak: a munkásosztálybeli férjek igényelték a kalóriadús, nehéz ételeket. Húsz-harminc évvel korábban, nehéz fizikai munka végzése mellett valóban szükség volt kalóriadús táplálkozásra, de a fizikailag megerőltető munkafajták automatizálása következtében ez a szükséglet már megszűnt. A táplálkozási

[91] Mirowsky – Ross - Reynolds, 2000.
[92] Blane, 1987.

szokások azonban viszonylag rugalmatlanul követik a körülmények változását, így az étkezési szokásokon keresztül a foglalkozás még a munkavégzés jellegének megváltozása után is befolyásolhatja az egészségi állapotot.

5.3. Munkanélküliség

A foglalkozás jellege mellett a foglalkoztatottság kérdése is meghatározó lehet az egészségi állapotot illetően. A munkanélküliség, különösen a tartós munkanélküliség komoly társadalmi problémát jelent annak ellenére, hogy a regisztrált munkanélküliek számának alakulása folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. A munkanélkülivé válás tekintetében a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok vannak igazán veszélyben, mint például az alacsony iskolai végzettségűek, a szakképzetlenek, az idősebbek, vagy a romák. De például a fiatal felnőttek körében is magas a munkanélküliek aránya.

A munkanélküliség súlyos kockázati tényező mind a lelki, mind a fizikai egészségi állapot tekintetében. A munkanélküliek egészségi állapotának romlása a harmincas életévek körül kezdődik, a negyvenes-ötvenes korosztályoknál pedig annyira felerősödik, hogy e korosztályokon belül a munkanélküliek rendelkeznek a legrosszabb morbiditási mutatókkal. Az aktív korúak között az összes foglalkozási csoporthoz viszonyítva a munkanélküliek körében található a legtöbb súlyos, élettevékenységében korlátozott beteg, ami egyértelműen a munkanélküli lét egészségkárosító mivoltára hívja fel a figyelmet. Nem csak a munkanélküliség, hanem a munkanélkülivé válás veszélye is komoly kockázati tényezőt jelent. Az elbocsátástól való félelem miatt az érintettek betegségeiket nem kezeltetik, nem mennek el orvoshoz, inkább betegen is tovább dolgoznak. A foglalkoztatottak körében az alacsony iskolai végzettségűek és a 30-49 éves szakképzetlen, fizikai munkát végzők említik legnagyobb arányban, hogy nem mernek orvoshoz fordulni, mert attól félnek, hogy a munkából való kimaradás miatt elvesztik állásukat.[93] A munkanélküliség elől a bizonytalan munkaerőpiaci pozíciókban lévők, ha egészségi állapotuk ezt lehetővé teszi, inkább a rokkanttá nyilvánítás alternatíváját választják.

Leszázalékolás (interjúrészlet)

[93] Lehmann – Polonyi, 1998.

"Nem vagyok egészséges, mivel rokkantnyugdíjas vagyok, és harminchárom éves vagyok. Gerincsérvem volt és a munkakörömet nem tudtam ellátni. Huzamos ideig táppénzen voltam. Ezalatt az idő alatt az én státuszomra felvettek egy másik embert, és ezek a bizonyos változások lehetővé tették, hogy a munkahely szabadon eldönthesse, hogy kit bocsát el. Aki nem stabil, aki beteges, aki gyakran van táppénzen, az elbocsátható. Úgyhogy így lettem elbocsátva két évvel ezelőtt. Utána szétnéztem munka után, de nem kaptam, és végül is kénytelen voltam beadni a leszázalékolási kérelmemet, ahol hatvanhét százalékban állapították meg a munkaképesség-csökkenést, úgyhogy azóta rokkantnyugdíjas vagyok. Jövedelmem tizenháromezer négyszáz forint. A család az én vagyok meg a kislányom, tehát a tizenháromezer négyszáz forintot el kell osztani kettővel, ehhez jön még a háromezer kétszáz forint családi pótlék, plusz ezerötszáz forint nevelési segély. Egy másfélszobás lakásnak fűtési idényben nyolc - tízezer forint a rezsije. Kértem segélyt az önkormányzattól, de sehol nem tudnak segíteni. Nincs pénz, nincs keret stb. Kértem rendkívüli szociális segélyt, vagy egyszeri szociális segélyt. Azt mondták, hogy rendszeres havi jövedelemmel rendelkezem, mivel a rokkantnyugdíj annak minősül, ezért nem áll módjukban támogatni engem. Tulajdonképpen minden rostán kiesetem. Van a rokkantnyugdíjam és ebből élek." (Gyukits, 2000)

A depresszió tünetegyüttesének előfordulása a munkanélküliek körében a legmagasabb.

5.4. Szegénység

A társadalmi egyenlőtlenség és az egészség viszonyát tekintve a szegénység kitüntetett jelentőségű probléma.

A szegénység kategóriáján belül megkülönböztetik az ún. abszolút és a relatív szegénységet.[94] Az abszolút szegénység definíciója egy adott időpontban a megélhetéshez szükséges javak és szolgáltatások társadalmilag megállapított minimális szintjével számol, és ezt fogadja el küszöbértéknek. Ilyen küszöbérték lehet a létminimum. A relatív szegénység fogalma a társadalom átlagos szintjétől való elmaradásra utal, és a mindenkori

[94] Zombori, 1984.

átlagjövedelemhez viszonyít. Az átlagjövedelem bizonyos - általában 50 - százaléka alatti jövedelműeket szegényeknek tekintjük.

Az abszolút szegénység esetében még a minimális önfenntartás is nehézségekbe ütközik, így gyakori lehet az éhezés. A relatív szegénység ezzel szemben azt jelenti, hogy nincs elég erőforrás ahhoz, hogy az egyén vagy a család biztosítsa a társadalomban általánosan fennálló életkörülményeket: például a fürdőszoba nem életszükséglet, de ha a népesség döntő többsége fürdőszobás lakással rendelkezik, akkor az, akinek a lakásában nincs fürdőszoba, joggal érzi magát az átlagnál szegényebbnek.

Magyarországon a rendszerváltást követő években ugrásszerűen megnövekedett a szegények száma. A kilencvenes évek közepére a becslések szerint ez a szám elérte a hárommilliót, ettől kezdve a szegény népesség létszáma állandósult.[95]

A szegénység szempontjából legveszélyeztetettebb társadalmi csoportok a tartósan munkanélküliek, a sokgyermekes családok, a gyermeküket egyedül nevelők, a romák, a kisnyugdíjasok, és a krónikus betegek. Az egyes tényezők gyakran együtt fordulnak elő, és így egymás hatását felerősítik. Tehát például egy tartósan munkanélküli roma nő, aki egyedül neveli három gyermekét, a szegénység feneketlen mélységébe zuhanhat.

Magyarországon a szegénység problémáját fokozza a szociális ellátórendszer gyengesége. Ez azt jelenti, hogy a rossz szociális körülmények között élőknek vajmi kevés az esélyük arra, hogy helyzetükön a szociális rendszerre támaszkodva változtassanak, vagy akár a további romlást elkerüljék.

Egy kétgyermekes család nem képes a közüzemi számlákat fizetni a családfő munkanélkülivé válása következtében. (A távfűtés esetében még arra sincs módjuk, hogy kikapcsoltassák a szolgáltatást). A felhalmozódó adósság miatt – amely esetenként mindössze pár tízezer forintnyi - kilakoltatják őket, és a család először az utcára, végül egy hajléktalan szállóra kerül. A hajléktalan szállók azonban nem alkalmasak családok befogadására, ezért a családtagokat szétválasztják. És ettől kezdve már nincs visszaút. Ráadásul a hajléktalan szállón való ellátásuk havi költsége több tízezer forint, azaz akkora, mint amekkora az adósságuk volt.

[95] Andorka, 2003.

A szociális ellátórendszer elégtelen működése miatt a szegény sorban lévő betegek gyógyításának esélyei is rendkívül megnehezülhetnek: hiába részesülnek orvosi ellátásban, ha a betegeknek például nincs pénzük a gyógyszer kiváltására, vagy a diéta betartására.

Gyógyszer kamatos kamatra (interjúrészlet)
"Amikor volt az infuenzia, akkor voltam utoljára orvosnál, de akkor se volt pénzem kiváltani a gyógyszereket, amit felírt, és akkor kénytelen voltam kamatos pénzt felvenni ezerre ezért, hogy csak a gyógyszereket ki tudjam váltani. Muszáj eladósodni, ha a gyerekek megbetegednek, nem engedhetem, hogy a gyerekeim betegek maradjanak. Nekik muszáj kiváltani a gyógyszert, mert nekik is volt kezdődő tüdőgyulladásuk, pedig jó idő volt, úgyhogy másnap reggel, este el kellett hivatnom az ügyeletet, mert olyan lázasak voltak a gyerekek, hogy se a vizes ruha, se semmi nem vitte le a lázukat. Este kihivattam az ügyeletet, felírta a gyógyszert. Fel kellett háromezer forintot vennem, és azért a háromezer helyett hatezret kellett megadnom." (Gyukits 2000)

Ugyancsak hiába gyógyítják meg a beteget, ha ugyanabba a szociális környezetbe kerül vissza, ami a betegség melegágya.

Egy tbc-s beteg gyógykezelésének szociális háttere (ijnterjúrészlet)
95-ben akkor kezdődött ez a betegség, amikor a kisfiút megszültem. Megfáztam, és akkor már egyedül neveltem őket, mert a férjemmel elmaradtunk… Éreztem, hogy fáj a hátam, de nem foglalkoztam vele. Jöttem ki a fiammal a kórházból, meszeltem ki a házat, hogy rendbe legyünk. Két-három hét múlva jöttek az ünnepek, a karácsony, az újév, nem jól éreztem magam. Nagyon le voltam gyengülve, köhögtem, szúrt a tüdőm… Elmentem ide a körzetihez. Ott megvizsgáltak. Átküldtek az SZTK-ba, ultrahangra, és röngenre. És kimutatták, hogy kétoldali tüdőgyulladásom van. A baloldaliba dió nagyságú, mit tudom én mi volt az, hogy mondják neki. Folt, folt volt. Akkor azzal beutaltak ide a Heim Pál kórházba. Úgy került be ő is velem, mert akkor még szopott. Nem a Dél-Pestibe. Együtt mentünk be. Ő a csecsemő, vagy gyermek-osztályra, én meg a belgyógyászatra. Injekcióztak, naponta adtak, meg nem mondom hányszor. Reggel tíz órakor adtak, akkor hajnalba reggel öt-hat óra fele, tíz órakor, délbe, négy

órakor, meg este. És abba volt fulladáscsökkentő, lázcsillapító, mert nagyon lázas voltam. Mert majdnem minden nap negyven fokba voltam. És akkor ott nem segített se az injekció, se a véna, semmi. Áthelyeztek akkor engem a Korányiba. A Korányiba gyógykezeltek, kivizsgáltak. Mondták, hogy jó nagy fertőzés van a tüdőmön. Gyógyszereztek ott is.

Ezeket (t.i. a gyerekeket) nem volt, aki vállalja. A doktornő elintézte, hogy kerüljenek az ideiglenes otthonba, addig, amíg teljesen ki nem gyógyultam. Idegesített ott, mert nem láthattam őket. Kijöttem a Korányiból. Hát nem tudta senki, hogy jöttem ki. Kijöttem onnan és elmentem meglátogatni őket. Egy jó hosszadalmas ideig így hét végén kijártam hozzájuk. Utána ez egészen májusig zajlott, november közepétől. A Korányiban voltam megint majdnem egy hónapot. Megint elmentem hozzájuk a hét végén. Kérdezte a doktornő: Hogy történt. Szerettem volna a gyerekeket látni, hát nem tudtam anélkül élni.

Utána átutaltak a Nógrádgáriba. Mentővel vittek. Ott nem bírtam, mert kint volt a világ szélén. Ottan tényleg nem bírtam, mert senki nem járt hozzám, meg a gyerekeket sem láthattam. Otthagytam minden cuccot és eljöttem Semmi értelme nem volt ott. Utána meg lemondtak rólam... (Gyukits, 2001)

A szegénység nem pusztán rossz gazdasági-szociális körülményeket, hanem egyben sajátos szubkultúrát is jelent.[96] A szegényekre jellemző kilátástalan jövőkép és a jelen-orientált viselkedés következtében például a hosszú távú hatásokat megvalósítani szándékozó egészségmegőrző programok ebben a rétegben csak igen szerény eredménnyel kecsegtethetnek. Könnyen belátható, hogy nehéz olyasvalakit lebeszélni a dohányzásról a tíz-húsz év múlva bekövetkező tüdőrák valószínűségére való hivatkozással, aki azt sem tudja, holnap lesz-e mit ennie. Erre a szubkultúrára jellemző a nemi élet korai kezdete, és az igen fiatalon való gyermekvállalás is. Ugyancsak a kulturális tényezők különbözőségében rejlik a magyarázata annak, hogy a szegénynegyedekben élő fiatalkorú lányok gyakrabban esnek teherbe, mint a középosztálybeliek. Egy amerikai középosztálybeli lány számára a felnőtté válást egy jónevű középiskolában letett érettségi szimbolizálja, szemben a néger gettóban élő társával, akinek nincs esélye egy jobb középiskola elvégzésére, sőt a zsúfolt lakáskörülmények miatt még magánélete sincs. Ez addig marad így, amíg teherbe nem esik, és meg nem szüli első gyermekét - az ő számára ez jelenti a felnőtt élet kezdetét.[97] Ebből

[96] Zombori, 1994.
[97] Kelly, 1998.

következik, hogy e kultúra figyelembe vétele nélkül nem lehet fogamzásgátló programokkal eredményeket elérni.

5.5. A társadalmi egyenlőtlenségek nagysága és az egészségi állapot

Az egyes országok gazdasági fejlettségét általánosan a GDP értékével szokták jellemezni. A fejlődő országokban a GDP lényegesen alacsonyabb, mint a fejlett országokban. A GDP szint és a lakosság egészségi állapota között szoros kapcsolat van: az alacsonyabb GDP értékekhez rosszabb, míg a magasabb GDP értékekhez jobb mortalitási és morbiditási mutatók társulnak. A GDP egy adott szintje felett viszont ez a szoros kapcsolat már nem figyelhető meg.

LeGrand (1987) például 17 fejlett országban vizsgálta az átlagos halálozási életkor összefüggését az egy főre jutó GDP értékével, az egy főre jutó egészségügyi költség nagyságával, valamint a nemzeti jövedelem azon hányadával, amelyet a lakosság legszegényebb 20 százaléka birtokol. A halálozási átlagéletkor csak a jövedelem-eloszlással mutatott szignifikáns összefüggést, az egészségügyi költségekkel és az egy főre jutó GDP-vel nem.

Wilkinson több tanulmányában bizonyította a jövedelem-eloszlás jelentőségét a népesség halálozási viszonyaira. 11 OECD országot tanulmányozva[98] szoros korrelációt talált a jövedelem-eloszlás egyenlőtlensége és a várható élettartam között. Egy másik vizsgálatában[99] erős kapcsolat mutatkozott a várható élettartam és a társadalom legszegényebb 70 százalékának jutó összjövedelem között: ez az arány jobban magyarázta a várható élettartam országok közötti különbségeit, mint az egy főre jutó GDP eltérései.

Mivel magyarázhatóak ezek a tendenciák? Wilkinson (1996) szerint a társadalmi egyenlőtlenségek állnak a háttérben: A nagy társadalmi egyenlőtlenségek ugyanis csökkentik a társadalmi szolidaritást, növekszik a bűnözés, csökken az állampolgárok részvétele az olyan szervezetekben, közösségekben amelyek támaszul szolgálhatnának számárukra kritikus élethelyzetekben. Míg azokban a társadalmakban, amelyekben kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek, ott az állampolgárok közösségi részvétele nagyobb, és ezekre a

[98] Wilkinson, 1996.
[99] Wilkinson, 1996.

közösségekre, mint társadalmi tőkére[100] támaszkodhat kritikus élethelyzetben, mint amilyen a gyász, a munkahely elvesztése, vagy egy válás.

Másrészt a modern élet egyébként is tele van stresszel teli élethelyzetekkel, és ezen élethelyzetekkel való megbirkózásban sokat segíthetnek azok a közösségek, amelyeknek a tagjai vagyunk. Ha viszont nincsenek ilyenek, akkor is szükség van a pszicho-szociális stressz csökkentésére, és ez olyan önpusztító magatartásformákkal érhető el, mint a dohányzás, a mértéktelen alkohol és drogfogyasztás, vagy a megbirkózás csődje esetén az öngyilkosság.

A fenti önkárosító magatartásformák számos súlyos, gyakran végzetes megbetegedést okozhatnak, gondoljunk csak az alkoholizmus miatt fellépő májzsugorra, vagy a dohányzás következtében kialakuló tüdőrákra.

Így válik tehát a társadalmi egyenlőtlenség, illetve ennek nagysága, a népesség egészségi állapotának meghatározó tényezőjévé.

Magyarország tekintetében is elgondolkodtatóak a fenti megállapítások, hiszen köztudott, hogy milyen katasztrofális hazánkban a népesség egészségi állapota, és ha figyelembe vesszük, hogy a rendszerváltás után „elszabadultak az egyenlőtlenségeK”[101] lehetséges, hogy a népesség egészségi állapotának javulását elsősorban a szakadékszerű egyenlőtlenségek csökkenésétől remélhetjük.

6. Deviáns magatartásformák

6.1. A devianciaelméletek

Az előzőekben láthattuk, hogy az öngyilkosság közvetlenül, az alkoholizmus más betegségek közvetítésével jelentősen befolyásolhatja egy populáció egészségi állapotát. Az öngyilkosság, az alkoholizmus, a kábítószer fogyasztás, a mentális zavarok és a bűnözés a deviáns magatartásformák közé tartoznak. A deviancia kifejezést a rendszerváltás előtt nem kis eufémizmussal társadalmi beilleszkedési zavaroknak (TBZ) nevezték.

A deviancia kifejezés alatt az adott társadalomban elfogadott normáktól való eltérő magatartásformákat értjük.[102] A deviáns magatartásformák kutatásával számos tudományterület foglalkozik, így például a pszichiátria, a pszichológia és a szociológia. A szociológiában a devianciának nagyon sok értelmezése létezik, melyek közül a

[100] Putman, 1993.
[101] Ferge 2000.
[102] Andorka, 2003.

legfontosabbak: az anómia elméletek, a deviancia ökológiai megközelítése, a szubkultúra elméletek és az interakcionalizmus devianciaelméletei.[103]

Durkheim anómia elméletében a társadalom dezintegrációs folyamataira mutatja rá az öngyilkosság példáján. Az öngyilkossági arányszámot, illetve ennek növekedését, mint a dezintegráció mércéjét eszközként használva, kimutatja, hogy a család, a vallási közösségek szétesése, illetve meggyengülése, valamint a gyors és nagyarányú társadalmi változások nagyban hozzájárulnak a társadalomban uralkodó normák meggyengüléséhez, és az ennek következtében fellépő értékvesztett állapotot tekinti anómiának.[104]

Merton anómia felfogása ezzel szemben a társadalomban meghatározó jelentőségű célok, és e célok elérésének lehetőségei közötti feszültségből indul ki[105] és arra a következtetésre jut, hogy a társadalom által kitűzött célokat a társadalom tagjainak egy része nem képes a célelérés megengedett eszközeivel elérni. A társadalom által túlhangsúlyozott siker elérése érdekében e csoportok ezért illegitim eszközökhöz folyamodnak a célok elérése érdekében. Merton ezzel magyarázza, hogy miért az alsóbb, a leszakadó társadalmi csoportok körében nagyobb arányú a deviancia egyik fajtája: a bűnözés.

A deviancia ökológia elmélete, a Chicagói Iskolához kötődik. Ezen elmélet szerint a bevándorlók által lakott egyes városrészekben fennmarad a bűnözés magas aránya akkor is, ha bevándorló csoportok kicserélődnek, tehát az újonnan érkezők megtanulják a deviáns magatartásformát a régi lakosságtól, ez azt eredményezi, hogy a deviáncia a helyi társadalom részévé válik.[106]

A deviancia szubkultúra elmélete a deviáns csoportokat sajátos kultúrával rendelkező csoportoknak írja le, amelyek önálló normákkal és csak a csoportra jellemző szabályokkal rendelkeznek. E normákat a csoport a tagjaitól kikényszeríti, és e normák internalizációja sajátos szocializációs mechanizmusokon keresztül valósul meg.[107]

Az interakcionalizmus a deviánssá válás folyamatát helyezi kutatások előterébe. Rámutat arra, hogy a minősítés során a minősített sajátos szocializációs mechanizmusok révén, - ezt nevezik „deviáns karriernek” - un. kívülállóvá válik.[108] A kívülállók önálló normarendszert alakíthatnak ki, amely horizontjáról már a többségi társadalom tagjai tekinthetők kívülállónak.

[103] Pikó, 2002.
[104] Durkheim, 1982.
[105] Merton, 1980.
[106] Gibbs, 1993.
[107] Matza, 2001.
[108] Becker, 1974.

A szimbolikus interakcionalizmus másik fontos megállapítása, hogy a minősítés folyamatában a hatalommal rendelkező társadalmi csoportok privilegizált helyzetben vannak: így végső soron döntő jelentőségük van abban, hogy egy társadalomban mit tekintenek devianciának. Hogy mit és kit tekintünk deviánsnak ezért társadalomról társadalomra, sőt egy társadalmon belüli csoportok között is jelentősen eltérhet egymástól.

6.2. Deviancia Magyarországon

A deviáns magatartásformák igen nagy arányú előfordulásának magyarázatában csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Andorka érték válságról ír amely az 1941, de lehet, hogy már 1914 óta tart, és alkalmazhatónak tartja a mertoni anómiaelméletet, mivel a deviáns magatartásformák gyakorisága hazánkban a társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok körében a legnagyobb.[109] Ugyanezt a tézist támasztja alá az öngyilkosságok település típusok szerinti mintázata is[110]: a leszakadó régiók kistelepülésein a legnagyobb az öngyilkossági arány.

A következő táblázatok a deviáns magatartásformák előfordulási gyakoriságát mutatják hazánkban.

2. táblázat. Az öngyilkosságok száma

1990	2000	2001	2002	2004	2006
4133	3269	2979	2843	2742	2460

(Forrás: KSH, 2006.)

3. táblázat. Alkoholisták becsült száma

1990	2000	2001	2002	2004	2006
588	829	755	718	432	509 (ezer)

(Forrás: KSH, 2006.)

4. táblázat. Regisztrált kábítószer fogyasztók

[109] Andorka, 2003.
[110] Moksony, 1995.

1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2006
4368	5275	5770	4701	4342	4717	5655	5673

(Forrás: KSH, 2006.)

5. táblázat. Nyilvántartott pszichiátriai gondozott

1990	2000	2001	2002	2004	2006
127 884	130 762	132 719	134 791	141488	149777

(Forrás: KSH, 2006.)

7. Társadalmi exklúzió - deviancia - egészségi állapot

A társadalmi exklúzió kifejezés egyszerre jelenti a bizonyos társadalmi csoportok kizárását és különféle társadalmi folyamatok miatti kizáródását a többségi társadalomból[111]: ennek tipikus példája a telepi szegregációban élő roma népesség: Az előítéletes többségi társadalom kizár, de a társadalmi hátrányok, mint például az alacsony iskolai végzettség miatt a romák egyben ki is záródnak a többségi társadalomból.

A társadalmi exklúzió motorja az egyenlőtlenségek növekedése, márpedig Magyarországon a rendszerváltást követően ennek lehetünk tanúi. A szegénységben, a társadalmi kirekesztettségben élő népesség körében gyakoribbak a különféle deviáns magatartásformák és az egészségi állapotuk is nagyságrendekkel rosszabb a többségi társadalom tagjainál.

Megoldást a marginalizálódott társadalmi csoportok társadalmi befogadása jelenti, amelytől egyszerre remélhetjük a deviáns magatartásformák visszaszorulását, és az egészségi állapot javulását. A társadalmi integráció meghatározó eleme az aktív foglalkoztatáspolitika, amely révén a munkaerőpiacról kiszorult társadalmi csoportok számára reális lehetőség nyílik az újbóli munkavállalásra.

Továbbá olyan szociális programokra is szükség van, amelyektől a hátrányos helyzetűek felzárkózási esélyeit javítják, így a gyermekek iskolai felzárkóztatását segítő programokra, a marginalizálódó deviáns csoportokat is elérő prevenciós programokra, különös tekintettel a drogprevencióra, valamint olyan egészség prevenciós programokra

[111] Szalai, 2002.

amelyek a felvilágosítás mellett magukban foglalják e csoportok tagjainak szűrővizsgálatát is.

Irodalom

A cigányság helyzete, életkörülményei 1993. KSH. Bp., 1994.

Andorka R.: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp., 2003.

Annandale, E.: *The Sociology of Health & Medicine*. Polity Press, 1999.

Armstrong, D.: *Az orvosi szociológia alapjai*. Semmelweis, Bp., 1995.

Becker, H. S.: A kívülállók. In.: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Bp., 1974.

Blane, D.: The Value of Labour Power and Health. In.: *Sociological Theory and Medical Sociology.* Ed. By Graham Scambler, Tavistock, London, 1987.

Chollat-Traquet, C.: *Women and Tobacco.* WHO, 1992.

Durkheim, E.: *Az öngyilkosság*. KJK. Bp., 1982.

Fuchs, R. V.: A Tale of Two States. In: *The Sociology of Health and Illness /Critical Perspectives.* Ed by Peter Conrad and Rocheslle Kern. St. Martin's Press. New York. 1990.

Ferge Zs.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Allam, kormányok, civilek.* Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, Bp., 2000.

Gibbs, J.: Conceptions of Deviant Behavior: The Old and the New. In.: Kelly D. ed.: *Deviant Behavior.* St . Martin's Press, New York, 1993.

Giddens, A.: *Szociológia*, Osiris, Bp., 1997.

Gray, A.: *World Health and Disease*. Open University Press, 1985.

Gyukits Gy. - Ürmös A. - Csoboth Cs. - Purebl Gy.: *A depressziós tünetegyüttes előfordulása a fiatal roma nők körében.* LAM 2000. 12. sz. 911-915.o.

Gyukits Gy - Keresztes C.: Szociális munka a hospice-szellemű ellátásban. *Esély* 2000/6.

Gyukits Gy. - Millet I. - Afchain, S. – Lemasson, C.: Az APRAE – egy franciaországi civil szervezet, amely elősegíti az AIDS betegek társadalmi integrációját. *Esély* 2000/4

Gyukits Gy.: A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. In.: Horváth Á., Landau E., Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalom Alapítvány /Új Mandátum, Bp., 2000.

Gyukits Gy.: A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. In: Horváth Á., Landau E., Szalai J. (szerk.): Cigánynak születni. Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum, Bp., 2000.

Helman, C. G.: *Culture, Health and Illness*. Butterworth Heinemann, 1994.

Józan P.:A századvég halálozási viszonyainak néhány jellegzetessége Magyarországon. *Századvég,* 16. sz. 2000. 29-44. o.

Kelly, M. P. F.: Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaságszociológiájára. Megjelent: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula, Bp., 1998.

Kemény I.: Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In.: *Cigányok Magyarországon*. MTA, Bp., 1999.

Kertesi G.: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Perifférián. Roma Szociológiai Tanulmányok.* Ariadne Alapítvány, Bp., 1997.

Komlósy M. - Knáb E. - Szikszay E. - Tényi J.: A cigány lakosság egészségi állapota I.-II. *Népegészségügy,* 1985, 305-307, 339-341.

Kopp, M. - Skrabski, Á.: *Magyar Lelkiállapot*. Végeken, Bp., 1995.

Kopp, M - Skrabski, Á.: *Behavioural Sciences Applied to a Changing Society. 1995,* Bibliotheka Septem Artium Liberalium, Budapest 1995.

Kronenfeld, J. J.: Gender and Health Status. In: *Handbook of the Sociology of Gender.* Kluwer. Academic/Plenum Publishers, 1999.

Link, Bruce, G. – Phelan, Jo, C.: Evaluating the Fundamental Cause Explanation for Social Disparities in Health (2000), In.: Handbook of Medical Sociology. Ed. by MacCormack, C.: *Health and the social power of women*. Social Science and Medicine, 1988, 26, 677-83.

Matza, D.: A normasértő elkövetés természetéről. In: *Devianciák* (szerk.: Rácz József) Új Mandátum, Bp., 2001.

Merton, R. K.: Tanulmányok a társadalmi és kulturális struktúráról. In Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Bp., Gondolat, 1980. 321–448.

Mirowsky, J. - Ross, E. C. - Reynolds, J.: Links between Social Status and Health Status. In: *Handbook of Medical Sociology.* Ed. by Bird, E.C. – Conrad, P. – Fremont, M. A. Perentice Hall, London, 2000.

Moksony F.: A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községeiben. *Szociológiai Szemle*, 1995/2.

Nazroo, J.: Genetic, cultural or socio-economic vulnerability? Explaning ethnic inequalities in health. In: Bartley, M., Blane, D., George Davey Smith, G. D. (eds.): *The Sociolgy of Health Ineqaulities.* Blackwell Publishers, 1998.

Neményi M.: *Cigány anyák az egészségügyben*. NEKH, 1998.

OPCS: *Living in Britain: Results from the 1994 General Household Survey*. 1995, HMSO, London.

Pik K: A munkavégzés és az egészségi állapot összefüggése. Vizsgálat egy Pest megyei faluban élő idős cigányok és hasonló korú nem cigányok körében. *In Cigánylét. (szerk.: Utasi Á. - Mészáros Á.)* MTI PTI, 1991.

Pikó B. (szerk.): *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban.* JATE Press, Szeged, 2002.

Pilgram, D. - Rogers, C.: *Sociology of Mental Health and Illness*. Open University Press, Buckingham. 1993.

Portes, A. - Sensenbrenner, J.: Beágyazottság és bevándolás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In.: *Handbook of Medical Sociology*. Ed. by Bird, E.C., Conrad, P., Fremont, M. A. Perentice Hall, London , 1998.

Puporka L. - Zádori Zs.: *A magyarországi romák egészségi állapota.* Világbank-Magyarországi Regionális Képviselete, NGO Tanulmányok 2. 1994.

Putnam, R.: *Making Democracy Work.* Princeton: Princeton Universty Press, 1993.

Seal, C.: Changing Pattern of Death and Dying. *Social Science of Medicine,* 51. 2000.

Waldron, I.: Contribution of changing gender differences in behaviour and social roles to changing gender differences in mortality. In: Sabo, D., Gordon, D.: *Men's Health and Illness: Gender, Power and the Body.* Sage, London, 1995.

Szalai J.: *A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2002.

Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva (szerk.*): Orvosi Szociológia*. Semmelweis, Bp., 2002.

Wilkinson, R.: *Unhealthy Societies*. Routledge London 1996.

Zombori Gy.: *A szociálpolitka alapfogalmai*. ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a Hirscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. 1994.

A KULTÚRA SZOCIOLÓGIÁJA

Dr. Borsányi László

Ki ne használná szinte naponta, a legkülönbözõbb összefüggésekben, szóösszetételekben a "kultúra" szót, vagy az abból származó hétköznapi kifejezéseket: kulturált, kulturális? De vajon miközben kimondjuk ezeket a szavakat, tudjuk-e a jelentésüket, ismerjük-e magának a kultúrafogalomnak a tartalmát?

Aki egy kicsit kíváncsibb, érdeklõdõbb, mint a többség, elõveszi az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótárá*t és a *Magyar értelmezõ kéziszótár*at. A mi szempontunkból a legtöbbet a *Kulturális kisenciklopédiá*ból tudhatja meg. A kultúra szó latin eredetû, és a *colere* = mûvel, ápol igébõl származik. A római birodalomban a *cultura* a földmûves tevékenység megnevezésére szolgált. A föld mûvelése, a *cultura agri* az embert körülvevõ "nyers" természet gondozását, ápolását, átalakítását, nemesítését jelentette. A fogalom tartalmát Marcus Tullius Cicero (Kr.e. 106-43) szélesítette ki a Tusculanumi értekezések c. munkájában, amikor a filozófiát *cultura animi*nek, a lélek (ki)mûvelésének, kultúrájának nevezte (Kr.e. 44-45:II/13).

Könyvtárnyi irodalom született a fogalom keletkezése óta eltelt évezredekben, amelyben nyomon követhetõ, hogyan bõvült, változott, mélyült, színesedett a tartalma, hányféleképpen értelmezték a kultúrát mint olyat a különbözõ korokban a különbözõ tudományok mûvelõi, akiknek a saját tudományterületeik jobb megértéséhez és megértetéséhez szükségük volt a kultúrafogalom tartalmának a tisztázására.

Az itt rendelkezésre álló kereteket és elsõsorban a tanulmány célját szem elõtt tartva, a kultúrának a szociológia szempontjából fontos értelmezéseire fordítjuk a figyelmet.

A tudománytörténet tanúsága szerint a kultúra meghatározása nehéz, lévén maga a fogalom többértelmû és igen tág tartalmú. "Semmi sem bizonytalanabb ennél a szónál, és semmi sem megtévesztõbb, mint ha egész népekre és korokra alkalmazzuk." S állapította meg Johann Gottfried Herder (1744-1803) német kritikus, teológus és filozófus, már a XVIII. század végén[112]. Nem véletlen a hivatkozás Herderre.

A kultúra tágabb értelmezése, amibõl a késõbbi szociológiai és antropológiai kultúra-meghatározások is kiindultak, a XVIII. század második felében vált általánossá, és szorosan kapcsolódott a német felvilágosodáshoz. A német felvilágosodás egyik legkiemelkedõbb

[112] Herder , 1978.

tudósa volt Johann Gottfried Herder. Õ az emberiség történetét a szervetlen és szerves világ általános fejlõdési folyamatának tükrében vizsgálta, és a kultúrát elsõsorban a környezethez való alkalmazkodás eszközének tekintette, amely a létért küzdõ embert kárpótolja fizikai képességei elégtelenségéért. Herder azzal, hogy filozófus gondolkodóként önállósította a kultúrát mint fogalmat, utat nyitott a különbözõ kultúrafelfogásoknak és elméleteknek.

A kultúra tudományos vizsgálatának kezdetei Edward Burnette Tylor (1832-1917) angol antropológus nevéhez fûzõdnek. A kultúra fogalmának klasszikus meghatározása is Tylortól származik:

> A kultúra ... az az összetett egész, amely magában foglalja a tudást, a hiedelmet, a mûvészetet, az erkölcsöt, a jogot, a szokást, valamint mindazon egyéb képességeket és viselkedésmódokat, amelyekre az ember a társadalom tagjaként szert tesz[113].

Ebbõl a meghatározásból az is következik, hogy a kultúra az élõvilágban csakis és kizárólag az emberre jellemzõ.

A kultúra tylori felfogása közel 50 éven át szolgálta a társadalomtudományokat, mindenekelõtt a szociológiát és az antropológiát. Az ismeretek gyarapodásának köszönhetõen azonban a kultúra természetérõl és fogalmáról alkotott meghatározások megsokasodtak és kiszélesedtek, újabb szempontokat juttattak kifejezésre. Az 1950-es évek elején két amerikai antropológus, Alfred Lewis Kroeber (1876-1960) és Clyde Kluckhohn (1905-1960) egy közös munkában[114] 164 kultúrameghatározást gyûjtött egybe, amelyek a "tanulással elsajátított viselkedés"-tõl "az elmeszülte eszmék"-en, "logikai konstrukció"-n, "statisztikai kitaláció"-n át a "pszichikai védekezõ mechanizmus"-ig - és sorolhatnánk tovább - a legkülönbözõbben értelmezik a kultúrát. Mindegyik meghatározás híven tükrözi többek között a megalkotója korát, társadalmi és tudományos hátterét, légkörét, és halomnyi már meglévõ ismeretbõl meg a legújabb felfedezésekbõl szûrõdött le. Egyesek mellõzték a korábbiakat, mások magukba ötvözték.

Leslie Alvin White (1900-1975) amerikai antropológus arra vállalkozott, hogy tudós elõdei és kortársai elméleteit rendszerezve felvázolja a kultúra megközelítésének legfõbb szempontjait[115]. Eközben kiérlelõdött a saját elmélete, és megvetette a *kulturológia* mint önálló társadalomtudományi szakterület alapjait[116]. White, egyetértett azzal, hogy a kultúra kizárólag az ember képessége, tulajdonsága, és ezt az egyedülálló képességét, adottságát a

---

[113] Tylor, 1871. 1. o.

[114] Kroeber - Kluckhohn, 1963.

[115] White, 1949.

[116] White, 1959. és 1975.

szimbólumalkotás képességének nevezte. Szerinte *a kultúra a dolgoknak és eseményeknek a szimbólumalkotás* - például a tagolt beszéd, a mûvészetek, a rítusok stb. - *által fenntartott összessége*, és ez az összesség az ember fizikai-biológiai valóságán kívüli összefüggésekben vizsgálandó.

Ma már szinte axiómaként elfogadják a tudósok, hogy a kultúra olyan képességnek köszönhetõ, amely kizárólagosan az ember sajátja. Ám, hogy ez a képesség minek köszönhetõ, arra a kérdésre még nem sikerült a tudományoknak egyértelmû választ adni. Azt már megállapították, hogy az ember és a legfejlettebb emlõsök agyvelejének mérete közötti különbség nem indokolja ezt a különleges képességet. Egyesek az agyvelõk közti minõségi különbség után kutatnak, tárgyunk szempontjából nem sok eredménnyel. Az azonban nem vitatható, hogy a biológiai evolúció egy megfoghatatlan stációjában vált képessé az agy a gondolkodásra, és ez az új minõség, a tudat tette képessé az embert a szimbólumalkotásra. A már idézett Tylor azt mondta: van egyfajta szellemi szakadék, ami a legfejletlenebb vadembert elválasztja a legfejlettebb emberszabású majomtól.[117]

A tudomány mai állása szerint az *emberi* viselkedés - a környezetbõl érkezõ információkra adott *tudatos* megnyilvánulás - maga a szimbólumalkotó cselekvés. Ugyanez nem mondható el az ösztönös megnyilvánulásokról - köhögés, ásítás, nyújtózkodás stb. -, amikre viszont nem csak a Homo sapiens képes.

A biológiai evolúció az élet folyamatossá és biztonságossá tétele felé tart. Ugyanakkor az ösztönös viselkedéstõl a tanult és szabadon változtatható, választható viselkedésen át a dolgok és események olyan rendszerének a létrehozása felé halad, amely rendszer lényegét a csupán érzékszervekkel nem felfogható jelentések adják. Ez a rendszer maga a kultúra, és hordozója az emberi faj.

A kultúra egymillió vagy még több évvel ezelõtti kezdete óta "önálló életet él". A nyelv, a hiedelmek, az eszközök, szabályok stb. tõlünk függetlenül léteznek, s az a fõszerepük, hogy a mindezekbõl kialakult kulturális rendszerben élõknek biztonságot és állandóságot nyújtsanak.

Kultúráról beszélni emberi társadalom nélkül csupán praktikus okokból lehetséges, hiszen a kettõ elválaszthatatlan egymástól, feltételezi egymást. A létrejöttük azonban nem egyidejû. Társadalmaik már az elõembereknek is voltak, kultúrájuk, sõt kultúráik azonban még nem. A majmok és az emberszabású majmok tanulmányozása nagymértékben gazdagította a társadalomról illetve a társadalom kialakulásáról meglévõ ismereteinket, és gazdagította a legkorábbi emberi társadalmakról alkotott tudományos elképzeléseket is. A

[117] Tylor, 1881. 54. o.

paleontológiai forrásokra és a ma is élõ emberszabású fõemlõsökrõl felgyûlt ismeretekre számos, meglehetõsen változatos hipotézis épült, és számos megalapozott elmélet is.

Ez utóbbiak közül az egyik, senki által sem vitatott megállapítás, hogy az emberek -- akárcsak más fejlett fajok - társadalmakban élnek, és mindegyik társadalomnak megvan a maga kultúrája. Az antropológusok már régóta különbözõ szempontok szerint osztályozzák az egyes kultúrákat. A felosztás kötõdhet *egy meghatározott társadalom* - például a nyírségi parasztság -, *egy valamiben közös jellegzetességeket viselõ társadalom* - például magyarországi svábok -, vagy *egy térség* - például a balkáni népek - sajátosságaihoz. A felosztás célja és lényege az, akár egy bizonyos csoport adott idõszakban birtokolt kultúrájáról, akár egyfajta kultúráról, akár egy térségre jellemzõ kultúratípusról van szó, hogy a kultúra minél pontosabban megragadható legyen. A kultúrakutatásban ezt a célt szolgálja a *társadalmi-kulturális rendszer* fogalma. A társadalmi-kulturális rendszer emberek megkülönböztethetõ és autonóm csoportjának (társadalmának) - például egy törzs vagy egy modern nemzet - a kultúrája. A kultúra egységei, a *kulturális elemek* ugyan szabadon áramolhatnak egyik rendszerbõl a másikba (ezt nevezzük *kulturális diffúzió*nak), de a rendszerek elválasztását szolgáló határ (a nyírségi parasztság, magyarországi svábok, balkáni népek stb.) lehetõvé teszi, hogy az egyes kulturális rendszerek önmagukban is vizsgálhatók legyenek, bármilyen konkrét idõszakban.

Minden emberi közösség létrehozza a saját társadalmi-kulturális rendszerét, amelyben a csakis rá jellemzõ sajátosságokkal együtt jelen vannak az emberi kultúrának mint egésznek az alkotóegységei: a technológiai, a társadalmi és az ideológiai alkotóelemek. A struktúrájukat és a szervezettségüket illetõen azonban rendkívül változatosak az egyes társadalmi-kulturális rendszerek. A változatosság hátterében a környezeti adottságok, a környezet felkínálta megélhetési források, az azok által meghatározott tevékenységek és az adott társadalmi-kulturális rendszer fejlettségi foka áll. A különbözõ társadalmi-kulturális rendszerek elemzése, összehasonlító vizsgálata során az ember mint biológiai tényezõ állandónak (konstansnak) tekinthetõ, függetlenül az emberek eltérõ fizikai jellegzetességeitõl. Az egyes emberfajták fizikai, testi különbözõségei elhanyagolhatók a biológiai valóságukon kívüli kultúra jelentõsége mellett.

Azt ma már senki sem vonja kétségbe, hogy egy gyermek viselkedését – reakcióit a külvilágra, értékrendjét, eszményeit és hiedelmeit, de még a motorikus tevékenységét is – erõsen befolyásolja a környezete, az õt körülölelõ kultúra. A kultúra emberre gyakorolt hatását és erejét nem lehet kellõképpen hangsúlyozni! A kultúra teszi képessé az embert arra, hogy szükség szerint kordában tartsa a szexuális ösztöneit, hogy alkalmasint megõrizze a

nemi érintetlenségét a házasság elõtt, vagy életre szóló cölibátust vállaljon. A kultúra rábírhat valakit arra, hogy adott esetben inkább az éhhalált válassza, mint hogy a saját kultúrájukban tisztátalannak tartott ételt vegyen magához. A kultúra "mindenható ereje" követtethet el harakirit valakivel azért, hogy eleget tegyen annak az értékrendnek, erkölcsi követelménynek, amelybe beleszületett. Mondhatjuk, hogy a kultúra felette áll az életnek és a halálnak. Az állatfajoknál a halál az életfenntartó folyamatok – a légzés, az anyagcsere stb. – leállását jelenti. A kultúrával rendelkezõ embernél azonban a halál nem csupán egy biológiai, anyagi rendszer és folyamat mûködésének a megszûnése, hanem az adott kultúra által hozzárendelt tartalmakkal megtöltött elvont fogalom is. Az ember tudatában van a halálnak. Ebbõl adódik a halálfélelme is, de a halál feletti diadalmaskodása is: valamilyen formában minden kultúra felkínálja az örök élet lehetõségét az embernek (feltámadás, reinkarnáció, az õsök szellemeivel való "személyes" találkozások stb.).

A kultúra és az egyén, az egyes ember kapcsolatának alakulása, módjai, következményei nyilvánvalóan fontosak mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. Éppen ezért a társadalmi jelenségek, törvényszerûségek, folyamatok feltárására, megismerésére - a megszerzett ismeretek alapján az elkövetkezendõkre, az elõrelátásra - specializálódott társadalomtudományok (szociológia, antropológia stb.) nagy súlyt helyeznek *a kultúra és a személyiség közötti összefüggések* tanulmányozására. A viszony meglehetõsen szövevényes és összetett, hiszen az egyén biológiai szervezete, adottságai sem elhanyagolhatók - sõt! - a személyiség fejlõdésében. Az érett személyiség a biológiai és a kulturális tényezõk együttes hatására alakul ki. A kettõ elválaszthatatlan egymástól. Az azonban még ma is vita tárgya a tudományban, mellesleg a mindennapi életben is, hogy melyik tényezõ a meghatározó, s hogy melyiket tekinthetjük viszonylag állandónak. Ha a kulturális tényezõ *állandó* (konstans) lenne, akkor a személyiség az ideg-, a mirigy- és az izomstruktúrák változatainak a függvényében formálódna. Még egyetlen tudománynak sem sikerült hitelt érdemlõen bebizonyítania, hogy mondjuk egy taxisofõr változásra való képességét és hajlamát (rugalmasságát - mondanánk hétköznapi kifejezéssel) milyen mértékben határozza meg a saját biológiai felépítése, és milyen mértékben az a kultúra, amelyikbe beleszületett, és amelyikben saját kulturális tapasztalatokat szerzett. Ezt a dilemmát zárja ki ki a kultúra és személyiség-vizsgálatokból a *modális* - átlagos - személyiség kategóriája. A"tipikus" magyar, francia, cigány, krau indián, arab stb. "megalkotása" megkönnyíti a tudományos munkát, de csakis "vizsgálódási", "tanulmányozási" segédletként fogadható el. (A "tipikus" általánosítása sok veszélyt hordoz magában, lévén az elõítéletek forrása - ld. antiszemitizmus, cigányellenesség stb.)

A fenti zárójeles megjegyzéssel a kultúra és a társadalomtudományok - köztük a szociológia - egyik sarkalatos kérdésköréhez jutottunk el: a *kultúrák összehasonlításá*hoz. A legkézenfekvõbb a saját kultúránkkal egybevetni más kultúrákat: a saját kultúránk értékrendjéhez, szokásaihoz viszonyítani, a saját kategóriáinkkal értelmezni és értékelni a miénktõl eltérõket. Ez a megközelítés az *etnocentrizmus*. Az etnocentrikus gondolkodás általánosabb a modern nemzetállamokban, mint az írással nem rendelkezõ törzsi társadalmak körében. Egy nagy lélekszámú nemzet tagjai, fõleg a korábbi évszázadokban (amikor technikailag körülményes volt a távolságokat áthidalni, információkhoz jutni) sohasem fordítottak annyi figyelmet a más kultúrákban élõk megismerésére, mint a szomszédos közelségben élõ kis törzsi társadalmak tagjai, akik (már csak szükségbõl, az egymásra utaltságuk miatt is) jól ismerték a tõlük különbözõ szomszédaik szokásait, kultúráját. Néhány évtizede még a tehetõsebb amerikaiak is ritkán utaztak az Óvilágba, így aztán az Angliába látogató, a baloldali közlekedésrõl mit sem tudó amerikai turista magabiztosan kijelentette, hogy "az angolok az út rossz oldalán vezetnek". Tõlünk sem volt idegen elképedten felkiáltani: "a franciák nem normálisak, élõ, még mozgó kagylókat szürcsölgetnek ki a héjukból!"

Az etnocentrizmus Amerika, a Csendes-óceán szigetvilága és a Távol-Kelet XVI-XVII. századi felfedezésével uralkodott el az európai gondolkodásban. Még társadalomkutatók is voltak, akik az Európán kívüli népeket vallás nélkülinek vagy "prelogikus gondolkodásúnak" bélyegezték meg, csupán azért, mert az õ gondolkodásmódjuk, logikájuk, értékrendjük, szokásaik merõben eltértek a nyugat-európai kultúrában elfogadottaktól. Az etnocentrizmus jegyében az írással nem rendelkezõ, primitívnek tartott társadalmaktól -- sajátos, az európaiak számára idegen életmódjuk, viselkedésük miatt -- gyakran még a kultúrát is elvitatták, ezzel pedig ember-mivoltukat is. (1886-ban a hazánkba látogató észak-amerikai indiánokat Budapesten az Állatkertben mutatták be[118]!

A nyugati technikai civilizáció, a közlekedés, szállítás, az információk megszerzését, rögzítését, továbbítását, cseréjét megkönnyítõ eszközök (hang- és képrögzítés, telefon stb.) fejlõdésével és a tudományok specializálódásával szorosan összefügg, hogy a XX. századra megsokasodtak és elmélyültek az ismeretek az Európán kívüli népekrõl. Ennek köszönhetõen az Európán kívüli népek kultúráit is mind jobban megértettük és értékeltük. Amikor világossá vált, hogy az egyetemes emberi szükségleteket rendkívül változatos eszközökkel és módokon lehet kielégíteni, amikor láttuk és beláttuk, hogy istent tisztelni (vallást gyakorolni) nem csak az általunk ismert formákban lehet, és amikor felismertük, hogy az erkölcs lényege nem a

[118] Anonim , 1886.

viselkedés etikai szabályainak a minõsítésével ragadható meg, akkor születhetett meg egy teljesen új kultúra megközelítési elv, a *kulturális relativizmus*. A kulturális relativizmus alapeszméje az, hogy minden kultúrát önmagában kell megértenünk és értékelnünk. Hiszen ahány kultúra, annyi szokásrendszer. Ugyanaz a viselkedés lehet az egyik kultúrában erkölcsös, a másikban erkölcstelen, egy harmadikban pedig semmilyen jelentõséget nem tulajdonítanak neki. Az arab világban hivatalosan elfogadott többnejûség a mi kultúránk erkölcsi normái szerint megengedhetetlen: egy házas ember csak akkor köthet házasságot egy másik személlyel, ha az elõzõtõl elvált (arról most ne beszéljünk, hogy a házasságon kívüli párkapcsolatok manapság milyen erkölcsi megítélés alá esnek.)

A kulturális relativizmusból - vagyis hogy minden kultúra egyes elemeit az adott kultúra egészében betöltött szerepében, jelentõségében kell értelmezni - az is következik, hogy egyetlen kultúra sem minõsíthetõ bármelyik másiknál magasabb - vagy alacsonyabbrendûnek. Indokolatlan, értelmetlen és tudománytalan olyasmit állítani például, hogy egy adott társadalomban meggyökeresedett, elfogadott *patrilinearitás* (férfiági leszármazás) jobb vagy rosszabb a *matrilinearitás*nál (nõági leszármazás), vagy azt bizonygatni, hogy valamelyik kultúra értékesebb vagy értéktelenebb a másiknál.

Minden kultúrának léteznek megmérhetõ és megmérhetetlen értékei, ámbár ma már vannak olyan kutatási technikák és módszerek, amelyekkel felválthatók a szubjektív mércék és becslések, illetve ellenõrizhetõ az adatok helyessége. A kultúra végsõ soron, a legtágabb értelmében, egyetlen célt szolgál, az élet biztonságát és folytonosságát. Egyes kultúrák hatékonyabb eszközöket tudtak kitalálni a biztonságos fennmaradásra törekedve, mások kevésbé hatékonyakat. A földmûvelés például hatékonyabb élelemteremtõ eszköz, mint a vadászat és a gyûjtögetés. Az állati erõ, a víz és szél, majd az ásványi anyagok energiájának a hasznosítása, az egyszerû gépek megalkotása nagymértékben és mérhetõen megnövelte az élet biztonságának és folytonosságának az esélyeit. Akárhogyan szaporodnak és tökéletesednek is az objektivitást fokozó technikák és módszerek, még mindig marad számos olyan kulturális elem, amit képtelenség "számszerûsíteni" az összehasonlítás érdekében. Ugyan mivel, hogyan mérhetõ össze, hol boldogabbak az emberek: egy iparosodott társadalmi-kulturális rendszerben, egy földmûvelõben, avagy egy, a természet adta javak közvetlen fogyasztására épült kultúrában?

A kulturális relativizmust jó néhány társadalomtudós elvetette, mert nem találták összeegyeztethetõnek a kultúrákat fejlõdési sorrendbe állító egyenes vonalú evolúció elvével. Más kutatók tudományos tényekre és egyszerû, kézzelfogható, hétköznapi tapasztalatokra hivatkozva azt állították, hogy a két dolog nem mond ellent egymásnak. Mindegyik elmélet a

maga helyén érvényesítendõ. Azt valóban nem lehet eldönteni, hogy például a *monogámia* vagy a *poligámia* "helyesebb"-e, hatékonyabb-e, azt viszont igen, hogy egy kultúrában mennyire hatékonyak például a betegségek legyõzésének az eszközei.

Máris fölvetõdik a kérdés, mi az oka annak, hogy - az elõbbi példánál maradva - egyes kultúrákban hatékonyabbak az egészség megõrzésének az eszközei, mint másokban. Több oka van. Az egyik alapvetõ, elemi ok a társadalmi-kulturális rendszer természetes környezetében rejlik. Erre összpontosítva a figyelmet, a fenti kérdésre válaszolván elmondható, hogy ha egy hagyományos társadalmi-kulturális rendszer környezetében nem teremtek gyógyító növények, aligha akadhattak rá olyan fûre, gyökérre, termésre, amelyik csillapította a fájdalmakat, elállította a vérzést, megszüntette a hasmenést stb. Vagy az egykori, szétszórt magyar tanyavilágban akár napokat is igénybe vett, míg elértek egy orvost - addig meg is halhatott a beteg. Napjaink gazdaságilag elmaradott, szegény országaiban, ahol nincsen egészséges ivóvíz sem, nemigen védekezhetnek hatékonyan a fertõzések ellen.

Mindez azt bizonyítja, hogy az a *természeti környezet*, amelyikben a társadalmi-kulturális rendszer létezik, befolyásolja a kultúra alakulását. A sarkvidéki inuitok (eszkimók) kultúrája jól szemlélteti a környezeti adottságokhoz való *alkalmazkodás* szinte zseniális képességét: gondoljunk a hideg ellen varrott prémruhákra, a vakító napfényt kivédõ hószemüvegekre, a víziemlõsök vadászatához készített kajakokra és szigonyokra, vagy a hideg elleni védekezést szolgáló, kupola alakú jégkunyhókra (igluk). Az alkalmazkodóképesség magába foglalja a változásra való képességet is: Észak-Amerikában, a Missouri felsõ folyásánál élõ néhány törzs kapás gazdálkodást folytatott, ám amikor a gyarmatosító spanyolok révén megismerték a lovat, rövidesen áttértek a lovasnomád vadászó életformára. A mai Egyesült Államokban, az amerikai délnyugaton élõ navahó indiánok kultúrájára is számottevõ befolyást gyakorolt az európaiakkal való találkozás. A korábban gyûjtögetõ és földmûves közösségek elkezdtek juhokat tartani, ezáltal nemes gyapjúfonalak elõállítására is módjuk lett, ami megalapozta a napjainkig virágzó, sajátos navahó kézmûvesmesterséget, a szõnyegszövést. Az ilyen és hasonló tapasztalatok túlzásokra is csábítottak egyes kutatókat, akik azt állították, hogy a földfelszín, az éghajlat, a növényzet és egyéb környezeti tényezõk határozzák meg a kultúra alakulását (*földrajzi determinizmus*). Ezek az elméletek nem voltak hosszú életûek. Ma azt vallják a tudósok, hogy bizonyos kulturális elemek megszületéséhez, átvételéhez vagy használatához hozzájárulnak a környezeti tényezõk, de nem döntõ a szerepük.

Minél több nézõpontból, összefüggésben sikerült megragadni, megismerni a kultúrát, és minél több kultúrába sikerült bepillantani, annál több újabb és újabb kérdés vetõdött föl a

kutatókban. Vannak térben egymástól nagyon távol esõ kultúrák, ahol például a zenében - bármilyen eltérõ összhangzattal is - ötfokú zenei skálát (pentatónia) alkalmaznak (pl. magyar népzene, indián népzene). Más, közbülsõ, akár szomszédos kultúrákban pedig nem (pl. magyar népzene, német népzene). Egyes kulturális elemek (díszítõ motívumok, szokások, hiedelmek) több kultúrában is föllelhetõk, mások nem.

A kultúra ragadós - mondják egyes társadalomtudósok. Ebben a közmondásszerû megállapításban azt, a kutatási tapasztalatokból kikristályosodott elvet fejezik ki, hogy a szokások, a hit, az eszközök, a technikák, a mesék, a díszítések és minden egyéb kulturális elem szétterjedés, diffúzió útján vándorolhat egyik kultúrából vagy térségbõl a másikba. Egy kulturális elemnek kellõen hasznosnak, vonzónak kell lennie ahhoz, hogy egy másik kultúra elfogadja és befogadja. Egy társadalmi-kulturális rendszer elszigeteltségi foka, fizikai, földrajzi adottságai – sivatagok, hegyvonulatok és vízfelületek – közrejátszanak a kultúra terjedésében, de az nem kétséges, hogy ez a kívánatosság és a kölcsönös kommunikáció lehetõségeinek mértékében mindenütt és mindenkor folyik. A régészeti adatok szerint a Baltikumból származó féldrágakõ, a borostyán egészen a Mediterrán partokig elterjedt, és a korai közel-keleti pénzérmék megtalálták az utat Észak-Európa felé is. A dohány, a kukorica, a kávé, az édesburgonya stb. széles körû elterjedése, vagy a napjainkban világszerte egyre népszerûbb "hamburger-kultúra" sem nevezhetõ másnak, mint *kulturális diffúzió*nak.

Diffúzió általában olyan társadalmak között jöhet létre, amelyek politikailag és katonailag megközelítõleg egyenlõ erõt képviselnek, és a kulturális fejlettség azonos fokán állnak. Azonban egymástól jelentõsen különbözõ társadalmi-kulturális rendszerek között is terjedjenek szét kulturális elemek. A modern európai nemzetállamok által meghódított és gyarmatosított különbözõ térségek kultúráiban sok ilyen példát látni. Erre jó néhányan - tudósok és nem tudósok - gyakran azt mondják, hogy ezekben az esetekben a jóval fejlettebb nemzetek a kevésbbé fejlett népek "nyakába varrták" a kultúrájukat. Az idegen kultúra ilyen kényszerû befogadását *akkulturáció*nak nevezik. Latin-Amerika és több más egykori gyarmati térség õslakossága nem kerülhette el az akkulturációt. A kulturális elemek azonban nem feltétlenül egyoldalúan terjednek. Számtalan szokást, értéket, gazdasági, anyagi és szellemi ismeretet vettek át a meghódított népektõl is a hódítók. Európa nemcsak a kukoricát, paprikát, paradicsomot, burgonyát, dohányt stb. "tanulta meg, tanulta el" az amerikai õslakóktól, hanem a parkát, a kajakot, a kenut stb. is, új szavakat és kifejezéseket, zenei motívumokat, különféle játékokat (pl. a labdajátékokat), és fennmaradási, "túlélési" praktikák sokaságát.

De hogyan, mivel magyarázhatók az egymással nem érintkezõ térségek közti *kulturális hasonlóságok*? Vajon a piramisok, a mumifikálás és a napimádat eszméje

egymástól függetlenül keletkezett-e az õsi Egyiptomban és az õsi Amerikában az Andok fennsíkjain és a Yucatán-félszigeten? A választ illetõen erõsen megoszlottak a vélemények. Egyesek határozottan állították, hogy Egyiptom volt az "õshazája" ezeknek a kulturális elemeknek, s onnan terjedtek át Amerikába, mások határozottan tagadták.

A XIX. sz.- i. *klasszikus evolucionisták* - az egyenes vonalú fejlõdés hívei - (Edward Burnett Tylor, Lewis Henry Morgan stb.) ugyanis azt vallották, hogy az embert - fehéret, vöröset, feketét, sárgát - a veleszületett gondolkodóképessége és tehetsége késztette arra, hogy a kultúrákat a világon mindenütt ugyanúgy hozza létre és fejlessze (ld. pl. Morgan 1961). A *diffuzionisták* (Fritz Graebner, Grafton Elliot Smith, stb.) viszont amellett kardoskodtak, hogy az ember alapvetõen nem találékony, és a bárhol, bármikor létrejött kultúra arra törekszik, hogy minél szélesebb körben elterjedjen[119].

Mindegyik elmélet képviselõi egészen addig mereven ragaszkodtak a maguk igazához, amíg valaki, valakik be nem bizonyították az ellenkezõjét. (Ez már csak így van a tudományban, amióta tudomány és tudós létezik, de hát ezeknek a vitáknak a fényében látunk meg, ismerünk meg mind többet a valóságból, a világból.)

A tudás, a megismerés utáni vágy, a tudományok fejlõdése szükségszerûvé tette a tudományok differenciálódását, és ez a folyamat a kezdetektõl napjainkig tart. Ugyanakkor az ismeretek hihetetlen felhalmozódása új szükségletet teremtett. A valóság egyre szûkebb területeire specializálódó tudományok egyre kevésbé boldogulnak a többi, elsõsorban rokon szaktudományok eredményei, sõt módszerei nélkül. Szükségszerûvé vált a tudományok együttmûködése, és önálló életre keltek az *interdiszciplináris* - a több szakterületet közösen érintõ, a szakmaközi - *tudományok*. Az együttmûködés igen gyümölcsözõ a tudósok, a tudományok, a világ megismerése és a kultúra szempontjából egyaránt. A problémák új megközelítése ad módot arra is, hogy ne egy tudományos ítélet igazságához ragaszkodjunk, hanem a valóság igazi, tudományos megismeréséhez, feltárásához.

Erre a törekvésre utal az a tudományos kompromisszum is, amelynek jegyében manapság nem jelenti ki egyetlen szakember sem megmásíthatatlanul, hogy egy kulturális elem evolució vagy diffúzió révén keletkezett egy kultúrában, hanem tüzetes, sokoldalú vizsgálódás után, esetenként születik állásfoglalás. A piramisokról például a XX. század közepére bebizonyosodott, hogy Egyiptomban és Amerikában egymástól függetlenül építették õket, egymástól független fejlõdés eredményei. Az egyiptomi piramisokat kõkockákból emelték, és a belsejükben sírok voltak. Az amerikai piramisok viszont földbõl épültek, utólag borították be õket kövekkel, és lényegében templomalapzatokként szolgáltak. Ehhez az

[119] ld. pl. Smith, 1936.

"egyszerû" megállapításhoz azonban nemcsak a régészet, a történettudomány, a kultúratudományok, hanem a matematika, a fizika, a kémia és más tudományok eredményeire is támaszkodni kellett.

A kultúra fejlõdése – vagyis változatos formáinak a kialakulása – felhalmozódási folyamat. A társadalmi-kulturális evolúcióban, hasonlóan a biológiai evolúcióhoz, a struktúra fokozatos differenciálódása és a funkció (feladatok, szerepek) specializálódása (szakosodása) követhetõ nyomon.

A kultúra általános fogalma az emberiség kultúráját mint egészet foglalja magában. Ennek az összetett egésznek a megértéséhez több út vezet. Az egyik az alkotóelemeire vagy kategóriáira bontás. Ebbõl a megközelítésbõl azt mondhatjuk, hogy miként az anyag alapegysége az atom, az életé a sejt, úgy a kultúra alapegysége a *kulturális elem* vagy *kulturális vonás*. Kulturális elem lehet egy tárgy (pl. kés), valaminek a készítési módja (pl. szövés), egy képzet (pl. a lélekhit) vagy egy attitüd (pl. irtózás a vérfertõzéstõl). A kultúrán belül minden egyes kulturális elem kapcsolódik a többihez. A kulturális elemek halmazát hagyományosan *kultúrakomplexum*nak nevezik. A kulturális elemek társulása egy adott komplexumban lehet funkcionális és mechanikus természetû (pl. a ló, a nyereg, a kantár és a korbács társulása), és lehet fogalmi vagy érzelmi jellegû (pl. a kéményseprõ látványának társulása a kabátgombbal és a szerencse eszméjével).

A kultúra mint egész megismerésében nagy szerepe van más irányú felbontásoknak is. Mindegyiket a kutatási tapasztalatok, a gyakorlat hívta életre. Arról már volt szó, hogy az egyes kultúrák sajátosságai és a fejlõdésük szoros kapcsolatban van az élõkörnyezetükkel. Ebbõl a felismerésbõl született a *kultúratérség* fogalma már a XIX. sz. elején, de csak a XX. század elején "hasznosították", elsõként Clark Wissler (1870-1947) amerikai antropológus. Õ, a XIX. század második felében meglévõ állapotokat figyelembe véve, az adott földrajzi térségekhez rendelve osztotta föl az indián kultúrákat[120]. A többi kontinens kultúratérségeit más kutatók határozták meg, Wissler módszerét követve.

A kultúra térségekre való felosztása - a kultúra és a térsége közötti kölcsönös viszony felrajzolása - újabb osztályozást generált, ez pedig a *kultúratípus* szerinti felosztás. E szerint vannak *zsákmányoló - vadász- gyûjtögetõ* és *specializált vadász* (pl. a lovas bölényvadászatra berendezkedett síksági indiánoké, vagy a tengeri emlõsök vadászatára szakosodott inuitoké /eszkimóké/) - kultúrák, vannak *pásztorkodás*on alapuló kultúrák, *ásóbotos és kapás kertmûvelés*en alapuló kultúrák, valamint *földmûves* kultúrák (amelyekben igás állatok vontatta ekét használnak). Kevésbé általánosak a *kereskedelem*re specializálódott kultúrák.

[120] Wissler, 1917.

A további tagolások ismertetésétõl eltekintünk, azt azonban fontos tudni, hogy vannak olyan kulturális elemek, amelyek idõtõl, tértõl, a többi elemtõl függetlenül minden egyes kultúrában megvannak, amelyek univerzálisak. Ilyenek például a nyelv, a mûvészet, a társadalomszervezet, a vallás, a technológia.

Az egyetemes emberi képességeket, megnyilvánulásokat, anyagi és szellemi értékeket, szokásokat magába foglaló, de az azoktól való elvonatkoztatásból született kultúrafogalomban az is kifejezõdik, hogy maga a kultúra - mint absztrakció - is egyetemes. A fogalom teljes tartalmának a megértéséhez csak a konkrét megismerésén és megértésén keresztül lehet eljutni.

Ennek az egyik állomása az egyes társadalmi-kulturális rendszerek sokoldalú feltárása. *A társadalmi-kulturális rendszereket vizsgálhatjuk strukturális és funkcionális jellemzõik oldaláról*. Azaz, aszerint, hogy milyen részekbõl tevõdnek össze és aszerint, hogy a részek hogyan kapcsolódnak egymáshoz és az egészhez. A társadalmi-kulturális rendszerek a kultúra - az egyetemes kultúra - fejlõdése nyomán strukturálisan mind jobban differenciálódnak, funkcionálisan pedig mind jobban specializálódnak. A fejlõdés legalacsonyabb szintjén álló rendszerek strukturálisan mindössze két részre tagolódnak: a *lakóhely szerinti csoport*okra és a *család*okra. Ezen a szinten a specializáció általában a nemek biológiai adottságai szerinti, az ehhez fûzõdõ munkamegosztásra, valamint a gyerekek és a felnõttek közötti munkamegosztásra korlátozódik.

De még a legalacsonyabb szinten is tovább tagolhatók az egyes csoportok: felépítésükben és funkciójukban eltérõ csoportokra (férfiak és nõk; házasok, özvegyek és elváltak; gyerekek és felnõttek), illetve azonos felépítésû és funkciójú csoportokra (családok, ágazatok, nemzetségek stb.). A fejlõdés magasabb szintjén megjelennek a foglalkozás szerinti csoportok: a földmûvesek, a pásztorok, a kézmûvesek, a kohászok és az írnokok, majd a területi csoportok: a választókerületek, megyék és államok. Azokat az egységeket, amelyek azonos felépítésû és funkciójú részeket fognak egybe, *szegmentumok*nak nevezzük.

A szegmentáció a kultúra fejlõdésétõl elválaszthatatlan folyamat, amely a társadalom, illetve az adott csoport méretének a növelését is szolgálja, de az egyik legfõbb funkciója a szolidaritás megerõsítése. A polgári társadalmak fejlõdése során a szegmentáció révén jöttek létre a városnegyedek, a birtokok, a megyék és maga az állam.

A fejlõdés a *gazdaság* terén is letapogatható. Elemi szinten a létfenntartási javak elõteremtése jelenti a gazdaságot, ebben az együttmûködésen van a hangsúly, ami feltételezi a munkamegosztást. A foglalkozás szerinti munkamegosztás ritka, bár nem teljesen ismeretlen a törzsi társadalmakban sem, széles körûvé csak akkor vált, amikor a közösségi tulajdon

egyeduralmát megingatta a magántulajdon megjelenése, és ennek nyomán létrejött az állam mint társadalmi-politikai intézmény. Ez az ugrásszerû társadalmi változás sokféle specialistát "kitermelt": kohászokat, írnokokat, csillagjósokat, katonákat, táncosokat, zenészeket, alkimistákat, prostituáltakat, eunuchokat stb.

A javak megszerzését illetve megtermelését mindenütt *elosztás* illetve *csere* követi. Egyes hagyományos társadalmakban szigorú szabályai voltak az elejtett vad elosztásának: a vadász megtartotta a fejét, az apja megkapta a jobb oldali, az anyja pedig a bal oldali bordáit és a hátgerincét, a többi részét pedig a rokonság különbözõ egységei között osztotta föl, szintén meghatározott sorrendben. A nálunk, fõként falun megfigyelhetõ, az ünnepi étkezéseknél szigorúan elõírt és betartott ülésrendben valami hasonló, õsi hagyomány eszméje élhet tovább.

A rokonsági ágak szerinti elosztás egy folytonos körforgást és cserét eredményezett, mivel a törzsön mint egységen belül valamilyen szinten mindenki mindenkivel rokonságban volt. Az emberek az ünnepi alkalmakkor - születéskor, beavatáskor, házasságkötéskor vagy halálozáskor - ajándékokat adtak a rokonaiknak. Mindenkinek kötelessége volt adni és joga volt kapni meghatározott eseményekhez és meghatározott idõkhöz kötõdõen. Az egész körforgásban a *kölcsönös segítségnyújtás* és *együttmûködés* jut kifejezésre, ami folyamatosan megerõsíti a rokonsági kapcsolatokat és az együvé tartozás biztonságát. Ez a gazdasági rendszer a társadalom mint egész jólétét szolgálja.

A kulturális fejlõdés legalacsonyabb szintjérõl ránk maradt régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a társadalmi-kulturális rendszerek közötti csere már azon a szinten is szokásos volt. A nem ellenséges közeledésnek olykor a *néma csere* az egyetlen formája, amikor is a résztvevõ felek egy semleges zónában csendben lerakják az egymásnak szánt ajándékaikat.

A javak körforgásának egy másik formája az *újraelosztás*. A magasabban fejlett törzsi társadalmakban a fõnök vagy a vallási vezetõ adót vetett ki a közösség háztartásaira. Így nagy mennyiségû élelemre, használati eszközre, mûvészeti alkotásra és egyéb javakra tett szert. Mindezeket nem a maga és a családja jobblétére fordította, hanem szétosztotta a törzs háztartásai között. Az újraelosztás történhetett szertartások és lakomák keretében, illetve a szükségnek megfelelõen. Ez a széles körben elterjedt és különös csereforma ugyanazt a célt szolgálta, mint a rokonsági rendszeren belüli, emellett megakadályozta, hogy a háztartások között tartós egyenlõtlenségek keletkezzenek.

A hagyományos társadalmakban egyszerûen ismeretlen fogalom volt a tulajdonjog. Bármi - egy földdarab, egy ház vagy egy csónak - kizárólagos birtoklására, illetve használati

jogára nemigen találni példát, legfejlebb egy álom, átok vagy ráolvasás kizárólagos használatára formáltak jogot. Bárki használatba vehetett egy földdarabot vagy egy házat, amíg szüksége volt rá. Amikor már nem tartott rá igényt, más birtokolhatta.

Egy csoport vagy törzs által elfoglalt földet a csoport vagy a törzs kézben tartotta, nem tulajdonolta. A földet mint a *Természet*hez vagy a *Földanyá*hoz tartozót, az emberek csak a használat erejéig birtokolták. Az emberek és az általuk használt, lakott föld között általában meghitt, személyes volt a viszony. A navahó indiánok például térdre borultak és megcsókolták a földet, amikor hazatérhettek az idegen földön letöltött fogságból. A törzsi társadalmak gazdaságának egyik legfõbb jellemzõje, hogy egyetlen tagtól, csoporttól sem tagadták meg a természet erõforrásainak a kiaknázását. Mindenki szabadon hasznosíthatta õket a maga és a családja javára, ami nagyban hozzájárult a törzsi társadalmak szabadság- és egyenlõségtudatához.

Mondhatnánk azt is, hogy az egész rendszer "olajozottan" mûködött. Mindenki tudta és végezte a dolgát, tisztában volt a kötelességeivel és a jogaival. Pedig nem jártak iskolába. Legalábbis olyanba nem, mint amilyenbe a nyugati civilizáció gyermekei. Jóllehet ugyanúgy tudatlanul, a kultúrától érintetlenül jöttek a világra, mint mi.

A Homo sapiens ivadékának nagyon sokat kell tanulnia itt is, ott is, most is, egykor is. Rengeteg feltételes reflexet és viselkedési mintát kell elsajátítania ahhoz, hogy eredményesen élhessen a társadalomban, és egy adott társadalmi-kulturális rendszerben, legyen az tibeti, inuit, magyar vagy francia. Azt a folyamatot, amelynek során a kultúrától érintetlen újszülöttbõl kultúrával felvértezett felnõtt lesz, *szocializáció*nak - esetenként *kulturalizáció*nak - nevezzük. A szocializáció folyamatában épül be, pecsételõdik bele a gyermekbe az adott társadalom kultúrájának a lenyomata. És ez a kultúra folytonosságának a záloga.

A *nevelés*, legyen az *informális* vagy *formális*, a szocializáció sajátos eszköze. Az informális nevelés az ismereteknek a mindennapi cselekvési mintákkal történõ közvetítése. Ezt a tudnivalót fõként utánzással, ösztönösen sajátítja el a gyerek a közvetlen környezetébõl. A formális vagy szervezett, tervszerû nevelés az ismeretek átadásának célirányos módja. Ennek a keretében tanulja meg a gyerek a közösség számára fontos általános ismereteket, a hitet, a követendõ magatartást, eszményeket és értékeket. Végsõ soron a szándékos, tervszerû (mondjuk: hivatalos) nevelés célja a tudatos kultúraátörökítés. A mítoszok és mesék szereplõi, azok tulajdonságai, a cselekedeteikhez és karakterükhöz fűzõdő értékítéletek a társadalomban kívánatos vagy nem kívánatos magatartásokat, értékeket, eseményeket modellálják. Az írással nem rendelkezõ társadalmakban nemzedékrõl nemzedékre, szájhagyomány útján öröklõdnek

tovább ezek a történetek, idõközben módosulnak, kiegészülnek az aktuális kívánalmaknak, elvárásoknak megfelelõen. Ám alapvetõen ezekben õrzõdnek meg a közösség erdetét, történelmét, anyagi és szellemi értékeit felölelõ ismeretek.

A legtöbb társadalmi-kulturális rendszerben a nevelés folyamatának egymástól élesen elválasztható szakaszai vannak, amelyek általában a biológiai fejlõdés szakaszaival esnek egybe. A formális nevelés rendszerint a kisgyermekkor küszöbén kap hangsúlyt, amikor a fiúk és a lányok már csak a családi munkamegosztásba való bevonásuk miatt is elkülönülnek egymástól. A serdülõkorba lépvén férfiakká és nõkké avatják õket. Rendkívül változatos tartalmú és koreográfiájú, gyakran több napos rítusok, szertartások adnak nyomatékot az eseménynek, és tudatosítják a serdülõkben az elõttük álló közösségi elvárásokat és önmaguk helyét a közösségben. Az avatásra felkészítés néhány héttõl akár több hónapig is tartó idõszakában az idõsebb nemzedékek arra kijelölt személyiségei intenzív oktatásban részesítik a fiatalt.

Az élet minden jelentõs fordulópontjának - házasság, gyerekszülés, halál -- megvannak a sajátos rítusai, a sajátos "tananyagokkal". Mindegyik rítusnak óriási szerepe volt az egyén és a közösség életében. A modern társadalmakban az ismeretek, a tudás közvetítésének ezer más módja, rendszere alakult ki, a rítusok átalakultak. Kiürítettek. Formailag még élnek, sõt új formát öltöttek, öltenek, hiszen - mert a rítus inkább érzelmi mint értelmi ráhatás ("oktatási forma") - az embereknek ma is szükségük van effajta, az önazonosságukat és a közösséghez tartozásukat megerõsítõ érzelmekre. Tipikus példa erre a ballagás. A XX. század harmadáig-közepéig kizárólag az érettségihez kötõdött, ma már az óvodások is ballagnak.

Azt mondtuk, hogy az embernek mint társadalmi lénynek szüksége van az önazonosság-tudatát és a valahova tartozása tudatát megerõsítõ érzelmi, pszichikai hatásokra. Az ember ugyanakkor a maga fizikai, biológiai valóságában természeti lény is, és emberré válásakor ez sokkal nagyobb súllyal esett a latba a lét- és fajfenntartásért vívott napi küzdelmeiben. A természettel közvetlen kapcsolatban volt, nemcsak abban, hanem abból élt. A természet objektumai (égitestek, növények, állatok, folyók, hegyek, völgyek stb.) és jelenségei (évszakok, éghajlat, idõjárás, esõk, aszályok stb.) határozták meg a mindennapi tevékenységeit és a gondolkodását.

Ebben a szoros együttélésben gyökerezik az ember legõsibb "filozófiája", *világnézet*e is: minden, õt körülvevõ dolgot emberi tulajdonságokkal ruházott fel. Számára minden dolog élõ volt és mint ilyen, vágyakkal, akarattal, szándékkal, haraggal, szeretettel és egyéb szellemi-lelki tulajdonságokkal rendelkezett. A korai ember a saját énjét, pszichéjét vetítette

bele a környezõ élõ és élettelen világba. Ez az *animizmus*nak nevezett hiedelem a vallás kialakulásának az elsõ állomása lehetett, ezt követte a legtöbbször szintén emberi tulajdonságokkal fölruházott személytelen *természetfölötti*, szellemi *erõk*be vetett hit.

Hosszú idõnek kellett eltelnie a teremtõ egy *isten fogalmá*nak a kialakulásáig, és aközben igen változatos és gazdag, a különbözõ társadalmi-kulturális rendszerek sajátosságait tükrözõ hiedelemrendszerek, hitrendszerek és vallások születtek, és töltötték be a kultúra egészében nekik szánt szerepet. Ezek megismerése, megértése, értelmezése ma sem egyértelmû, fõként vallástörténeti szempontból. A társadalomtudományokban is elõkelõ helyen áll a kutatásuk, megértésük, mivel - s ebben egyetértenek a tudósok - a hiedelmeknek, a vallásoknak mindig is óriási jelentõségük volt és van ma is nemcsak az egyetemes emberi kultúra fejlõdésében, hanem a konkrét társadalmi-kulturális rendszerek alakulásában, az emberek önmagukhoz, másokhoz és a társadalomhoz való viszonyában. Minden bizonnyal közrejátszottak a rendszer fennmaradását és mûködését biztosító, szolgáló egyéb intézmények, eszközök és szabályok kialakulásában és érvényesítésük, tekintélyük megerõsítésében is.

Ilyen önszabályozó és ellenõrzõ eszközök pl. a rokonsági rendszeren belüli csoportok egymás közti viszonyát meghatározó kötelességeket és jogokat rögzítõ etikai normák, értékek, a mindenkire kötelezõ viselkedési követelmények, azaz a *szokások*. A szabályozott viselkedés, *a szokás* ugyanis *uniformizál*, és ez az uniformizálás tartja fönn a kulturális rendszerek kontinuitását, lévén a társadalmi integráció hatékony eszköze. A szabályozott viselkedéstõl - a szokástól - sokszor csupán egy hajszál választja el a jogot. Hosszú, gyakran parttalan vitákban próbálták a szakemberek meghúzni a határt. Ma a társadalomtudósok hajlanak arra, hogy elfogadják azt az álláspontot, mi szerint: az a társadalmi szabály, amelynek a megszegését a társadalom csupán helyteleníti, megszólja, nevetségessé teszi vagy kiközösíti az elkövetõjét, a szokások köréhez tartozik. A jog körébe azt kell sorolni, amelynek a megszegéséért a társadalom által kijelölt és felhatalmazott testület a társadalom nevében elítél és megbüntet. A *földmûvelés* - 9-11 ezer évvel ezelõtt Délkelet-Ázsiában meginduló, majd Kr.e. 4 ezerig világszerte végbemenõ - *forradalma* nyomában kibontakozó birodalmakban, majd késõbb európai államalakulatokban és jelenlegi utódaik polgári társadalmaiban a szokás és a jog között éles a különbség, noha manapság sem mindig egyértelmû a határ. Ez azonban már nem általában a társadalomtudományok hatáskörébe, hanem a jogtudományéba tartozik.

Sok mindenrõl szó esett ebben a tanulmányban - kultúráról, társadalmi-kulturális rendszerrõl, társadalomról, tudományos elméletekrõl és vitákról stb. Arra semmiképpen sem

vállalkozhattam, hogy egy rövid tankönyvi fejezetben összefoglaljam mindazt, ami a kultúra szociológiája tárgykörébe tartozik. Ha emiatt hiányérzet maradt az olvasóban, és kérdés, hogy akkor mi is voltaképpen a kultúra szociológiája, akkor megnyugtatom: ennek a szaktudományi fogalomnak is többféle értelmezése létezik. Fogadjuk el azt, hogy a kultúra különbözõ, szociológiai szempontú vizsgálatait, kutatásait öleli föl, tudománytörténeti perspektívában.

Irodalom

Anonim: Az állatkert új vendégei. *Vasárnapi Újság* 33(23):370. 1886.

Cicero, M. T. Kr.e. 45, *Tusculanae Disputationes*, 5 könyv.

Herder, J. G.. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások.* Gondolat, Bp., 1978.

Kroeber, A. L. - Clyde, K.:*Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books (eredeti kiadás 1952), 1963.

Morgan, L. H.: *Az õsi társadalom*. Gondolat, Bp., 1961.

Smith, G. E.: *Kezdetben: a civilizáció eredete*. Bp., 1926.

Tylor, E. B.:*Primitive Culture: Researches into the Development of Mytholohy, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom.* London: J. Murray, 1871. (magyarul "A kultúra tudománya" c. fejezetet ld. in *Forrásmunkák a kultúra elméletébõl* I., szerk. Maróti Andor. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975. 167-178 old.)

Tylor, E. B: *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization* (2 vols.). London: Macmillan and Co.1881.

White, L. A.: *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization*. New York: Grove Press, 1949.

White, L. A.: *The Evolution of Culture*. New York: McGraw-Hill, 1959. (kivonatos magyar fordítását ld. "A kultúra fejlõdése." /Szociológiai Füzetek 5/ Budapest: Mûvelõdési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Fõosztálya, 1973.)

White, L. A.: *The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations*. New York: Columbia University Press, 1975.

Wissler, C.: *The American Indian: An Introduction to the Anthropology of the New World.* New York: D. C. McMurtrie, 1917.

BEVEZETÉS AZ RODALOMSZOCIOLÓGIÁBA

Szabó Csilla

„Valaminek az eredete nem más, mint lényegének származása. A műalkotás eredetére irányuló kérdés lényegének származására kérdez. A szokásos elképzelés szerint a művész tevékenységéből és e tevékenység által jön létre a mű. De miáltal és mitől lesz a művész az, ami? A mű által, merthogy a mű dicséri mesterét, azaz: csak a mű által válhat a művész a művészet mesterévé. A művész a mű eredete. És a mű a művész eredete. Egyik sincs a másik nélkül. Mindazonáltal egyikük sem hordozhatja a másikat egyedül. Maga a művész és a mű mindenkor csak egy harmadik révén van – mely éppenséggel az első -, és kölcsönvonatkozásuk is ennek révén, nevezetesen a művészet által van, amelytől a művész és a műalkotás nevét nyeri."

Martin Heidegger

A műalkotás eredete

Az irodalom és a társadalom kapcsolata több tekintetben is vitathatatlan, először is az irodalom társadalmi intézmény. Az irodalom közvetítő eszköze a nyelv, mely a társadalom alkotása. Különböző hagyományos eszközök, mint a szimbolika, vagy a versmérték természetükből következően ugyancsak társadalmi jelenségek, konvenciók, normák társadalmi képződményei.

„Továbbmenve: az irodalom az „életet" „ábrázolja", s az „élet" nagy általánosságban társadalmi valóság, még akkor is, ha a természeti világ és az egyén belső vagy szubjektív világa szintén tárgya[121] az irodalmi „utánzásnak".

Az író a társadalom tagja, meghatározott társadalmi helyzete van, bizonyos fokú társadalmi megbecsültségnek örvend - vagy éppen a társadalom kirekesztettje gondoljuk csak a XIX. századi orosz írók sivár elhagyatottságára. Aki a cári Oroszországban író, vagy más módon az „intelligencia" tagja lett, azt a társadalom kiközösítette magából.

"Az orosz irodalomtörténetekben az írók életrajza olyan megrendítő olvasmány, hogy az ember szinte már kényszeredetten elmosolyodik, mikor a harmincadik íróval kapcsolatban olvassa ugyanazokat a szörnyűségeket. Novikovot és Ragyiscsevet, az első orosz realistákat, halálra ítélték, majd Szibériába küldték, Puskint a Kaukázusba és saját birtokára száműzték, Lermontovot, Puskin halálára írt ódája miatt a Kaukázusba, Puskin követői közül Polizsajevet huszonöt évi közkatonaságra kényszerítették, a szelíd, német-romantikus Odejevszkij

[121] Wellek - Warren , 2002. 94.o.

herceget tizenkét évi kényszermukára ítélték, azután mint közkatona szolgált, Rilejevet kivégezték, Gribojedovot bebörtönözték, Belinszkijt csak betegsége mentette meg Szibériától, halálos ágyánál naponta érdeklődött egy csendőr, hogy nem érzi-e mégis jobban magát. Csadájevet elmegyógyintézetbe csukták, a cárizmusnak ez is kedvelt büntetése volt Herzen hat évig Vjatkaban, majd hosszú ideig Novgorodban élt száműzetésben, míg végre külföldre menekült, Szaltikov nyolc évig élt száműzetésben, még az angyali lelkületű Turgenyevet is bebörtönözték, mert nekrológot írt Gogolról, és Csernisevszkij húszéves szibériai fogsága mellett még Dosztojevszkij ismeretes sorsa is eltörpül. És ez csak néhány név."[122]

Természetesen az irodalom létrejöttekor speciális társadalmi intézményekkel tart szoros kapcsolatot (természeti népeknél a rítusok szinte elválaszthatatlanok a munkától, vagy a rítusoktól) ugyanakkor társadalmi funkciója és haszna van.
De tulajdonképpen meghatározhatjuk a társadalomnak az irodalomra gyakorolt hatását.
Az irodalomnak ez a szociológiai megközelítése, mint látni fogjuk nem egyoldalú: nem csupán a társadalom hat az irodalomra, hanem az irodalom is hat a társadalomra illetve a társadalmi normák, értékek, kapcsolatrendszerek egyfajta sajátos módszerrel történő ábrázolását teszi lehetővé. Különösen a régebbi korszakokra vonatkozóan vehetik a kutatók jó hasznát az irodalmi anyagnak - ha tudják, hogyan kell megfelelően értelmezni ezeket. Főleg azért, mert nem áll rendelkezésükre elegendő adalék a kor szociológusaitól.

Azonban mielőtt tovább mennénk és az irodalom szerkezetét vizsgálnánk, meg kell határozni az irodalomnak, mint különálló rendszernek, vagy mezőnek a megjelenését.

A modern társadalmak egyik kiindulópontja a modernizáció során végbemenő funkcionális differenciálódás. Ezen tétel elméleti hátterét *Talcott Parsons* amerikai szociológus dolgozta ki, azonban *Niklas Luhmann* tovább fejlesztette a társadalmi alrendszerek vonatkozásában *Parsons* koncepcióját és vele ellentétben elfogadta azt, hogy az egyes társadalmi alrendszerek nemcsak analitikusan konstruálhatók meg, hanem valóban léteznek is a modern társadalmakban, empirikus, konkrét határmegvonásokkal.
Ez azt jelenti, hogy az európai modernizáció során meginduló társadalmi-politikai-gazdasági változások a korábbi diffúz összefonódottságban létező társadalmi szövedékből homogénebb jellegű tevékenységi szférák létrejöttét tették lehetővé, mint például az irodalmi és művészeti alrendszerét. Illetve *Peirre Bourdieu* hasonló értelemben használja az irodalmi és művészeti

[122] Szerb, 1973. 619. o.

mező fogalmát, számára a művészeti világ társadalmi mezőként értelmezhető. *Bourdieu-nél* a mező az egyik legfontosabb kulcsfogalom, melynek segítségével a társadalom egymástól elkülönült, sajátos cselekvése és kapcsolati szerveződéseinek társadalmi tere megragadható.

„Olyan képződményről van szó, mely társadalmi pozíciók között feszülő objektív viszonyok, kapcsolatok strukturált tereként értelmezhető, a benne részvevők objektíve elkötelezettek speciális tétjei, azaz az adott mezőre jellemző specifikus tőkejavak megszerzése elosztása iránt. A mező többé-kevésbé autonóm, azaz tétjei gyakran értelmezhetetlenek más mezők számára, a különböző mezőkben lévő pozíciók betöltői igen komoly érdektelenséggel viseltetnek egymás tétjei iránt."[123]

A művészet, mint önálló világ megjelenése attól az időszaktól számít mezőnek, amikor autonómiáját sikerül kivívnia. Kiszabadult más mezők hatása alól. Autonómiája attól függ, hogy milyen mértékben érvényesülnek saját normái, értékei, szankciói és jutalmazásai. Az autonómia annál nagyobb, minél kevésbé hat a mezőre a külső világ, a politika vagy a gazdaság. Minél kevésbé meghatározó egy mezőben szerepet betöltő számára a külső hierarchizáltság.

Visszatekintve a XIX. század első felére az európai művelődés jelentős átalakuláson megy át, míg a „kultúra" szűkebb értelemben az újkorban is egy arisztokratikus társadalom szellemi oldala. Ebben a társadalomban az emberek születésüktől fogva nem egyenlőek, mindenki beleilleszkedik a „végzet" vagy a „gondviselés" adta helyére a társadalmi értékrendszerben, amely hierarchikus felépítésű. Aki társadalmi státuszát tekintve fent van, nem kerülhet le, és aki lent van, nem kerülhet fel. A szellemi dolgok is ennek megfelelően helyezkednek el egyesek számára elérhetetlen magasságban. A kultúra nagy hierarchiájában az irodalom a hétköznapi életen kívül és fölött áll, az ünnepi dolgok körébe tartozik. Az irodalom nyelve is inkább a vers, mint a próza, a stílus emelkedett és stilizált, eszményítő az ábrázolásmód. A költőnek kiemelkedő szerep jut, a közönség mondanivalójáról beszél és saját személyét zárójelbe teszi. Ez a fajta „kultúra" azonban átalakul *spengleri* szóhasználattal civilizációvá. Az irodalom bekapcsolódik az életbe a társadalomba. Köszönhető ez a polgári és ipari forradalmaknak és a polgárosodás megjelenésének. A realizmusban jelenik meg igazán a professzionális író szerep és kezd körvonalazódni az irodalmi mező.

Ezek a folyamatok némi eltéréssel mennek végbe Európa különböző államaiban.

[123] Bourdieu, 1994.

A társadalom a politikai (francia forradalom) és az ún. ipari forradalmak következtében demokratikus átalakuláson megy át. Az emberek társadalomban kijelöl stabil és szigorúan kijelölt helye megszűnik. Az embereket innentől fogva nem születésük determinálja, hanem annyit érnek, amennyit munkájuk: lehetőségük nyílik a felemelkedésre. A felvilágosult polgárok életében nincs helye egy emelkedett felsőbbrendű irodalomnak, a mindennapi élet a meghatározó. Ezáltal az irodalom el is veszíti az élet fölötti szerepét és ki kell „verekednie" helyét és létjogosultságát.

Nézzük meg hogyan is alakul ez Franciaországban és Angliában.
A francia polgárság öntudatra ébredt - hiába jöttek a francia forradalom utáni napóleoni katonai diktatúra és a Bourbon-reakció évtizedei. Napóleon bukását követően a francia irodalom közönsége mennyiségileg és minőségileg is egészen más lett a korábbi évekhez képest. A nagyfokú technikai fejlődés következtében az igények is jelentősen növekedtek. A nagyobb közönség számára új nyomdatechnikai találmányok születtek, nagyobb mennyiségű és olcsóbb könyvet és hírlapot tudtak előállítani, mely növelte az olvasóközönség számát. A polgári forradalom mellett bekövetkező indusztriális forradalom - mely kihatásaiban az 1830-as eseményeknél sokkal fontosabb - eredményeként „XVIII. Lajos és főképp X. Károly kormánya már mint legfőbb ellenséggel számol az irodalommal, minden forradalmi nyugtalanság a betűből indul ki, és a Bourbon-ház idősebb ága 1830-ban azért veszíti el trónját, mert meg akarta szüntetni a sajtószabadságot."[124] A tőke átveszi az uralmat.

Az irodalom szinte végérvényesen összekapcsolódott a gazdasági élettel és ennek következtében a politikával. Új írói szerep jelent meg, mint pénzkereső mesterség. Megjelenik az irodalmi üzletember, a kiadó, aki képviseli a kapitalista demokráciát. Annál többet keres, minél több példányra talál vevőt, természetes törekvése, hogy olyan könyvet adjon ki, amely a lehető legszélesebb körben ébreszt fel vásárlási vágyat. Segítő eszközként már megjelenik a sajtó a hirdetések révén. A fizetett kis cikkekben néhány elragadtatott szó esik a művekről, mely azonban a profi kritikát veszélyezteti - azaz a reklám megölheti a kritikát.

Angliában szintén bekövetkezett ez a fajta változás az irodalomban: az ipari forradalom hatására az egykori agrár jellegű országból ipari nagyhatalom lett. A legfőbb érték a viktoriánus korban a régi polgári erkölcs komolysága, vallásossága és tisztasága mellett az utilitarizmus lett. Az utilitarizmus világában a lázadás már maga az írói alkotás: ebben a korban Angliában a realista írók lázadnak, de a kor szelíd fegyvereivel, a polgári erkölcsöket

[124] Szerb, 1973.

nem sértve. Lázadnak a valóság, a hétköznapi élet, a kizsákmányolás, az éhség, a szegénység ellen. Tehát az angol realizmus szerves folytatása az angol romantikának.

Milyen szerep várhat az íróra ebben az új társadalmi berendezkedésben? Erre vonatkozóan kétféle álláspont létezik.

Egyrészt az úgynevezett *aktivista álláspont*, melyben az író és az irodalom bekapcsolódik az életbe, aktív részese lesz annak alakításában. Leszáll a nép közé, mindennapjaival, égető problémáival foglalkozik. Állást foglal nagy társadalmi és politikai kérdésekben. A valóságot ábrázolva kérlelhetetlenül kritikus, egyszerű és közérthető nyelven szólal meg. A maga valójában realista és naturalista. Ebben mintegy előre vetíti a későbbi korokban megjelenő nagyüzemi termelést, a kiszolgálását, a tömegkultúra megjelenését. Az „eliparosodott" irodalomban a mennyiségi közízlés lesz a fő szempont - a minőség helyére áll. Nem csak a kiadó értékel: az író a példányszám szerint saját fontosságát eltúlozhatja. A másik gond az írói alvilág kialakulása. Ebben a világban a cél: megélni az írásból mindenáron. Ekkor még nem tűnik veszélyesnek ez a fajta írói habitus, később azonban egyenesen következik ebből az irodalmi mező autonómiájának elvesztése. Hiszen - utalva *Bourdieu* mező autonómiájára - ez attól függ, mennyire érvényesülnek saját normái és értékei.

A mezőt meghatározza ezáltal egyfajta külső kényszerítő logika. Az irodalom egyre komolyabb üzlet lesz: megélhetési harc az író, a kritikus és a kiadó között. Az irodalmi alvilág közönsége az a nagyközönség, mely idegenkedik a nagyon is újtól és értékestől, mert az fárasztó és meghaladja szellemi színvonalát. Azt keresi, ami nem ma, hanem tegnap volt új, ami mára megemészthetővé vált, közérthető lett.

Térjünk vissza a másik lehetséges írói állásponthoz.

Ez az *esztéta álláspont*. Eszerint az irodalomnak teljesen el kell különülnie a hétköznapi, szürke, művészietlen valóságtól. Ezáltal visszavonul, mintegy bezárkózik az „elefántcsonttoronyba" a gondolatok, álmok világába. A modern író elszigetelődik a társadalomtól. Tulajdonképpen a polgári társadalom kettős rétegződése jelenik meg a két attitűdben, míg az első a kispolgár, a második a nagyburzsoá természetes állásfoglalása.
Ha megint csak *Bourdieu* koncepcióját vesszük figyelembe, akkor az „elvonult író" testesíti meg az irodalmi mező belső szerkezetét tekintve a szűkebb értelemben vett kulturális termelés: a *l'art pour l'art* almezőjét. Ez a kulturális termelés, az avantgárd művészet, a bohémek testesítik meg a mező külső kényszerektől mentes működését. Itt az írónak szerencsés esetben sikerül megteremtenie saját közönségét, azaz az őt élvezni tudó ízlést. Általában azonban a mező potenciálisan szóba jöhető fogyasztója leginkább a többi, hasonló cipőben járó termelő, akik egyben konkurensei is létrehozott műalkotás termelőjének.

Ez az almező megpróbál teljesen függetlenné válni a külső gazdasági, esztétikai elvárásoktól. Nem a közönség igényeit próbálják kiszolgálni, hanem az általuk alkotott művek találják meg közönségüket.

Míg a piacra termelő irodalmi mező külső hierarchiának engedelmeskedve az eladott példányszámoktól függően lehet profitáló. Elismertségük igen komoly mértékben a kereskedelmi sikeren múlik. Ők a közönség számára termelnek, nem szoknak bele, úgymond, saját művészetükbe, feladatuk kiszolgálni a nagyérdeműt.

Bár ez utóbbi gondolat kicsit nyersen hangzik és a tömegtermelés ellen fellépő kritikai szellemű frankfurti iskolával lehet támadható az alábbiak szerint:

Az Iskola képviselői szerint korunkat uniformizáló kultúripar sújtja, mely a kultúrát és a szórakozást egybemosva, egyfajta szórakoztatóüzemként működve meghatározza az igényeket és a véleményeket, ezáltal a kultúra mindent egyformasággal súlyt. A szórakozás és a nagyüzem szerencsétlen fúziója megy végbe, mely egyrészt lezülleszti a kultúrát, másrészt a szórakozás átszellemítését hozza létre. Könnyen megemészthető, minimális energia befektetéssel járó kikapcsolódást nyújt. A kultúra áruvá válik, egyértelmű célja pedig a lehengerlés.

A helyzet azonban mégsem ennyire egyszerű.

Nem lehet egyértelműen elítélni egyik írói magatartást sem, a társadalom ugyanis hat mindkettőre. Egy-egy nagy írónak sikerült áthidalnia a szakadékot az elit- és a nagyközönség között. Ilyen a franciáknál *Balzac*, az angoloknál *Dickens*. Ezek az írók vitték diadalra a polgári társadalomnak megfelelő irodalmi irányt*: a realizmust*. A XIX. és a XX. század olvasója bár szereti a romantikát és élvezettel olvassa (pl.: limonádé-, cowboy-, detektívregény), de komoly olvasmánynak, igazi irodalomnak csak azt tekinti, ami a valóságról szól, ami a valóságot ábrázolja. Sőt, a mű értékét is azon méri, hogy a benne foglalt dolgok mennyire egyeznek saját megállapításaival. Számára az a fontos, hogy a műben felismerje sajátmagát és környezetét. Az írótól élethű arcképet vár. A realizmus tehát nem kultúra, hanem civilizáció.

A nagyközönség el nem ismerése a művész számára azzal a veszéllyel járhat, hogy elmosódik a különbség a közönség által „elátkozott”, de tehetséges művész és tehetségtelen kollégája között, hiszen pozitív visszajelzésre a nagyközönség részéről egyikük sem számíthat. Nem beszélve a kortársaik által tehetségtelennek tartott, de olykor haláluk után „beérő” tehetségekről.

Emellett egy újfajta írói önértékelés is megjelenik: az új író, szinte szégyelli a benne lévő költőiséget és abban találja igazi szerepét, hogy nem „csupán” író, hanem több annál: a

józan polgári értékskálán tudós is. A francia realizmusra különösen jellemző eme tudományos becsvágy, az író nem költ, hanem leír. Pl.: a századvégi zolai regényekben, az író szociográfusnak és pszichológusnak érzi magát, és a társadalmi összefüggéseket próbálja feltárni, melyek a lélek mozgatói is egyben.

A két almező („nagyüzemi, piacorientált" és az „elefántcsonttoronyba zárkózott magas művészetet képviselő" író) határvonalának a meghúzása a legnehezebb feladat.
Nehéz definiálni azt, hogy ki tekinthető a mező tagjának, azaz igazi művésznek, ki bír felhatalmazással arra, hogy művésznek nevezhesse önmagát és persze nem utolsósorban a többieket.

Ki ismerteti el legitimitását arra nézve, hogy meghatározhassa a művész státusát a mezőben, kiket illet meg a kulturális termelők és produktumaik felszentelési joga?

Ki a művész és mi a műalkotás?

Ezen kérdések azonban egyértelműen a profizmus kérdéskörébe tartoznak, mely szintén társadalmilag erősen meghatározott. Itt lépnek be az irodalmi mezőbe az író és közönsége között megjelenő közvetítők: különböző társadalmi intézmények és társulások, mint a kiadó (média, tv, rádió, folyóiratok, könyvek) a kritikus (professzionális irodalomtudósok, irodalom történész, irodalomelmélettel foglalkozó szakemberek, akadémikusok, irodalmi társulások) illetve az olvasói részről megjelenő szalonok, kávéházak, klubok, könyvtárak.

Az irodalmi illetve művészeti mező kodifikáltsága alacsony szintű, határai átjárhatóak, a benne található pozíciók definiálásában igen nagy a szabadság, ezért a bejutás a felszentelés szabályai kötetlenebbül újrafogalmazhatóak, így a játékszabályok maguk is a játszma részét képezik. Ugyanakkor újratermelik a hitet, az elkötelezettséget a művészeti mező tétjeinek fontossága, értékessége iránt a harcoló felekben. Ezáltal hozzájárulnak a mező autonómiájának fennmaradásához.

"A mező részét képező kritikusok, művészettörténészek, kiadók, műkereskedők, mecénások, gyűjtők, a művészeket „előállító" társadalmi intézmények mind-mind kiveszik a részüket a művészek alkotóerejébe vetett hit termeléséből, mert ez hozza létre a művészeti alkotásba, mint specifikus értékkel felruházott szimbolikus produktumba vetett hitet. Márpedig a műalkotás fétis jellegét társadalmilag az esztétikai hozzáértéssel és beállítódással

rendelkező fogyasztó, a közönség konstituálja, talán ezért küzdöttek *Fleuber* és a többiek is egykoron."[125]

Az eddigiekben a klasszikus *író-mű-befogadó* hármasát történetileg tekintve megvizsgáltuk.

Még egy lényeges irodalomszociológiai kérdést kell feltennünk: Mennyire határozza meg az irodalmat a társadalmi környezet, a társadalmi fejlődés és változás, illetve mennyiben függ ezektől a következő hármas felosztás:

I. *Az író szociológiája* (az író társadalmi helyzete és eredete, társadalmi ideológiája, mely az irodalmon kívüli nyilatkozatokban és tevékenységben nyilvánul meg)
II. *A művek társadalmi tartalma* (társadalmi vonatkozások, célzatok)
III. *Irodalom társadalmi hatása* (a közönséggel és az irodalom tényleges társadalmi hatásával kapcsolatos problémák)

Mivel az író a társadalom tagja, társadalmi lényként kell vizsgálnunk. Ehhez a fő forrást életrajza adja illetve szociális környezete. Statisztikák bizonyítják, hogy az újkori Európában az irodalom művelői középosztálybeliek voltak leginkább, mivel az arisztokráciát a hírnév és az élvezetek utáni törekvés kötötte le, az alsóbb osztálybelieknek pedig kevés lehetőségük volt a művelődésre. Ezzel szemben azonban Angliában inkább az arisztokrácia az értelmiségiek foglalkoztak irodalommal. Oroszországban is inkább ez a tendencia működött: főleg arisztokrata származású írók voltak többségben.

De vajon meghatározza-e a szociális származás az író társadalmi ideológiáját és elkötelezettségét? Azt mondhatjuk, hogy kevésbé, inkább mellékszerephez jut. Kétségtelen ugyanis, hogy az írók gyakran másik osztály szolgálatába szegődnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a társadalmi helyzet az esztétikai értékek megvalósulását a művön keresztül befolyásolja.

A művek társadalmi tartalmát tekintve megállapíthatjuk: nemcsak az íróra hat a társadalom, hanem fordítva is igaz. Az emberek gyakran követik a regényekben olvasott

[125] Bourdieu, 1994.

mintákat, utánozzák a hősök, hősnők életében előforduló szerepeket, szituációkat. Pl.: *Goethe* Werthetjében az öngyilkosság, mintaként szolgált.

Az azonban valószínű, hogy a fiatalabbakat olvasmányaik inkább befolyásolják, mint az idősebbeket.

Az irodalmi művek jelentős részét a kutatók mint kordokumentumokat vizsgálják. Az irodalom és a társadalom viszonyának vizsgálatára az egyik megközelítésmód az, hogy az irodalmi műveket úgy tanulmányozzák, mint a társadalmi valóság képeit.

Az irodalomnak valóban megvan az a sajátos érdeme - ahogy *Thomas Warton* az angol költészet történetírója kifejtette - hogy hűségesen feljegyzi az idők vonásait, s a szokások legképszerűbb és legkifejezőbb ábrázolását nyújtja. Sokan akár a mai olvasók közül is úgy szerzik információikat más népek kultúrájáról, hogy klasszikus francia, angol, orosz regényeket olvasnak.

Ha az irodalmi műveket társadalmi dokumentumokként használjuk, kétségkívül felfedezhetjük bennük a társadalomtörténet körvonalait.

Ám nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, mely szerint az ilyen tanulmányoknak csak akkor van értelmük, ha ismerjük a tanulmányozott szerző módszerét.

Akkor lehet igazán hasznát venni az irodalmi anyagoknak, ha megfelelően tudjuk értelmezni az ábrázolt társadalmi magatartásokat. Az irodalom csak társadalmi kontextusban létezik, mint a kultúra része, adott környezetben. Ahhoz azonban, hogy a kultúra részeként és az író szándékának megfelelően tudja értelmezni a kutató a műveket, egy másik tudományterületre is szükség van: az irodalmi hermeneutikára.

Irodalom

Bourdieu, P: A művészet szabályai, Az irodalmi mező genezise és szerkezete. In. *Társadalomkutatás* 1994/1-4.

Escarpit, R.: *Irodalomszociológia.* Gondolat, Bp., 1973.

Löwenthal, L.: *Irodalom és társadalom*. Gondolat, Bp., 1973.

Pokol B. – V.: A professzionális író. In. *Valóság,* 1994/10.

Szerb A.: *A világirodalom története* Magvető, Bp., 1973.

Szili J.: *Az irodalomfogalmak rendszere.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1993.

Veres I.: Az írószereptől az értékorientációs vizsgálatokig. In. *Valóság*, 1996/3.

Wellek, R. - Warren, A.: *Az irodalom elmélete* Osiris, Bp., 2002.

A TUDOMÁNYSZOCIOLÓGIA KIBONTAKOZÁSA

Téglás János Vencel

Bevezetés

A tudományszociológia története avval az egyszerű meglátással kezdődik, hogy a tudomány egy olyan társas tevékenység, amely a társadalom tudásának jelentős részét hozza létre. Ennek a kiindulópontnak a tudományág egész története során sokféle, egyre mélyrehatóbb következményeit fejtik ki, és ezen következmények a természet- és társadalomtudományok mélyebb megismeréséhez vezet(het)nek, és számos tanulsággal járnak a szociológia művelői számára is. A következőkben bemutatom, hogy hogyan érvényesítették ezt az egyszerű kiindulópontot a tudományszociológusok az egyes kutatási tárgyakra, a tudományos közösségekre, a tudomány történetére, a tudományos szövegekre és végül a kutatói stratégiákra.

1. Az autonóm tudományos közösség

A legelső tudományszociológiai kérdéseket a tudomány intézményrendszerének a szociológiai vizsgálata során tették fel. *Robert King Merton* (1910–2003), amerikai szociológus a tudományos közösség tevékenységét és a társadalom szerkezetét két, egymással összekapcsolódó rendszerként vizsgálta. A kutatói közösség, mint minden részközösség a modern társadalmakban, ezernyi szállal kapcsolódik a társadalom más csoportjaihoz, és természetesen az egész átfogó társadalmi rendhez. Ami a tudományban történik, munka, felfedezés, a személyes életpályák és az intézmények eseményei, végső soron valamilyen intézményes célokhoz kapcsolható, illetve ennek fényében nyerhet értelmet, még akkor is, ha ritkán esetleg ellentmond ezeknek a céloknak. Az utóbbi esetben csakúgy, mint minden szervezett társas tevékenységszférában, például az üzleti világban, a családi életben vagy a művészetben, a sportban, a célok védelmében a közösség valamilyen szankcióval (büntetéssel, tiltásokkal) biztosítja a fennálló rend és az intézményes cél követését. A társadalom egy összetett egész, amelyben az egyes tevékenységszférák hatásai nem mindig közvetlenül érzékelhetők más területeken. Az egyes tudományos felfedezések például nem hatnak közvetlenül a politikai döntésekre, a tőzsdei árfolyamokra, de közvetve, a technikai fejlesztések révén, vagy ahogy a felfedezések és újítások átalakítják a világról való

gondolkodást, a társadalom egészének folytonos átalakulásához járulnak hozzá. A szociológia számára az a feladat adódik ebből, hogy megvizsgálja azokat a folyamatokat, amelyek a tudomány belső változásait közvetítik a társadalom egésze, vagy egyes szektorai, például a felsőoktatás, a politikai döntéshozatal, vagy a gazdasági innováció számára. Ahogy a tudományos közösség tevékenysége nem hat közvetlenül a társadalomra, a társadalom más szférái sem hatnak közvetlenül a tudományra. Sőt, a tudományos közösség és egy modern, demokratikus társadalom mindent megtesz annak érdekében, hogy a közvetlen hatásokat kiküszöbölje. A tudomány hatékonyan csak saját önszabályozásának révén tud működni, a társadalom autonóm tevékenységszférájaként, azaz a tudományos közösség egyike a modern társadalom autonóm közösségeinek. Az autonómia természetesen nem jelenthet elszigeteltséget, csupán azt, hogy a társadalmi környezet önmagában nem határozhatja meg a tudományos kutatás rendjét, irányait, nem veszélyeztetheti a kutatás szabadságát. A szociológus számára ebből az a feladat következik, hogy kutassa azokat a folyamatokat, amelyek az ösztönző, szabályozó vagy éppen korlátozó feltételeket közvetítik a tudományos közösség, a tudományos tevékenység számára.

A tudomány egy autonóm szervezetrendszer és közösség. Ez azt jelenti, hogy a tudomány önszabályozásának egyszerre kell szavatolnia a belső rend megteremtését, a szabad kutatások összehangolását, a résztvevők tevékenységét, és a társadalom egészéhez való kapcsolódás képességét. Merton a tudományos ethosz szociológiai leírásával mutatja meg, hogy hogyan lehetséges ennek az összetett problémának a megoldása a társadalomban. Az ethosz érzületet jelent, azt, hogy akik a tudományba beléphetnek, olyan erkölcsi és módszertani szabályokhoz kell tartsák magukat, amelyek elősegítik a tudomány intézményes célját, az igazolt tudás bővítését. A tudományos munka (is) nagy fegyelmezettséget kíván művelőitől. Nem elég tehát valamilyen kutatási szabályokról, gyakorlati problémamegoldásokról beszélni, az is nagyon fontos, hogy a tudományos közösség tagjai ezeket a szabályokat *jó*nak, hasznosnak látják, elfogadják és önként *követik*. A tudomány ethosza Merton szerint négy alapvető követelményt, intézményes parancsot foglal magába, az *univerzalizmust*, a *kommunizmust*, az *érdekmentességet*[126] és a *szervezett szkepticizmust*. Az univerzalizmus normája nem teszi lehetővé, hogy bármilyen partikuláris (értsd rész-) érdek, érték, ízlés vagy ideológia határozza meg a tudományos eredmények értékelését, a tudományos igazságigények elbírálását nem befolyásolhatja a kutató semmilyen személyes tulajdonsága, hovatartozása, sőt, ideálisan még korábbi eredményei sem. Minden kutatóra és

[126] Ezt az alapnormát sokszor pártatlanságnak fordítják, azonban Merton a tudósoknak a szankciókhoz való belső alkalmazkodását, és nem a csoport szankcionáló magatartását emeli ki.

eredményre azonos, lehetőleg előre megállapított mércék érvényesek, ezen mércék döntik el, hogy egy eredményt elfogadnak vagy elvetnek. Merton úgy érvel, hogy egy demokratikus társadalomban az univerzalizmus igénye a tudományban megfeleltethető egy általánosabb társadalmi univerzalizmusnak, és ezen általánosabb elv mindenkori kapcsolatai a tudomány ethoszában megjelenő egyetemesség-igénnyel jelentik az egyik tanulmányozandó kapcsolatot a tudomány világa és az átfogó társadalmi szerkezetek között. A tudományos javak, a megszerzett tudás a tudományos és végső soron az egész társadalmi közösség közös tulajdonát képezik. A tudás kommunizmusa egyfelől a tudománynak a kulturális örökségben felhalmozódó, továbbfejlesztendő javait nem engedi senkinek sem kisajátítani, másfelől megköveteli a mindenkori új tudás megszerzőitől, hogy hozzák az eredményeiket nyilvánosságra, és elsősorban a tudományos közösség számára tegyék hozzáférhetővé ezeket az ismereteket. Ez elemi érdeke minden kutatónak, hiszen a tudomány társasjátékában csak az együttműködés, az egymásra következő kutatások lépéssorozatai jelenthetnek haladást, és tudománytörténeti példák sokasága támasztja alá, hogy a nem nyilvános tudás képtelen bármilyen átalakulásra, és hogy a titkolózás csak nagyon rövid távon jelenthet előnyöket, azonban erősen hátráltatja egy tudományág hatékony működését. A kommunizmus mint az intellektuális javak közös birtoklása nem fordul át közvetlenül társadalmi szintű kommunizmusba, de kapcsolatot teremt egy átfogóbb értékrendszer és szabályozás és a tudomány önszabályozó folyamatai között. Az érdekmentesség normája azt eredményezi, hogy a kutatók döntéseit, módszertani megfontolásait és témaválasztásait is kizárólag korábbi kutatások és elméletek befolyásolhatják közvetlenül, azaz külső szempontok számára minden kutatás „elérhetetlen". Az érdekmentes tevékenység lehetővé teszi a tudományos kutatások teljes alapossággal való ellenőrzését a tudományos közösség más tagjai számára, és kizár minden közvetlen hasznossági szempontot, külső elvárást a tudományos értékelésből, tevékenységből. Ez nem azt jelenti, hogy a tudományos kutatás társadalmilag „haszontalan", hanem hogy csak transzformálva, például a kultúra vagy a technológiai alkalmazások révén gyakorol hatást a társadalom más szféráira, és fordítva, csak áttételesen befolyásolható, példának okáért a tudománypolitika segítségével. A szervezett szkepszis első látásra fából vaskarika, de mégsem az. Az intézményes kétely megvalósulása jól ismert a modern tudomány történetéből, a tudományos vizsgálat sok ismeretet tett mint „tudománytalant" a modern világ számára érvénytelenné, és ez közismerten sok konfliktust okozott, gondoljunk Galilei, Kepler vagy Rousseau esetére. Kétféle értelemben is intézményes kétely jellemzi a modern tudományt, egyrészt azok a módszerek, szabályok, amelyeket követnek, magukba építve hordozzák a kételkedést, a bizonyítás kényszerét, másrészt a egymás tudományos

igazságigényeit a tudományos közösség tagjai kölcsönösen ellenőrzik, intézményes előírások szabályozzák például egy tanulmány útját a benyújtástól a közlésig. Ez a nagy önfegyelmet eredményező rendszer szintén a tudományos autonómiát és az intézményes célnak az összrendszer számára is funkcionális megvalósítását teszi lehetővé.[127]

2. A tudományos felfedezések története

A tudományos kutatások története megjelenik minden tankönyvben, akár nyíltan, úgy mint valami leegyszerűsített, és pedagógiai szempontok szerint át- illetve felépített ismeretanyag szervezőelve, kronológiailag többé-kevésbé egy-egy tudományág egymásra épülő felfedezéseinek építménye, akár burkolt módon, az egyes gyakorló példákon keresztül, ahogy egy kémiai vagy biológiai kísérletet, egy kérdőíves kutatási tervet bemutatnak a hallgatóknak. Sőt, az az elképzelés, hogy minden ember, aki a tudomány valaha elért eredményeit akár iskolában, akár munkahelyen tanulja, még inkább gyakorolja, voltaképpen ugyanazt a fejlődési utat járja be, amit a megelőző generációk, különösen a korábbi korok rendkívüli tudós elméi már bejártak, szintén a tanulás és tudás tudománytörténettel való bennsőséges kapcsolatának hitét erősíti. Egy amerikai tudománytörténész, a fizikusi pályát belülről ismerő[128] *Thomas Samuel Kuhn* (1922-1996) egy nagyon nagyhatású könyvben megrendítette ezt a hitet, és – természetesen más gondolkodókkal együtt – egy új szemléletmódnak a rendkívül gyors elterjedését idézte elő. *A tudományos forradalmak szerkezete* (1962) az egyik kulcsfontosságú mű a tudományszociológia számára is, egy olyan viszonyítási pont, amelyhez képest a legtöbb tudományról szóló társadalomtudományi munka elhelyezhető az alapvető, azóta is folyó vita képzetes terében.

Ez a könyv egy tudományos értekezés arról, hogy a természettudományok fejlődésének leírása egy rendületlenül előretörő, a korábbi eredményekre mindig ráépülő, azokat meghaladó összemberiségi műveletsorként nagyon pontatlan, és inkább elvi állásfoglalások kritikátlan elfogadásából és igazán soha meg nem vizsgált folyamatok „magától értetődő” logikával való felruházásából adódik, mint tényszerű empirikus vizsgálatokból. Kuhn a tudományos fejlődést nem egyetlen egységként, hanem részben

[127] Egy egészen különös megjegyzés is idekívánkozik: valójában egyetlen tudományos munkának sem kell várnia a tökéletes kifejtés lehetőségére, egyetlen munkának sem kell „abszolút értelemben tökéletesnek” lennie, hiszen a tudományos közösség készen áll, hogy az eredményeket kiegészítve, módosítva az esetleges hibákat „kijavítsa”, és a legtöbb munka maga is valamennyire korábbi munkák „kijavítása”.

[128] Kuhn a Harvard Egyetemen fizikából szerzett doktori címet, később több vezető amerikai egyetemen dolgozott mint tudománytörténet professzor.

tudományos közösségek belügyeként, részben történeti korszakok különböző gondolkodásmódja, alapeszméi által behatárolt kutatási gyakorlataként írja le. Ebből az következik, hogy a tudományos fejlődés folyamatként való leírása során nem csak egymásra épülő ismeretek megszerzéséről, hanem teljes gondolatmenetek, egész tudományos iskolák eredményeinek, módszereinek az elfelejtéséről, félretevéséről is beszél, nem csak folytonosságokról, hanem szakadásokról is. És mivel szerinte az egyes kísérleti eredmények, új elméletek elfogadása egy-egy többé-kevésbé zárt társadalmi csoport, tudományos közösség bonyolult stratégiáinak az eredményeként történik meg[129], és más tudományos közösségek szembenállhatnak ezekkel a döntésekkel, a szakadások nem csak időben, hanem egymással vitázó csoportok közötti megosztottságok formájában is léteznek. Azt állítja Kuhn, hogy a tudománynak az a képe, amely folytonosságok bemutatásával illusztrálható, és amelyet minden tudományág képviselői saját történetük leírására használnak, csak a tudományág egyes békés korszakaira jellemzők, amikor valóban úgy zajlik a tudományos kutatás, mint valami rejtvényfejtés. A „rejtvényfejtésnek" azonban könnyen belátható módon ugyanabban a sajátosságában komoly akadályok rejlenek, amelyben az előnyeit látjuk. A rejtvényfejtő ugyanis mindig tisztában van azzal, hogy *elvileg* minden általa felvethető problémának van valamilyen megoldása az általa használt gondolatrendszeren, szélesebb értelemben az általa elképzelt világon belül. Ezért a kutatások legtöbbje nem kíván többet, mint a korábbi ismeretekből szükségszerűen levezethető problémákat megoldani, új kérdéseket felvetni, s továbbgördíteni az ismeretszerzés kényelmes kerekét. De – ha maradunk ennél a képnél - ez a kerék elakadhat, azaz valami probléma keletkezhet az ismeretek egyszerű bővítésében. Például ha egyes kísérletek vagy elméleti újítások nem illeszthetők be a korábbiak közé, azoknak ellentmondanak. Vagy ha olyan megoldások, amelyeknek egyaránt magyarázniuk kellene több különböző, már máshol megmagyarázott jelenséget, ha mondjuk két kutatási irány „összeér", ellentmondásokhoz vezetnek. Ekkor a korábban egységesen dolgozó, az alapproblémákban hallgatólagosan megegyező tudósok társadalmi, gondolati krízist élnek át, és ez akár évtizedekig is eltarthat. Bár mindent megtesznek a tudósok annak érdekében, hogy a belső ellentmondásokat, az *anomáliák*at megszüntessék, ezekre a korszakokra semmiképpen nem alkalmasak a folytonosságot megragadó tudománytörténeti sémák. Sőt, ezek a szakaszok oly gyakoriak a tudományban, ráadásul a legtöbb rendkívüli újítást, felfedezést épp ezeknek a korszakoknak köszönhetjük, ezekben a korszakokban, illetve ezek határain következnek be a gondolkodástörténet, a világkép megrendítő változásai, hogy az egész tudománytörténet

[129] Itt a zárt csoport nem valamilyen szövetséget, baráti kört vagy érdekcsoportot jelent, hanem egy akár nemzetközi tudományos közösséget is, de például egy tudományágon belüli alapvető megosztottság révén több ilyen csoport szembenállása figyelhető meg.

leírását más alapokra kell helyezni. Kuhn szerint sem történetileg, sem pedig egymással párhuzamosan nem beszélhetünk egységes tudományról, méghozzá azért nem, mert a tudás megalapozása mindig csak valamilyen – nyilván az adott témához jól értő, az adott területtel együtt is élő – közösségen belül történik meg, és ha ez így van, akkor a különböző közösségek akár harcot is folytathatnak a helyes kérdések helyes feltevéséért, a helyes módszerek helyes gyakorlatáért, az érvényes tudás definiálásáért és végül magáért a világ helyes értelmezéséért. A tudomány történetében sok ilyen küzdelmet figyelhetünk meg, például a kopernikuszi fordulat idején, vagy a mikrovilág felé forduló modern élettudomány születésekor, vagy akár a kvantummechanika különböző értelmezéseinek a - következményeiben máig tartó - vitáiban. Kuhn az egyes, egymással az alapvető problémákban, elvekben, módszerekben és (természet)tudományos világnézetben egyetértő tudományos közösségek gondolkodái rendjét az általuk példaszerűként elfogadott, mintaszerű kísérletek, elméleti levezetések alapján *paradigmá*knak nevezi. A paradigmák – Kuhn későbbi munkásságában ennek a fogalomnak a tisztázására nagy erőfeszítéseket tett – zárt rendet hoznak létre, ami azt jelenti, hogy mindazon elképzelések és gyakorlatok, amelyek mondjuk fizikussá vagy biológussá tesznek valakiket, lehetővé teszik számukra a *normáltudományos*[130] tevékenységet, a rejtvényfejtő munkálkodást, az egyetértést, de előfordul, hogy egy paradigma kimerül, vagy csődöt mond valamely kérdések megválaszolásában, ebben az esetben a *tudományos forradalom* forrongó korszaka, egy új paradigma keresése, és paradigma jelöltek küzdelme következik el. És a normáltudományos korszak intenzív munkálkodása annál nagyobb valószínűséggel és sebességgel vezet el válsághoz, minél egységesebb, erősebb egy paradigma, hiszen ekkor hatnak a tudósok erőfeszítései leginkább egyirányban, és ekkor a legnagyobb később a siker egy újabb paradigma megszületésével és egy robbanásszerű gondolkodástörténeti változás előidézésében. Egy ilyen forrongó korszak után a még a pályán vagy a tudományterületen maradt tudósok az újabb paradigma megalapozásakor már egy „teljesen új világban ébrednek", amely nyelvezetében, alapeszméiben, módszereiben, kísérleti eszközeiben és még visszamenőlegesen történetében is annyira eltérhet a korábbitól, hogy arra voltaképpen nem is lehet visszavezetni, vagy csak igen sok átértelmezés segítségével. Ennek az összemérhetetlenségnek, *inkommenzurabilitás*nak a határozott megfogalmazása Kuhn művének legfontosabb eredménye volt.

[130] Egybe kell ezt a szót írni, hiszen Kuhn által használt szakkifejezés.

3. A tudományos szövegek

Nem pusztán a felfedezéseknek van történetük a tudományban, hanem az egyes gondolatmeneteknek, érveléseknek is, bár ez mikrotörténelem az előbbiekhez képest. A tudományos eredmények nem egyik pillanatról a másikra jönnek létre, a tudósok közötti beszélgetések vagy írásbeli csatározások sem korlátozódnak a kész munkák megvitatására, elfogadásra vagy elvetésre, hanem egyrészt folytonos párbeszéd közben születnek meg, másrészt az egyes elméletek vagy empirikus kutatások elfogadása több szinten is megtörténhet, és lehet ellentmondásos. Sőt, ahogy a tudományos szövegek szociológiai elemzésének segítségével arra rávilágíthatunk, a ”tipikus”, a gyakori eset az, amikor nem írható le egy „nem” vagy „igen” tömörségével egy vita eredménye; egyetlen logikai mozzanatba általában nem sűríthető egy tudományos diskurzus menete. A viták több szálon futnak, jellemzően elég heterogén megjegyzések, érvelések, hivatkozások segítségével, és gyakran ad-hoc szabályok és gyakorlatok (például kísérleti módszerek) előrángatásával. Minden nyelvileg formát öltő emberi tevékenység, így a tudomány is vizsgálható úgy, mint sok-sok, egymással többszörösen összekapcsolódó szövegek halmaza.[131] Fontos megjegyezni, hogy nem minden szöveg kapcsolódik minden szöveghez, sokszor szövevényes ez a képzetes háló, de soha nem lehet „teljes”, ráadásul az elemző maga határozza meg a lehetséges kapcsolatokat, ő definiálja a kapcsolódás módját. Egy vitában résztvevők szövegei között nyilván egész más az összefüggés, mint egy a vitából kizárt fél, mondjuk egy másik paradigmához tartozó tudós diskurzusa és az előbbiek között, és mindezektől eltér ahogy egy későbbi szöveg egy korábbira hivatkozik. És az elemző számára talán a legérdekesebb, hogy az általa létrehozott elemzések maguk is szövegek, és ezek a szövegek is bekapcsolódnak más szövegek, saját szakmájuknak a szövegei közé, és a tudományszociológus számára bizonyosan tudható, hogy beleszövődnek magába a tudományról és a vizsgált területek művelői által saját tevékenységükről folyó diskurzusaiba is.

Az irodalomtudomány ezen a ponton párhuzamba állítható a szociológiával, ugyanis mindkettő avval a problémával szembesült, hogy érvényes leírásokat akarnak adni az eléjük táruló világról, a valóságnak arról a szeletéről, amelyet az irodalmi illetve tudományos szövegekben fellelhetünk, azonban gyorsan kiderült, hogy ha az elfogulatlanság, a szövegeket bemutatni kívánó kívülmaradás elvét tartják szem előtt, a szövegek halmazairól nem lehet *egyetlen érvényes leírást* adni. Minden másodlagos elemzés óhatatlanul hozzáad valamit a

[131] A szövegek közül sok nem írott szöveg, de egy szociológiai kutatás számára hozzáférhetővé tehető, akár helyszíni rögzítéssel, akár a résztvevők utólagos megkérdezésével.

tudományos diskurzus szövegeihez, és el is vesz belőlük, átértelmezi, átalakítja őket, ugyanakkor egyetlen tudományos szöveg sem tekinthető „önmaga egyetlen hiteles leírásának”. Egy kémiai kísérlet leírása nem a kutatás leírása, a kísérleti beszámoló pedig egyrészt sohasem lehet teljes, nem tarthat végtelen ideig az összes körülmény, elemi észlelet leírása, másrészt pedig semmit nem mond arról, amit egy szociológiai megfigyelés rögzíthet, hiszen még a szempontjai is mások. Ezért Kuhn után egy újabb átértelmezés válik szükségszerűvé a tudományos ismeretekkel kapcsolatban, nem pusztán egyes paradigmák tagolják az egységes tudomány végtelen mezejét, hanem egyes kutatási irányok, sőt, egyes levezetések, mások meggyőzését vagy cáfolását célzó gondolatmenetek állnak egymással szemben, és dinamikusan, egymást mozgósítva kapcsolódnak össze az egyetértés vagy éppen egyet nem értés révén.

Michael Joseph Mulkay brit szociológus (1936-) a tudományos szövegek elemzése során megfogalmazta, hogy az empirikus tudományszociológus annál nehezebb értelmezési problémákkal küszködik, minél egyértelműbben és alaposabban igyekszik megérteni és megfogalmazni a tudósoknak saját tevékenységükhöz kapcsolódó értelmezéseit, és minél pontosabban igyekszik ezeket az értelmezéseket megragadni, annál inkább egymással összeegyeztethetetlen és ellentmondó állításokba ütközik. Noha a szociológus igyekszik pontos leírásokat adni a tudósok tevékenységéről, azok mindig képesek újra és újra átértelmezni, másként interpretálni egymás és saját maguk cselekvéseit. Ez vég nélküli folyamattá áll össze a megfigyelések során, lehetetlenné téve a kutatás egyetlen és egységes, véges formába öntött társadalomtudományos leírását. Mulkay arra jutott, hogy a szociológiai elemzés célja az lehet, hogy bemutassa a szövegek egymásra utaló, egymásba fonódó rendszerét, ezzel mintegy visszaadva a tudományos diskurzusok szerkezetét, ahogy egy röntgenkép megmutatja a csontok vagy festett erek hálózatát.

Karin Knorr-Cetina német szociológus (1944-) az egyes tudományos érvelések logikáját elemezve arra jött rá, hogy amikor a tudósok igyekszenek meggyőzni egymást vagy elvitatni egyes állítások igazságát, akkor egy „huza-vona játékot” játszanak, az igazságigények érvényesülésének sokszor nagyon bonyolult utat kell bejárniuk a győzelemig vagy vereségig. A tudományban ugyanis a „tények”, azaz elfogadott igazságok mindig keverednek értelmezésekkel, csak szűkebb körök által elfogadott állításokkal, ellentmondásos adatokkal, be nem fejezett kutatások részeredményeivel és körbe vannak véve más hasonló állításokkal, amelyek ha megerősödnek, ezeket az állításokat is erősítik, de ha meggyengülnek, akkor gyengítőleg hatnak ezekre az állításokra is. Ezért a tudományban megfogalmazódó állítások a egy skálán ábrázolhatóak, amelynek az egyik végén a tényként

elfogadott és a másik végén a senki által nem támogatott, gyenge igazságigények vannak. A tényleges helyzet, amelyet empirikus mikroszociológiai vizsgálatok kimutatnak, azt mutatja, hogy tipikusan a tudományos állítások legtöbbje a skála két vége között helyezkedik el, és természetesen mozgásban van. Ebben a szemléletben a tudományos tevékenységnek nagy része nem más, mint egy küzdelem, melyben az egyes résztvevők megpróbálják az állításokat a saját eredményeiknek, elképzeléseiknek megfelelően a skálán erre vagy arra „elhúzni", ebből az is kialakulhat, hogy egy vitában a felek bemutatnak egy állítást, mire a válasz az állítást egy személyhez köthető állításként és nem mindentől független igazságként mutatja be, majd az előző fél ismét megpróbálja erősíteni az állítást mondjuk egy másik laboratórium eredményeire hivatkozva, azután a vitapartner előhozakodik azzal, hogy a két kísérlet mégsem volt egyforma, vagy hogy ellentmond korábbi elméleteknek vagy a józan észnek, és így tovább. A tudományos tudásunk, ahogy minden más tudás ezek szerint nem egyszerűen tények szigorúan összekapcsolódó rendszere, hanem egymástól eltérő típusú megfogalmazások, érvek, parancsok, kijelentések, kérdések és cáfolatok, tekintélyek és elméletek, kísérleti és kutatási eredmények valamint szubjektív beszámolók összefonódó hálózatai, amelyekben nem tények kapcsolódnak tényekhez, hanem vegyesen mindezen felsoroltak egymáshoz, miközben ez a hálózat mozgásban van, mozgásban tartják a kutatók és kisebb-nagyobb erővel mindenki, aki a tudományos diskurzushoz hozzájárul. Knorr-Cetina szerint a *tudást* nem megtalálják, hanem *előállítják*, méghozzá a kézművesek munkájához hasonló esetlegességgel, vagy egyre inkább úgy, ahogy az ipari üzemek dolgoznak.

4. A tudományos tudás szociológiája

Voltaképpen minden tudományszociológia egyben tudásszociológia is, mivel a tudományszociológus sem tekinthet el a tudományos kutatás céljától, az igazolt ismeretek módszeres előteremtésétől.[132] Ha a tudományos tudást mint a tudósok által megtermelt ismeretek és műszaki eredmények, társadalmi ismeretek és még sok más összetevő egyvelegeként fogjuk fel, akkor ezzel a tudomány egy újabb átértelmezését hajtjuk végre. A tudósok tevékenysége megközelíthető úgy, mint bármely más emberi tevékenység, csak tekintetbe kell venni azt, hogy a kutatók más eszközökkel, kicsit más módon megszervezve egymás közötti kapcsolataikat dolgoznak, élnek. Ha a tevékenység apró részleteit vizsgáljuk,

[132] Végső soron minden szociológia kicsit tudásszociológia is, hiszen nem tekinthet el a nyelvtől, a kultúrától, az emberek fejében lévő tudástól és ezeknek a tevékenységek rendjéhez való viszonyától.

nem mást fogunk találni mondjuk egy laboratóriumban, vagy egy könyvtárban, esetleg egy szociológiai kutatóhelyen, mint bárhol máshol, ahol emberek dolgoznak. *Bruno Latour* (1947-) francia antropológus, szociológus és szerzőtársa, Steve Woolgar megtették, ami addig még senkinek nem jutott eszébe: a hetvenes évek végén „beköltöztek" egy laboratóriumba, és együtt éltek a laboratórium dolgozóival ugyanúgy, ahogy egy antropológus beköltözik az általa vizsgált törzs falvaiba egy távoli, ismeretlen helyen. Arra próbáltak meg választ keresni, hogy mi „történik ténylegesen" a laboratóriumban, hogyan lehet beszámolni a tudósok tevékenységéről, és ami itt még fontosabb, a kultúrájáról. Kívülről egy ilyen hatalmas szervezet áttekinthetetlen, mégis rendezettnek, üzemszerűen működő helynek tűnik, azonban nem láthatók azok a jelenségek, amelyek a tudományos tudás előállításában közvetlenül szerepet játszanak. A tények fabrikálása nem csak szavakban és szavak által történik, hanem eszközök, emberek sokasága mozdul meg minden egyes esetben, amikor beindul egy új tudományos kutatás, és a laboratóriumban nem pusztán ismereteket, hanem sok minden mást is termelnek, például cikkeket, csikkeket, műszereket, vizsgálati anyagokat, hulladékokat, újonnan kiképzett személyzetet, és természetesen pénzt is. És a laboratóriumot nemcsak sok anyag hagyja el, hanem rengeteg nyersanyagot is szállítanak oda. Mindez köztudott, azonban az a felfogás, mely szerint a „tisztán tudományos tevékenység" problémákból, elméletekből, korábbi eredményekből és kizárólag ezekből áll, és kizárólag ilyeneket hoz létre, nem veszi tekintetbe azokat a kapcsolatokat, amelyek a kutatóhelyek tényleges működésének empirikus vizsgálatakor megmutatkoznak ember és gép, cikk és pénz, állítás és műszer, sajtóanyag és folyóiratcikk között, és nem veszi figyelembe, hogy a tudósok és segítőik nem pusztán elméleteket vagy kísérleteket „gyártanak", hanem bonyolult módon kombinálják a legkülönbözőbb erőforrásokat, anyagokat, eszméket, úgy, hogy abból a laboratórium jövője számára bíztató újabb beruházásokat lehessen végrehajtani, hogy az egyes kutatók előmenetele töretlen legyen, és nem mindig tudni előre, hogy adott esetben az, ami egy megcélzott „termék" a laboratórium számára, az nem végül melléktermékként végzi-e, és fordítva, egy kutatási melléktermék könnyen válhat fő kutatási eredménnyé. Egy elméleti cél vezethet például új anyagok felfedezéséhez, és előállításához, de ez fordítva is megtörténhet. Latourék azt állítják, hogy az általunk tudományosként elismert valóság voltaképpen nem az az ok, ami miatt vagy aminek a kereséséért folyik a tudományos kutatás, hanem éppen fordítva, az amit realitásként fogadunk el, voltaképpen a tudásszerző/tudáselőállító tevékenység eredményeként születik meg. Ez a tudományos tevékenységnek az itt tárgyalt utolsó átértelmezése. A kutatás körülményei tehát nem elhanyagolható, hanem lényegi részei a tudománynak. A tudósok Latour szerint bonyolult stratégiákat játszanak annak érdekében,

hogy biztosítsák az általuk igaznak vélt állításokat minden cáfolat kísérlettel szemben. Ezek a stratégiák részben nyelvi, diszkurzív síkon zajlanak, részben a műszerek fejlesztése, anyagok előállítása és például konferenciák vagy új tanszékek szervezése segítségével. Bonyolult játékukban voltaképpen erőviszonyokat módosítanak, és erőforrásokat, jövőbeni lehetőségeket osztanak el, és mindezt úgy, hogy lehetetlen külön tisztán tudományos stratégiáról, külön gazdasági vagy karrierépítő szempontokról beszélni, mivel ezek a stratégiák nyalábokká szerveződve egymással kölcsönhatásban működnek. Megfigyelhető, hogy a kutatók voltaképpen összetett és heterogén hálózatokat, az említett összetevők egész komplexumait próbálják meg *stabilizálni*, ami azt jelenti, hogy más konkurens laboratóriumok számára megváltoztathatatlanná és cáfolhatatlanná próbálják tenni kutatási eredményeiket és termékeiket. Ezt pedig úgy érhetik el, hogy olyan pontos méréseket végeznek, amilyeneket csak lehetséges, olyan sok oldalról megtámogatott elméleteket hoznak létre, amelyeket cáfolni csak egy még „jobb" labor segítségével lehetne. Ebből azt is kikövetkeztethetjük, hogy egy adott pillanatban vagy periódusban hol lesznek a „tudományos termelés" elvi határai, ott, ahol egy laboratórium olyan eredményeket képes produkálni, amelyek cáfolásához vagy meghaladásához bármely más laboratóriumnak már annyi erőforrásra volna szüksége, amely már nem áll rendelkezésére.

Latour a tudományszociológiai vizsgálatok tanulságait továbbvíve radikális következtetésekre jutott az 1990-es években. A tudományos tudás előállítása a modern társadalomban rendkívül fontos, alapvető tevékenység. A modern tudomány, és az egész modern világ szerinte azon az alapvetésen nyugszik, hogy szétválasztani igyekszik egymástól azt, ami tisztán természeti és ami tisztán társadalmi. Ezt a Latour által *purifikáció*nak elnevezett törekvést át meg áthatja egy ezzel éppen ellentétes folyamat, a *hibridizáció*, a természet és a társadalom összekeveredése a legkülönbözőbb fizikai és nem fizikai tárgyakban. A *Soha nem voltunk modernek* című könyvében (1993) Latour ezt a kettősséget a valóság, és benne a „természet" és a „társadalom" modern kori tudományos előállításaként írja le. Amikor arra törekszenek a tudósok, hogy egy jelenséget annak tisztán természeti oldaláról mutassanak be, akkor voltaképpen a – nem modern társadalmak számára magától értetődő módon – vegyes tárgyat fosztják meg minden társas tartalmától, lefosztják róla mindazon tartalmakat, amelyek azt a tudást valamilyen társadalmi helyhez és időhöz, személyekhez és gondolatokhoz kötik, és „objektív igazsággá" szelídítik, úgy írnak le egy kísérletet, hogy magát a kísérlet elvégzését, társadalomhoz kötöttségét a „tények" szempontjából külsődlegesnek, esetlegesnek állítják be. És amikor egy társas helyzetet úgy próbálnak meg leírni, hogy kihagynak belőle mindent, ami fizikai tárgy, körülmény, ami nem

„társadalmi”, akkor hozzák létre azt a tárgyat, ami a – a Latour előtti – szociológia tárgya lehet, a „tiszta társadalmiságot”. A tisztán társadalmi és a tisztán természeti valóság egymásnak kiegészítői, komplementerei, és őket mégis cask egymásra vonatkoztatva lehet megérteni. A síró gyermeket és anyját mint társas szituációt elemezni, vagy természettudományosan vizsgálni mint etológiai jelenséget egyaránt lehet, mégsem mondhatjuk, hogy két különböző szituációról van szó ebben az esetben. Ugyanez a helyzet olyan jelenségek esetén is, mint mondjuk egy ásatás vagy egy épület megépítése.

A tudományszociológia egy olyan tudomány, amely a társadalomtudományok körébe tartozó, de – ahogy Latour esetén láttuk – annak a határait is szétfeszítő kutatási irányban halad annak a nagyon egyszerű gondolatnak a kifejtése felé, amely úgy szól, hogy a tudományos kutatás társas tevékenység, amely tudást, a modern társadalom számára egyre inkább nélkülözhetetlen tudást állít elő. És ennek az állításnak a következményei számosak - közülük néhánnyal most ismertettem meg Önöket.

Ajánlott olvasmányok

Bloor, D.: A tudásszociológia erős programja. In: *Forrai Gábor, Szegedi Péter szerk. Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Áron, Bp., 427-445. 1999.

Latour, B.: A három kis dinoszaurusz, avagy a szociológus rémálma. *Szociológiai Figyelő*, 1-2. (december), 185-190. 1997.

Latour, B.: *Sohasem voltunk modernek.* Osiris, Bp., 1999.

Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Osiris, Bp., (613-709.), 2002.